

2

КИЇВ-1973

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- ☐ З історії партійного квитка
- ☐ XXIV з'їзд КПРС про зростання ролі первинних парторганізацій
- ☐ Вклад учених Радянської України в науково-технічний прогрес
- ☐ Критика сучасних ревізіоністських перекручень ленінського вчення
- ☐ З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків (добірка)
- ☐ До 125-річчя революції 1848 р.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *П. А. Рудик*. XXIV съезд КПСС о возрастании роли первичных партийных организаций в коммунистическом строительстве. *Н. М. Матийко*. Вклад ученых Советской Украины в научно-технический прогресс социалистической промышленности. *В. И. Туваев*, *Б. А. Гуськевич*, *В. А. Иванова*. Критика современных ревизионистских извращений ленинского учения о партии. Сообщения. *Из истории дружбы народов и интернациональных связей*. *Л. П. Степанова*. Украинская секция Петроградского комитета РКП(б) и ее деятельность (декабрь 1918 г.—апрель 1919 г.). *В. В. Кравченко*. Движение солидарности украинского народа с революционной борьбой трудящихся Болгарии в 20—30-х годах. *К 125-летию революции 1848 г.* *Н. Н. Лещенко*. Усиление классовой борьбы в украинской деревне в 1848 г. *Л. В. Олийник*. Отображение в советской историографии революционных событий 1848 г. на Украине. *В. И. Белоусов*. Из истории партийного билета. *И. В. Хмил*. Украинское крестьянство в борьбе за власть Советов (октябрь 1917—март 1918 г.). *И. А. Хиони*. О хозяйственной деятельности бужских казаков в XVIII ст. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию.

CONTENTS

Articles. *P. A. Rudik*. The 24th Congress of the CPSU on the Growth of the Role of Primary Party Organizations in Communism Construction. *N. M. Matiyko*. The Contribution of Scientists of the Soviet Ukraine to Scientific and Technological Progress of Socialist Industry. *V. I. Tuvaev*, *B. A. Guskevich*, *V. A. Ivanova*. Criticism of Modern Revisionist Misinterpretations of the Teaching of Lenin on the Party. Communications. *From History of Friendship of the Peoples and International Relations*. *L. P. Stepanova*. The Ukrainian Section of the Petrograd Committee of the Russian Communist Party of Bolsheviks and Its Activities (December 1918—April 1919). *V. V. Kravchenko*. Movement of Solidarity of the Ukrainian People with the Revolutionary Struggle of Bulgarian Working Peoples in the 20—30ies. *On the 125th Anniversary of the Revolution in 1848*. *M. N. Leshchenko*. Intensification of the Class Struggle in the Ukrainian Country in 1848. *L. V. Oliynik*. Revolutionary Events of 1848 in the Ukraine as Reflected in Soviet Istoriography. *V. I. Belousov*. From History of the Party Card. *I. V. Khmil*. Ukrainian Peasantry in Struggle for the Power of Soviets (October 1917—March 1918). *I. O. Khioni*. On Economic Activities of the Bug Cossacks in the 18th Century. Notes. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Essays. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. Chronics and Information. Letters to Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (143)

ЛЮТИЙ

1973

РІК ВИДАННЯ
ШІСТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- П. А. Рудик (*Чернівці*) — XXIV з'їзд КПРС про зростання ролі первинних партійних організацій у комуністичному будівництві 3
- М. М. Матійко — Вклад учених Радянської України в науково-технічний прогрес соціалістичної промисловості 13
- В. І. Туваєв, Б. О. Гуськевич, В. О. Іванова — Критика сучасних ревизионістських перекирувань лєнінського вчення про партію 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- Л. П. Степанова (*Ленінград*) — Українська секція Петроградського комітету РКП(б) (грудень 1918 — квітень 1919 рр.) 35
- В. В. Кравченко — Рух солідарності українського народу з революційною боротьбою трудящих Болгарії в 20—30-х рр. 37

До 125-річчя революції 1848 р.

- М. Н. Лещенко — Посилення класової боротьби в українському селі в 1848 р. 45
- Л. В. Олійник — Відображення в радянській історіографії революційних подій 1848 р. на Україні 52

* *

- В. І. Білоусов, В. Ю. Мельниченко — З історії партійного квитка 59
- І. В. Хміль — Українське селянство в боротьбі за владу Рад (жовтень 1917 р. — березень 1918 р.) 66
- І. О. Хіоні (*Одеса*) — До питання про господарську діяльність бузьких козаків у XVIII ст. 77

ЗАМІТКИ

- О. О. Малько — Вклад робітничого класу в завершення суцільної електрифікації українського села (1959—1970 рр.) 82
- І. О. Яценко (*Сімферополь*) — Відродження і діяльність партійних організацій Криму в 1944—1948 рр. 89
- З. А. Пашкуй (*Мукачеве*) — До питання про автономію Закарпаття під час угорської окупації 93
- П. Н. Қаришковський (*Одеса*) — Про державний устрій Ольвії 98

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- П. М. Мінзберг — Кодоскоп на уроці історії 102

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- О. І. Попченко — Шефство над пам'ятниками — одна з важливих форм патріотичного виховання молоді 104

НАШ КАЛЕНДАР

В. В. Сухарев — Перший програмний документ марксизму (До 125-річчя «Маніфесту Комуністичної партії»)	113
П. І. Денисенко — Героїчний подвиг підлітків Павлограда	115
М. Б. Ляховецький, Є. Ф. Безродний, П. М. Дубровченко — До 50-річчя ордена Леніна Аерофлоту	120
І. Л. Комарова — До 80-річчя від дня народження Д. З. Лебеда	130
Д. С. Цвейбель (<i>Донецьк</i>) — Дослідник минулого Донбасу М. В. Сибільов (До 100-річчя від дня народження)	132

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Г. В. Стрельський — Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної ради (1918 р.) у спогадах учасників	135
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. Ф. Курас, Л. П. Нагорна — М. И. Куличенко. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития	139
Ю. Ю. Кондуфор, С. Н. Сажениук — Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР	141
М. К. Івасюта (<i>Львів</i>), П. Д. Сардачук — О. М. Швидак. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939 рр.)	142
Т. Ю. Салига (<i>Львів</i>) — В. А. Малапчук. Етнографічна діяльність В. Ю. Охримовича	144
Є. М. Косачевська (<i>Ленінград</i>) — Т. Байцура. Закарпатоукраїнская интеллигенция в России в первой половине XIX века	145
І. Ф. Черніков — Людмила Живкова. Англо-турецькі відносини в 1933—1939 рр.	147
О. Ф. Сидоренко — Вітольд Куля. Міри і люди	149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. М. Ботушанський (<i>Чернівці</i>), С. І. Комарницький (<i>Чернівці</i>) — Наукові конференції в Чернівцях	152
В. М. Солонинко — V Республіканська наукова конференція істориків-архівістів	154
О. І. Полоса (<i>Одеса</i>) — XIV сесія міжреспубліканського симпозіуму з аграрної історії Східної Європи	155
П. М. Калениченко — Загальнопольська сесія, присвячена 50-річчю утворення СРСР	156
М. З. Бердуга (<i>Харків</i>), М. О. Навроцький — Захист докторських дисертацій В. О. Романцовим і Н. Ю. Кострицею	158
<u>Петро Григорович Снітко</u>	159

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

М. Г. Кукурудзяк — Коли ж припинили своє існування цехи у Північній Буковині?	160
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Адреса редакції: 255 005, Київ, вул. Горького, 3. Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *Л. П. Захарченко*

БФ 00145. Здано до складання 27.XII 1972 р. Підписано до друку 15.II 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів. 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,84. Зам. К-218. Тираж 8934. Ціна 40 коп.

Статті

П. А. РУДИК

XXIV З'ЇЗД КПРС ПРО ЗРОСТАННЯ РОЛІ ПЕРВИННИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОМУНІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ

Зростання бойовитості, організуючої і мобілізуючої ролі первинних партійних організацій є тією найважливішою ланкою, від якої значною мірою залежить успішне виконання рішень XXIV з'їзду партії. Питання про роль первинних парторганізацій — це ключове питання партійного будівництва.

Ще в 1902 р. В. І. Ленін писав, що первинні парторганізації «для нас особливо важливі: адже вся головна сила руху — в організованості робітників...»¹. Він підкреслював, що низові партійні організації, кожний осередок і партійний робітничий комітет повинні стати «опорним пунктом для агітаційної, пропагандистської і практично-організаційної роботи серед мас...»². Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції вождь партії вказував, що партійні «осередки, тісно зв'язані між собою і з центром партії, обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидностей і підрозділів трудящої маси, повинні систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»³.

Підвищення ролі первинних парторганізацій обумовлене конкретною історичною обстановкою, тими господарсько-політичними завданнями, які постають перед партією на кожному новому етапі розвитку радянського суспільства.

У здійсненні політики партії первинні парторганізації займають нині одне з найважливіших місць. В них, по-перше, мов у фокусі, відбивається все внутріпартійне життя, діалектичний процес внутрішнього розвитку партії. По-друге, в них формується партійна громадська думка, комуністи виховуються, загартовуються як ідейні, свідомі, активні бійці партії. По-третє, створені за виробничим принципом, первинні парторганізації виступають з'єднуючою ланкою між керівними органами партії та масами робітників, селян, інтелігенції, вони діють там, де йде безпосередній процес творення. Через них партія здійснює

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 206.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 309.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

керівництво господарським і культурним життям, мобілізує маси на виконання планів комуністичного будівництва.

Неухильне підвищення ролі первинних партійних організацій в умовах зрілого соціалізму продиктоване також все зростаючим розмахом, складністю і новизною завдань, які постають перед кожним трудовим колективом. З метою підвищення ролі первинних парторганізацій ще XXIII з'їзд партії (березень—квітень 1966 р.) вніс у Статут КПРС часткові зміни, які сприяли активізації парторганізацій — бойових керівників і організаторів трудових колективів.

XXIV з'їзд КПРС вказав на необхідність і далі посилювати вплив первинних парторганізацій на всі ділянки економічного й соціально-політичного життя, прийняв рішення, спрямовані на розширення їх прав, удосконалення форм і методів їх організаторської та ідейно-виховної роботи.

Центральний Комітет партії, республіканські, крайові, обласні, міські та районні партійні органи систематично розглядають роботу первинних парторганізацій підприємств, колгоспів, радгоспів та установ. Так, у період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС Центральний Комітет партії обговорив звіти і прийняв постанови «Про роботу партійного комітету Ореховського бавовняного комбінату імені Ніколаєвої К. І.» (листопад 1966 р.), «Про роботу партійного комітету радгоспу «Михайловський» Панінського району Воронезької області» (лютий 1967 р.), «Про роботу партійного комітету Невинномиського хімічного комбінату по мобілізації колективу трудящих на збільшення випуску мінеральних добрив» (лютий 1969 р.), «Про досвід роботи партійного комітету Щокінського хімічного комбінату по мобілізації колективу трудящих на збільшення обсягів виробництва за рахунок підвищення продуктивності праці» (жовтень 1969 р.), «Про роботу парткому Міністерства м'ясної і молочної промисловості СРСР» (лютий 1970 р.), «Про роботу партійної організації Академії комунального господарства імені К. Д. Панфілова по впровадженню наукових розробок у виробництво» (квітень 1970 р.), «Про роботу партійного комітету Фізичного інституту імені П. М. Лебедева Академії наук СРСР» (вересень 1970 р.) та ін.⁴

Ці партійні документи, розроблені на основі глибокого вивчення та узагальнення місцевого досвіду, живої практики, допомогли парторганізаціям повніше врахувати в своїй роботі сучасні вимоги, визначити напрямки діяльності первинних парторганізацій в умовах розвитку соціалізму.

Тільки на засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України за останній час розглянуто роботу (з різних питань) 35 первинних парторганізацій.

Червневий (1971 р.) Пленум ЦК КП України спеціально заслухав і обговорив питання «Про завдання по дальшому поліпшенню керівництва первинними партійними організаціями та піднесенню їх ролі у виконанні рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України». Пленум проаналізував діяльність первинних парторганізацій і стан керівництва ними з боку партійних комітетів, узагальнив досвід партійної роботи та накреслив конкретні заходи щодо дальшого посилення впливу первинних парторганізацій на виробниче і громадське

⁴ Справочник партійного работника. Вып. VII, М., 1967, стор. 305, 329; вып. IX, М., 1969, стор. 362; вып. X, М., 1970, стор. 273, 278, 283; вып. XI, М., 1971, стор. 271, 275.

життя колективів підприємств, колгоспів, радгоспів, науково-дослідних інститутів, радянських органів, установ та організацій⁵.

На підвищення ролі первинних парторганізацій спрямовані внесені XXIV з'їздом партії зміни в Статут КПРС, що регулюють зміст і характер їх діяльності. Зокрема, значно розширено коло первинних партійних організацій, яким надане право контролю діяльності адміністрації. Відомо, що вперше це положення було записане в Статуті партії, прийнятому на XVIII з'їзді ВКП(б) (1939 р.). Право контролю надавалося первинним парторганізаціям виробничих, а пізніше — торговельних підприємств. XXIV з'їзд партії поширив його на парторганізації всіх проектних організацій, конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів, учбових закладів, культурно-освітніх, лікувальних та інших установ і організацій, адміністративні функції яких не виходять за межі своїх колективів⁶. Таке право додатково одержали 160 тис. парторганізацій, які об'єднують 4 млн. комуністів, у тому числі 18 тис. парторганізацій України. Щодо партійних організацій міністерств, державних комітетів та інших центральних і місцевих радянських, господарських установ і відомств, то з'їзд визнав за необхідне, щоб вони здійснювали контроль за тим, як апарат виконує Директиви партії та уряду, дотримує радянських законів⁷.

Таким чином, зміни, внесені XXIV з'їздом партії в Статут КПРС, дають змогу первинним парторганізаціям повною мірою впливати на роботу наукових установ, спрямовану на розв'язання найважливіших проблем управління та інтенсифікації народного господарства, скорочення строків впровадження у виробництво наукових розробок, поліпшення підготовки спеціалістів, здійснювати керівництво важливими галузями культури, медичного обслуговування трудящих, забезпечити більш злагоджену й організовану роботу всіх установ та організацій, створювати атмосферу діловитості, непримиренності до будь-яких виявів бюрократизму й тяганини, порушень партійної і державної дисципліни.

Зростанню ролі первинних парторганізацій сприятиме також дальше поліпшення їх структури. В березні 1971 р. в нашій партії налічувалося більше 370 тис. первинних парторганізацій, тобто на 45 тис. більше, ніж у березні 1966 р. На Україні за 1959—1970 рр. їх число збільшилося в 1,3 раза, цехових парторганізацій — у 2,9 раза, а партійних груп у 3,9 раза. В 1970 р. 4284 первинних парторганізацій республіки мали парткоми⁸. Таким чином, у кожній галузі народного господарства й культури діяли міцні партійні колективи.

Постановою з'їзду про часткові зміни в Статуті КПРС закріплюється й далі творчо розвивається виробничий принцип побудови первинних парторганізацій. Зокрема, в необхідних випадках з дозволу обкому, крайкому, ЦК компартії союзної республіки можна створювати первинні парторганізації в рамках кількох підприємств, які входять до виробничого об'єднання і розташовані переважно на території одного району або кількох районів одного міста. Ця зміна важлива тим, що вона дає можливість злагодженіше й чіткіше будувати роботу партійних організацій і колективів підприємств у виробничих об'єднаннях.

⁵ «Радянська Україна», 27 червня 1971 р.

⁶ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет, М., 1939, стор. 678, 685; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 238.

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 239; «Партийная жизнь», 1971, № 15, стор. 5; «Під прапором лєнінізму», 1971, № 15, стор. 10.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 110; Комуністична партія України (наочний посібник з партійного будівництва), К., 1972, стор. 35, 39, 41, 43.

Важливе значення має також доповнення про те, що обкомам, крайкомам, ЦК компартій союзних республік дозволяється утворювати парткоми у великих цехах, де в парторганізації налічується більше 500 комуністів, з наданням парторганізаціям виробничих дільниць прав первинної партійної організації⁹. Це сприяє наближенню первинних парторганізацій великих підприємств до широких трудящих мас, зміцненню зв'язку з ними.

Боездатність кожної парторганізації передусім визначається її якісним складом, політичною зрілістю комуністів, їх принциповістю, непримиренністю до недоліків. Класики марксизму-ленізму надавали першорядного значення якісному складові рядів партії. В. І. Ленін на II з'їзді РСДРП говорив: краще, щоб десять працюючих не називали себе членами партії, ніж щоб один базіка мав право і можливість бути членом партії¹⁰; «показних членів партії нам не треба і даром»¹¹.

Виходячи з цих ленінських настанов, XXIV з'їзд партії, відзначаючи зростання рядів партії, вказав: «Поліпшення якісного складу своїх рядів, виховання комуністів має лишатися одним з найважливіших завдань партії. Треба і далі поповнювати ряди партії гідними представниками робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції на основі строгого індивідуального відбору»¹².

З метою дальшого зміцнення партії з'їзд доручив Центральному Комітетові провести обмін партійних документів членів КПРС¹³, а травневий (1972 р.) Пленум ЦК КПРС ухвалив здійснити це в 1973—1974 рр.

Обмін партійних документів, як підкреслено в постанові Пленуму,—це важливий організаційно-політичний захід, спрямований на дальше зміцнення партії, підвищення активності, зміцнення дисципліни комуністів, поліпшення діяльності всіх партійних організацій, посилення їх турботи про виконання завдань господарського і культурного будівництва, поставлених з'їздом партії.

Організаційно-політична робота, пов'язана з обміном партдокументів, сприятиме дальшому підвищенню авангардної ролі комуністів, активізації внутріпартійного життя, вдосконаленню методів партійного керівництва, посиленню зв'язків партії з масами, стане суворою і вимогливою перевіркою того, як кожна партійна організація здійснює рішення XXIV з'їзду КПРС.

Завдання комуністів у зв'язку з обміном партдокументів обговорюються зараз у первинних і цехових партійних організаціях. Характерною рисою партійних зборів, що відбуваються, є висока активність членів КПРС, взаємна вимогливість комуністів, принципова критика тих, хто порушує норми партійного життя, виявляє пасивність і байдужість. Комуністи діляться своїми думками, ведуть відверту розмову про ті недоліки, які ще допускаються в роботі парторганізацій, накреслюють шляхи їх усунення.

На Україні питання про обмін партійних документів обговорювалося на пленумах партійних комітетів, зборах первинних парторганізацій. На них виступило майже півмільйона чоловік, тобто кожний п'ятий комуніст. У вересні Центральний Комітет КП України провів республіканську нараду партійних працівників, присвячену підготовці до обміну партійних документів¹⁴.

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 239.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 446.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 44.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 234.

¹³ Там же, стор. 234—235.

¹⁴ «Правда», 14 листопада 1972 р.; «Радянська Україна», 15 вересня 1972 р.

Надаючи виняткового значення обмінові партдокументів, парторгани й первинні партійні організації спрямовують свої зусилля на дальшу активізацію внутріпартійного життя, зміцнення і згуртування партійних рядів. Парторганізації вживають дійових заходів до підвищення активності кожного комуніста, добиваючись, щоб він суворо дотримував вимог Програми і Статуту КПРС, на ділі виконував свою авангардну роль на виробництві і в громадсько-політичному житті. Важливе значення в цьому плані мають партійні доручення, контроль за їх виконанням.

При підготовці до обміну партдокументів важливе місце відводиться індивідуальним співбесідам з комуністами як одній з дійових форм підвищення їх активності.

Партійні організації повинні забезпечити підвищення рівня ідейно-виховної роботи, добиватися, щоб комуністи постійно оволодівали марксистсько-ленінською теорією, були прикладом дотримання радянських законів, норм комуністичної моралі і правил соціалістичного співжиття. Підготовка і проведення обміну партдокументів сприятиме вдосконаленню стилю й методів діяльності партійних комітетів як органів політичного керівництва, зміцненню партійної і державної дисципліни на всіх ділянках народного господарства.

Оберігати чистоту партії, підносити звання комуніста — це значить передусім строго й уважно підходити до поповнення рядів КПРС. Після XXIII з'їзду до лав партії прийнято 3 млн. чол., серед них 1,6 млн. — робітники, — тобто 53,3%, тоді як за 1952—1955 рр. питома вага робітників серед тих, хто вступив у КПРС, становила 27,2, 1956 — 1961 рр. — 40,6, 1962—1966 рр. — 47,6%. У великих промислових областях процент робітників серед прийнятих у партію в 1966—1970 рр. був ще вищим, зокрема, в Московській, Ленінградській, Свердловській, Горьковській, Донецькій, Карагандинській та інших областях — 60—70%. Завдяки цьому значно поліпшився соціальний склад КПРС. Якщо в 1956 р. робітники становили в партії 32%, 1965 р. — 37,8, то в березні 1971 р. — 40,1%. На XXIV з'їзді відмічалось, що в складі партії, яка нараховувала 14,5 млн. чол., 40% становили робітники, 15,1 — колгоспники, 44,8 — службовці. Серед комуністів-службовців більше двох третин становлять інженери, агрономи, вчителі, лікарі, наукові працівники, діячі літератури й мистецтва ¹⁵.

Значну роботу з метою поліпшення свого соціального і якісного складу провела й Комуністична партія України. Якщо на початок 1955 р. в республіканській парторганізації робітники й колгоспники, разом узяті, становили 49,2%, то в 1965 р. — 56,7, а на 1 січня 1971 р. — 58,5% ¹⁶. Таким чином, щодо соціального складу провідне місце в партії належить робітничому класові. І це закономірно. Діалектика розвитку КПРС полягає в тому, що на сучасному етапі комуністичного будівництва партія з авангарду робітничого класу перетворилась на авангард усього радянського народу. Та це не означає, що КПРС втратила свій класовий характер. Щодо принципів, завдань і цілей вона зберігає свій пролетарський зміст. І сьогодні КПРС до кінця є партією робітничого класу. Вона відстоює його ідеали, які стали ідеалами всього радянського народу.

В резолюції XXIV з'їзду КПРС підкреслюється ще й ще раз, що слід і надалі керуватися настановою XXIII з'їзду, який вказав на про-

¹⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 105; «Коммунист», 1967, № 15, стор. 93; «Партийная жизнь», 1967, № 18, стор. 4; № 19, стор. 11.

¹⁶ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 60; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 58.

відне місце робітничого класу з соціальному складі КПРС, оскільки це цілком відповідає природі нашої партії, місцю і ролі робітничого класу в радянському суспільстві¹⁷.

Регулюючи зростання партійних рядів з урахуванням співвідношення трьох основних категорій — робітників, колгоспників і службовців, — парторганізації водночас повинні дбати й про те, щоб їх ряди поповнювалися насамперед представниками провідних професій кожного конкретного трудового колективу. Партійні організації підприємств промисловості та будівництва приймають у члени КПРС передусім робітників, від яких, головним чином, залежить виконання виробничих планів; колгоспні й радгоспні партійні організації — механізаторів, тваринників та працівників інших основних галузей сільськогосподарського виробництва; установ та учбових закладів — тих фахівців, які вносять вирішальний вклад у їх роботу.

Неодмінною умовою зростання ролі первинних парторганізацій є забезпечення авангардної ролі комуністів, підвищення їх ініціативи, посилення відповідальності кожного комуніста за доручену йому справу.

Зазначивши, що партія з честю виконує роль політичного керівника робітничого класу і всіх трудящих, ХХІV з'їзд КПРС тим самим підтвердив неухильно зростаючу активність комуністів, підвищення їх ролі на всіх ділянках комуністичного будівництва. Активність членів КПРС, як трудова, так і громадська, виявляється, передусім, у самовідданій діяльності з метою втілення в життя політики КПРС. На підприємствах, у колгоспах і радгоспах, наукових установах і конструкторських бюро вони ведуть пошуки нових резервів, розгортають масове соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва, впровадження в народне господарство найновіших науково-технічних досягнень, ідуть в авангарді трудового піднесення мас, їх боротьби за дострокове виконання завдань дев'ятого п'ятирічного плану. Делегат ХХІV з'їзду КПРС шліфувальник Кіровського заводу Є. І. Лебедев, наприклад, виступив ініціатором виконання завдань п'ятиденки за чотири дні. Це починання було широко підтримане робітниками Ленінграда. Делегат з'їзду ткаля Яковлевського льнокомбінату Івановської області А. В. Смирнова закликала випускати продукцію відмінної якості на кожному робочому місці. Комуністи київського «Арсеналу», Герої Соціалістичної Праці А. Я. Донченко і В. П. Філіппов вирішили працювати за власними комплексними планами підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції¹⁸.

Як зазначалося на ХХІV з'їзді, в парторганізаціях є ще члени партії, які не виявляють себе справжніми політичними бійцями, зводять свої обов'язки лише до сплати членських внесків та відвідування зборів. Натрапляючи на хиби чи негативні явища, вони вдають, ніби нічого не помічають. Статут КПРС зобов'язує кожного партійця повсякденно брати участь у практичній діяльності своєї організації. «Якщо ти комуніст, — говоритьсь у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові, — твій обов'язок не пасувати перед труднощами, не підтакувати відсталим настроям, а бути свідомим і активним бійцем партії. І в праці, і в громадському житті, і в навчанні, і в побуті — завжди і всюди комуніст повинен залишатися комуністом, з гідністю носити високе звання члена нашої ленінської партії»¹⁹.

¹⁷ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 233.

¹⁸ «Партийная жизнь», 1971, № 14, стор. 44; «Радянська Україна», 13 травня 1972 р.

¹⁹ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 109—110.

Виховання у комуністів активності, підвищення їх авангардної ролі набирає особливої ваги у зв'язку з зростанням числа молодих комуністів, які ще не пройшли школи партійного гарту. Якщо на 1 січня 1957 р. члени партії з стажем до 10 років становили 44,2%, то на той же період 1966 р.— 47,1, 1967 р.— 48,3, а в 1971 р. більше 25% усього складу КПРС становили комуністи з партійним стажем до п'яти років²⁰.

Дбаючи про виховання молодих комуністів, парторганізації залучають їх до підготовки партійних зборів, допомагають оволодівати основами марксистсько-ленінської теорії. В багатьох партійних організаціях діють школи молодих комуністів, проводяться районні збори; молодим членам і кандидатам партії допомагають виконувати партійні доручення досвідчені старші товариші; про їх роботу мовиться на зборах первинних, цехових організацій, партійних груп²¹.

Аналіз роботи парторганізацій показує: молоді члени й кандидати партії знають, що найважливішим їх обов'язком є боротьба за втілення в життя лінії партії, роз'яснення масам її політики, активна участь у роботі парторганізації, Рад, профспілок, комсомолу. Первинні парторганізації покликані допомогти молодим комуністам включитися в активну діяльність, спрямувати їх енергію в правильне русло, дати можливість кожному, як говорив В. І. Ленін, «розгорнутися і показати себе...»²².

Важливою умовою розвитку активності членів КПРС та ініціативи є суворе дотримання ленінських норм партійного життя і принципів керівництва, внутріпартійної демократії. Демократичні начала закладені в самій природі нашої партії. Це — виборність, звітність, обговорення і вирішення питань на широкій демократичній основі, колективність у керівництві, неухильне виконання прийнятих рішень. В умовах первинної парторганізації внутріпартійна демократія знаходить найяскравіше відбиття передусім у партійних зборах. Саме тут комуніст використовує право обирати й бути обраним до керівних органів, критикувати будь-якого члена партії, вільно обговорювати питання політики і практичної діяльності всієї партії, вирішувати місцеві питання, вносити пропозиції, відверто висловлювати і обстоювати свої думки. Партійні збори є важливим організаційним засобом вироблення єдності думок і дій комуністів, ефективного впливу на психологію, настрої і поведінку членів партії, школою виховання. В ході передз'їздивської звітно-виборної кампанії в роботі партійних зборів брало участь більше 90% комуністів, у дебатах виступило більше 3 млн. чол.; на Україні, відповідно, 97,7% і третина всього числа комуністів²³. Вони обмінювались думками про політику партії, роботу своїх парторганізацій, відзначали успіхи, вказували на хиби і шляхи їх усунення, на нерозв'язані завдання.

Досвід вчить, що там, де обговорюються корінні питання партійного життя, партійні збори сприяють розвитку активності та ініціативи комуністів, підвищенню боездатності первинних парторганізацій. Комуністи колгоспу ім. Чапаєва Глибоцького району Чернівецької області, наприклад, проаналізували стан справ у себе і накреслили заходи

²⁰ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 73; «Коммунист», 1967, № 15, стор. 98; «Партийная жизнь», 1971, № 14, стор. 47.

²¹ «Радянська Україна», 8 червня 1972 р.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 53.

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 107; «Під прапором ленінізму», 1971, № 15, стор. 10.

щодо підвищення ролі зборів з врахуванням нових вимог. Було складено перспективний план роботи парторганізації. Підготовка до зборів починається тут заздалегідь, із залученням широкого кола комуністів, які перевіряли факти, готували доповіді, інформації, проекти рішень. В обговоренні питань на закритих партзборах, як правило, бере участь не менше половини комуністів, а на відкритих — більше 25% безпартійних. Такі збори приймають цілеспрямовані рішення. Партбюро контролює їх виконання й інформує про результати перевірки учасників чергових зборів²⁴.

Проте є ще такі парторганізації, де збори скликаються рідко, готуються абияк, проходять на низькому ідейному та організаційному рівні. Деяким керівникам бракує витримки й такту, вміння уважно вислухати критичні зауваження, правильно реагувати на критику. Подекуди міськкоми та райкоми партії безпідставно оберігають від критики з боку комуністів тих керівників, які допускають помилки й недоліки в своїй роботі чи поведінці. Вчинки таких комуністів часом обговорюються тут без участі первинних парторганізацій. Така практика була засуджена червневим (1971 р.) Пленумом ЦК КП України.

Обов'язок кожного комуніста, записано в Статуті КПРС, — сміливо викривати хиби і добиватися їх усунення, боротися проти парадності, зазнайства, самозаспокоєності, місництва, давати рішучу відсіч усяким спробам затиску критики, виступати проти будь-яких дій, що завдають шкоди партії і державі²⁵. Суворе дотримання норм внутріпартійної демократії, широкий розвиток принципової критики й самокритики є оздоровчим політичного здоров'я партійної організації, правильного розуміння нею свого обов'язку перед партією, перед народом. В резолюції XXIV з'їзду підкреслюється, що «в кожній партійній організації слід забезпечити активну участь усіх комуністів в обговоренні, виробленні і здійсненні партійних рішень, розвивати принципову критику і самокритику — випробуваний метод виправлення недоліків...»²⁶.

Розвиток внутріпартійної демократії передбачає також всебічне зміцнення партійної дисципліни. Повна демократія, свобода думок при обговоренні будь-яких питань і залізна дисципліна після того, як рішення прийнято більшістю комуністів, — такий непорушний закон партії.

В. І. Ленін підкреслював, що дисципліна революційної партії пролетаріату тримається, підкріплюється «свідомістю пролетарського авангарду і його відданістю революції, його витримкою, самопожертвою, героїзмом»²⁷.

За останні роки в практиці парторганізацій широкого розповсюдження набув такий дійовий засіб утвердження в партійному житті єдиної дисципліни і рівної відповідальності кожного члена і кандидата партії, як звіти комуністів про свою роботу, про дотримання статутних вимог. Ця форма роботи з комуністами постійно вдосконалюється. З виховною метою на тих самих зборах звітують молодий і досвідчений комуністи, керівник і рядовий. Таке обговорення здебільшого проходить дуже активно. Доброзичливість тут поєднується з суворою вимогливістю і принциповою критикою за допущені хиби чи недоліки.

Посилення боездатності первинних партійних організацій значною мірою залежить від того, наскільки політично зрілі їх керівники, як

²⁴ «Радянська Буковина», 7 червня 1972 р.

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 242.

²⁶ Там же, стор. 234.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

вони вміють працювати з людьми. Регламентація норм, за якою склад секретарів парторганізацій мав оновлюватися через кожні 2 роки, обмежувала коло зрілих і досвідчених працівників, які могли бути обраними в партійні бюро і комітети. XXIII з'їзд партії, зберігши принцип систематичного оновлення і спадковості керівництва, відмінив таку регламентацію. Завдяки цьому значно поліпшився якісний склад секретарів первинних парторганізацій. На Україні, зокрема, в березні 1971 р. вищу, незакінчену вищу і середню освіту мали вже 96,7% секретарів первинних парторганізацій, проти 85% в березні 1966 р.²⁸. Багато з них закінчили партійні школи, є спеціалістами різних галузей народного господарства і культури, мають досвід організаторської роботи.

Однак життя вимагає дальшого поліпшення підготовки секретарів первинних парторганізацій. Працюють постійно діючі семінари з проблем партійного будівництва, досвіду партійної роботи; при вечірніх університетах марксизму-ленізму діють школи секретарів первинних парторганізацій, факультети партійного будівництва; проводяться теоретичні конференції за темами: «Ленінські норми партійного життя і принципи партійного керівництва», «Первинні організації — основа КПРС», «Про ленінський стиль в роботі» та ін. Редакція газети «Радянська Україна» запровадила таку виправдану форму роботи з партійним активом, як заочні партійні конференції, висвітлюючи кращий досвід роботи первинних парторганізацій²⁹. Доцільно було б організувати заочний семінар секретарів парторганізацій і на сторінках обласних газет, публікувати статті з різних питань партійного життя.

В підвищенні ролі первинних парторганізацій, їх активності та бодіездатності велике значення має стиль роботи партійних органів і, передусім, міськкомів та райкомів партії. На XXIII з'їзді партії наголошувалося, що партійні комітети повинні завжди бути зв'язаними з первинними парторганізаціями, їх працівники повинні бути в парторганізаціях, розмовляти, радитися з комуністами й виступати перед ними³⁰. Ця думка знайшла підтвердження й на XXIV з'їзді КПРС.

Виконуючи настанови з'їздів, райкоми та міськкоми партії вдосконалюють свою роботу. Їх стиль і методи все більше відзначаються конкретністю й діловитістю, глибшим вивченням життя та діяльності первинних парторганізацій, вмінням чітко визначати перспективи й напрямки роботи. Однак подекуди міськкоми і райкоми намагаються підміняти радянські та господарські органи, захоплюються численними засіданнями, нарадами, приймають надто багато різних постанов, вдаються до адміністрування. Червневий (1971 р.) Пленум ЦК КП України засудив таку практику і зобов'язав обкоми, міськкоми та райкоми партії «удосконалювати керівництво первинними партійними організаціями, систематично подавати їм ділову допомогу, узагальнювати і впроваджувати кращий досвід організаторської і політичної роботи по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. Головним у стилі і методах діяльності партійних комітетів, апарату обкомів, міськкомів і райкомів партії і надалі повинна бути повсякденна організаторська робота на місцях, перевірка виконання рішень партії і уряду»³¹.

²⁸ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 59.

²⁹ «Радянська Україна», 29 серпня, 3 вересня 1972 р.

³⁰ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 75.

³¹ «Радянська Україна», 25, 27 червня 1971 р.

Важливою формою керівництва первинними парторганізаціями є заслуховування їх звітів на бюро і пленумах міськкомів і райкомів партії. Глибокий аналіз роботи первинних парторганізацій, правильна оцінка діяльності комуністів, підтримка їх ініціативи, поради — все це допомагає узагальнити й передати позитивний досвід іншим парторганізаціям, застерегти їх від можливих помилок.

Практика вчить, що більш результативною є робота тих партійних комітетів, які до підготовки питання на бюро залучають крім працівників апарату, ще й членів виборних органів, широкий партійний актив, комуністів — спеціалістів різних галузей народного господарства. Саме такий широкий кваліфікований склад комісії дає можливість глибоко вивчити стан організаторської та ідейно-виховної роботи, повніше узагальнити нагромаджений досвід, викрити недоліки й накреслити шляхи їх усунення.

XXIV з'їзд КПРС творчо розвинув ленінське положення про підвищення ролі первинних парторганізацій в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, про важливість вдосконалення форм і методів їх роботи стосовно до нових умов. Виконання конкретних організаційних заходів, визначених з'їздом, сприятиме підвищенню боездатності первинних парторганізацій, підвищенню їх відповідальності за втілення в життя політики партії, спрямованої на будівництво комуністичного суспільства.

ВКЛАД УЧЕНИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

За всю світову історію не було таких великих революційних змін у розвитку суспільства, як перетворення раніше відсталої Росії в Союз Радянських Соціалістичних Республік — співдружність радянських народів, могутню соціалістичну державу з першокласною промисловістю, оснащеною найпередовішою технікою, високомеханізованим сільським господарством. Як відзначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, в Радянському Союзі, що першим став на соціалістичний шлях розвитку, «самовідданою працею радянських людей побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, про яке в 1918 році В. І. Ленін говорив як про майбутнє нашої країни»¹.

Серед визначних досягнень радянського народу одним з головних є створення першокласної соціалістичної індустрії. В 1971 р. Радянський Союз виробив майже $\frac{1}{5}$ частину промислової продукції світу, хоч населення нашої країни становило 6,7% населення Землі². Могутній індустріальний потенціал нашої Батьківщини дає змогу успішно розв'язувати найскладніші соціальні, економічні та науково-технічні проблеми. На третій сесії Верховної Ради СРСР восьмого скликання вказувалося, що в 1975 р. загальний обсяг промислової і сільсько-господарської продукції СРСР перевищить нинішній рівень промислового і сільськогосподарського виробництва США³. Це буде важливим етапом в економічному змаганні соціалістичної та капіталістичної систем.

Магістральним шляхом розвитку соціалістичної економіки, основою дальшого піднесення всіх галузей народного господарства є науково-технічний прогрес. «Прогрес науки і техніки — це головна підойма створення матеріально-технічної бази комунізму», — підкреслювалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії⁴.

З 50-х років у багатьох галузях народного господарства нашої країни відбувається науково-технічний переворот, характерною рисою якого є перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства. Це виявляється насамперед у дедалі більшому поглибленні зв'язків науки з виробництвом, причому темпи її розвитку випереджають темпи розвитку виробництва. Наука перетворюється в особливу сферу створення матеріальних благ, підвищення продуктивності суспільної праці та ефективності виробництва.

У Радянському Союзі працює найбільше в світі творців науково-технічного прогресу. Лише в наукових закладах налічується близько

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 43.

² «Правда», 4 грудня 1971 р.

³ О. М. Косигін. Про державний п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки і про державний план розвитку народного господарства СРСР на 1972 рік, К., 1971, стор. 8.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 65.

1 млн. працівників (серед них близько $\frac{1}{4}$ мають вчені ступені)⁵, тобто $\frac{1}{4}$ науковців світу. Багато новаторів працює безпосередньо на виробництві — в лабораторіях фабрик і заводів, на підприємствах транспорту і зв'язку. За роки восьмої п'ятирічки вони створили більше 20 тис. нових зразків високопродуктивних машин, технологічного устаткування і близько 5 тис. приладів⁶.

У братній сім'ї радянських республік розвинулися всі галузі народного господарства, науки і культури Української РСР. Під керівництвом Комуністичної партії трудящі Радянської України перетворили колись відсталу окраїну Російської імперії у високорозвинуту індустріальну державу. За роки Радянської влади випуск валової продукції в республіці збільшився в 65 разів. Сучасна Україна — одна з важливих паливно-енергетичних, металургійних, хімічних і машинобудівних баз Радянського Союзу. Так, за виробництвом електроенергії і технічним рівнем енергетичного господарства вона випереджає багато держав Європи і світу. В 1971 р. в республіці вироблено близько 150 млрд. *квт-год* електроенергії⁷, тобто в 300 разів більше, ніж у 1913 р.

Електрифікації належить провідна роль у здійсненні технічного прогресу, в будівництві економіки комуністичного суспільства. На Україні працюють десятки потужних теплових електростанцій, зокрема такі велетні, як Придніпровська і Зміївська ДРЕС потужністю по 2,4 млн. *квт* кожна. Завершується спорудження гідроелектростанцій Дніпровського каскаду. У республіці перебувають в експлуатації 600 тис. *км* електричних мереж.

Знаменням нашого часу є науково-технічна революція, яка охопила всі галузі народного господарства, в тому числі електроенергетику. Про це свідчить хоча б прискорення темпів спорудження електростанцій. Якщо, наприклад, Придніпровську ДРЕС будували 15 років, то Ладижинську ДРЕС, на спорудженні якої застосовано швидкісний потоковий метод, введено в дію за 3 роки і 8 місяців. Таких високих темпів досягнуто вперше в історії енергетичного будівництва. Спорудження великих теплових електростанцій і введення в дію найпотужніших енергетичних установок — такий головний напрямок у розвитку радянської електроенергетики.

В енергетиці республіки швидко впроваджуються досягнення науково-технічного прогресу. Наприклад, у 1968 р., вперше в Європі, на Слов'янській ДРЕС введено в експлуатацію двовальний енергетичний блок потужністю 800 тис. *квт*. Над створенням його проекту працювали 10 науково-дослідних інститутів і проектних організацій, а понад 50 заводів виготовляли устаткування для його будівництва. Керування енергоблоком повністю автоматизовано⁸. Наприкінці 1971 р. там же став до ладу другий унікальний енергоблок з одновальною турбіною потужністю 800 тис. *квт*. Дослідна експлуатація двох цих блоків знаменувала собою якісні зміни в розвитку енергетики — перехід на надкритичні параметри пари. І надалі на електростанціях СРСР встановлюватимуть потужні енергоблоки⁹.

Нині в республіці працює стотридцятитисячний загін енергетиків, з них — 25 тис. комуністів¹⁰. З особливим піднесенням вони перетворю-

⁵ «Экономическая газета», 1972, № 10, стор. 3.

⁶ «Социалистическая индустрия», 30 січня 1971 р.

⁷ «Робітнича газета», 16 січня 1972 р.

⁸ «Блокнот агітатора», 1967, № 11, стор. 33—35.

⁹ «Радянська Україна», 21 грудня 1971 р.

¹⁰ Там же; «Робітнича газета», 16 січня 1972 р.

ють у життя рішення XXIV з'їзду КПРС. В дев'ятій п'ятирічці мають бути вирішені великі та відповідальні завдання. В 1975 р. планується довести виробництво електроенергії на Україні до 200 млрд. *квт-год*. Колективи підприємств і організацій Міністерства енергетики та електрифікації УРСР зобов'язалися за роки дев'ятої п'ятирічки завершити будівництво Слов'янської, Трипільської, Курахівської ДРЕС і Криворізької ДРЕС-2, Канівської та другої черги Дніпровської ГЕС, ввести в дію потужності на Запорізькій і Вуглегірській ДРЕС, Чорнобильській атомній електростанції та Київській ТЕЦ-5 ¹¹.

У поточній п'ятирічці планується завершити створення єдиної енергетичної системи України, що з'єднає Донбасенерго, Дніпроенерго, Вінницяенерго, Київенерго і Львівенерго. Нова потужна трансукраїнська лінія електропередач довжиною 1100 км і напругою 750 *кв* перетне територію республіки зі сходу на захід ¹².

На електростанціях республіки, як і загалом СРСР, широко застосовуються інформаційно-обчислювальні системи управління енергоблоками, які забезпечують оптимальний режим експлуатації, підвищують надійність і економічність їхньої роботи. Електронно-обчислювальні машини автоматично вмикають і вимикають блоки, контролюють і регулюють їхню роботу, обчислюють і реєструють техніко-економічні показники тощо ¹³. В дев'ятій п'ятирічці стане до ладу перша черга галузевої автоматичної системи диспетчерського управління і автоматизована система управління енергоспоживачами України ¹⁴.

Електротехнічна промисловість Української РСР має велику питому вагу в союзному виробництві. Підприємства республіки випускають близько половини вітчизняних силових трансформаторів, вибухобезпечних електродвигунів та апаратів, більше третини електричних машин, майже все тепловозне електрообладнання, а також трансформаторні підстанції, електричний кабель, напівпровідникові випрямлячі, пристрої релейного захисту тощо ¹⁵. Кільком десяткам цих виробів присвоєно Державний Знак якості. Продукцію електропромисловості України експортують майже в 50 країн.

У всьому світі користуються високим попитом тепловозне електрообладнання, надпотужні прокатні електродвигуни, велетенські гідро- і турбогенератори, виготовлені колективом харківського заводу «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна. При заводі працює науково-дослідний інститут, учені якого спільно з новаторами виробництва створили і налагодили випуск турбогенераторів потужністю 300 і 500 тис. *квт*, що відповідають сучасному технічному рівню. Вперше в світовій практиці на турбогенераторі потужністю 500 *квт*, випущеному в 1965 р., застосовано безпосереднє водяне охолодження обмоток ротора і статора. Тісна співдружність учених і спеціалістів підприємства дала змогу створити в 1969 — 1970 рр. найбільший в світі одновальний турбогенератор потужністю 1 млн. *квт*. Співробітники інституту підтримують тісні контакти з колегами з Інституту електродинаміки (Київ), Фізико-технічного інституту низьких температур (Харків) та ін. ¹⁶.

Харківські електромашинобудівники завжди перебувають на передньому краї технічного прогресу. Так, створене робітниками та інже-

¹¹ «Робітнича газета», 15 січня 1972 р.

¹² «Правда», 24 грудня 1971 р.; «Радянська Україна», 21 грудня 1971 р.

¹³ П. А. Мацуї. Энергетика и электрификация. — Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970, К., 1971, стор. 267—287.

¹⁴ «Робітнича газета», 16 січня 1972 р.

¹⁵ Народне господарство Української РСР в 1970 р. Статистичний щорічник, К., 1971, стор. 141.

¹⁶ «Робітнича газета», 16 січня 1972 р.

нерно-технічними працівниками Харківського електромеханічного заводу (ХЕМЗ) в співдружності з вченими і конструкторами інститутів «ВНДІелектроапарат», «Важпромелектропроект» та ін. електротехнічне обладнання встановлюється на важких токарних, карусельних і шліфувальних верстатах, дугових вакуумних печах, гірничих і металургійних механізмах. ХЕМЗ — єдиний у світі завод, який випускає потужні автоматичні електробури. Харківські електробури з долотами, армованими штучними алмазами і надтвердим сплавом «Славутич» (створеними в київському Інституті надтвердих матеріалів), успішно працюють на звичайних і форсованих режимах, що є одним з вирішальних факторів при проходженні надглибоких свердловин. Ними зацікавилися американські та японські спеціалісти. Колектив спеціального конструкторсько-технічного бюро розробляє нові зразки машин для буріння свердловин.

За техніко-економічними показниками продукція Запорізького трансформаторного заводу не має собі рівних у світі. Вона використовується в Асуані, на Красnojарській гідроелектростанції, а також на багатьох інших енергетичних велетнях СРСР і зарубіжних країн¹⁷. Колектив підприємства разом з ученими Всесоюзного електротехнічного інституту ім. В. І. Леніна (Москва) і Московським електрозаводом освоїв виробництво трансформаторів і автотрансформаторів для напруги 500 кВ. За створення електроустаткування для першої в світі лінії електропередач напругою 500 кВ у 1962 р. групі вчених і працівників заводу присуджено Ленінську премію. З 1960 р. на базі Запорізького трансформаторного заводу відкрито Всесоюзний інститут трансформаторобудування, який нині є головним у цій галузі в Радянському Союзі і відіграє велику роль у науково-технічному прогресі.

Праця колективів передових підприємств електропромисловості республіки високо оцінена урядом. Харківські заводи «Електроважмаш» та електромеханічний нагороджені орденами Леніна, Запорізький трансформаторний — орденом Трудового Червоного Прапора, харківський «Електромашина» — орденом «Знак Пошани». Лише за останні 10 років більше тисячі робітників та інженерно-технічних працівників України нагороджено орденами і медалями СРСР, багатьом присвоєно звання лауреатів Ленінської і Державних премій, Героя Соціалістичної Праці. Широко відомі імена Героїв Соціалістичної Праці: бригадира електрослюсарів харківського заводу «Електроважмаш» Н. Ф. Щербиніна, намотувальника Запорізького трансформаторного заводу П. М. Підголи, слюсаря Харківського електромеханічного заводу А. В. Заславського, обплітальниці київського заводу «Укркабель» С. І. Дев'ятової.

За технічним оснащенням, інтенсивністю використання устаткування та рядом інших показників технічного прогресу металургійна і гірничодобувна промисловість України, як і всього Радянського Союзу, вийшла на перше місце в світі. В республіці існує розгалужена мережа науково-дослідних і проектних організацій, працює багатотисячна армія кваліфікованих спеціалістів, які вписали немало славних сторінок у літопис науково-технічного прогресу. Лише в Кривому Розі є чотири гірничорудних інститути. Великих успіхів досяг колектив Науково-дослідного гірничорудного інституту — провідного в нашій країні закладу в галузі проектування нових систем підземного видобування залізної руди. За роки восьмої п'ятирічки його співробітники одержали

¹⁷ И. С. Васильотти, В. К. Дусанюк, И. С. Калининченко, Р. В. Шевчук, Б. М. Шкотников. Электротехническая промышленность. — Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970, стор. 496—497.

більше 60 авторських свідоцтв на винаходи, впровадження яких у виробництво дало економічний ефект 1 млн. крб. У планах інституту на дев'яту п'ятирічку — розроблення проектів шахти майбутнього, в якій більшість процесів буде механізовано й автоматизовано. Це дасть змогу гірникам до 1975 р. збільшити продуктивність праці в півтора—два рази¹⁸.

Над підвищенням ефективності виробництва пліч-о-пліч працюють співробітники інституту «Механообрчормет» і Центрального гірничо-збагачувального комбінату (Кривий Ріг). Нещодавно вони розробили прогресивну технологічну схему реконструкції збагачувальних підприємств. За рахунок удосконалення технології і встановлення найсучаснішого обладнання вміст заліза у концентраті підвищився до 64,8%, що дало змогу комбінатові протягом одного року за якістю концентрату перейти з останнього на друге місце по Кривбасу. Економічний ефект від впровадження цього нововведення становить 5 млн. крб. на рік¹⁹.

Інститут геотехнічної механіки АН УРСР (Дніпропетровськ) і Дніпропетровський гірничий інститут спільно з інститутами «Кривбас-проект» та «Південьдіпроруда» науково обґрунтували і впровадили високоефективну циклічно-потокową технологію розробки залізної руди при збільшенні глибини кар'єрів із застосуванням комбінованого автомобільно-конвеєрного транспорту, що дає змогу підвищити продуктивність праці в три—чотири рази і, відповідно, значно знизити собівартість видобутку руди.

Великий внесок у скарбницю вітчизняної гірничої науки зробив колектив учених Криворізького гірничорудного інституту, очолюваний академіком АН УРСР Г. М. Малаховим. У 1970 р. за докорінне вдосконалення методів підземної розробки потужних рудних родовищ Державну премію Української РСР присуджено Г. М. Малахову — керівникові роботи, кандидату технічних наук П. Д. Петренку — доценту Криворізького гірничорудного інституту, В. С. Ващенко — директору Науково-дослідного інституту вентиляції та очистки повітря Міністерства чорної металургії СРСР, Я. Ф. Хівренку — керуючому трестом «Дзержинськруд», Е. І. Шкуті — головному інженеру Укрголовруді Міністерства чорної металургії УРСР, В. С. Єфремову — головному інженерові рудника ім. С. М. Кірова, В. Ф. Руднику — бригадирові комплексної бригади шахти «Гігант» рудника ім. Ф. Е. Дзержинського, М. Є. Кравцову — бурильнику шахти «Північна» рудника ім. С. М. Кірова. Вони успішно розв'язали проблему компенсації високого гірничого тиску, який значно підвищується при розробці глибоких родовищ. Економічний ефект від впровадження нових методів тільки на двох рудниках — ім. Ф. Е. Дзержинського та ім. С. М. Кірова — в 1969 р. перевищив 10 млн. крб.²⁰.

Останніми роками на рудниках України використовується потужна вітчизняна техніка — високопродуктивні установки для вогневого і шарошечного буріння, які дають змогу в три—п'ять разів підвищити швидкість і значно знизити собівартість буріння свердловин, потужні роторні екскаватори продуктивністю до 3—5 тис. м³ на годину і крокуючі екскаватори зі збільшеною місткістю ковша — 14, 20 і 25 м³; 150-тонні електровози і потужні тепловози, великовантажні 27 і 40-тонні автосамоскиди і т. д. Завдяки цьому працівники гірничорудної промисловості України рік у рік не тільки успішно виконують, а й значно перевиконують завдання по видобутку металургійної сировини.

¹⁸ «Молодь України», 30 січня 1971 р.

¹⁹ «Робітнича газета», 15 лютого 1971 р.

²⁰ «Радянська Україна», 25 грудня 1970 р.

За досягнення високих виробничих показників багато підприємств гірничорудної промисловості України, а також окремих працівників нагороджено орденами і медалями. Вся країна знає Героїв Соціалістичної Праці машиніста екскаватора Криворізького Південного гірничозбагачувального комбінату В. К. Мироненка, директора цього ж підприємства І. І. Савицького, бригадирів гірничопрохідницьких бригад А. А. Ростального і А. С. Висоцького (рудник ім. Ф. Е. Дзержинського, м. Кривий Ріг), Ф. М. Новикова (рудник ім. Комінтерну, м. Кривий Ріг), директора Марганцевського гірничозбагачувального комбінату К. С. Щербину, директора Орджонікідзевського гірничозбагачувального комбінату Г. Л. Середу та ін.²¹

Одним з найважливіших напрямів науково-технічного прогресу соціалістичного виробництва є підвищення темпів удосконалення технічної оснащеності підприємств на базі модернізації і реконструкції діючих заводів і фабрик або окремих агрегатів, а також нового будівництва. За роки восьмої п'ятирічки на Україні стали до ладу конструктивно досконалі металургійні агрегати, які належать до числа найкращих і найбільших у світі: 8 доменних печей, одна з яких обсягом 2700 м³ у Кривому Розі; 11 мартенівських печей місткістю 650 і 900 т; три киснево-конверторні цехи (11 конверторів місткістю по 100—130 т), 17 прокатних станів, 17 високопродуктивних трубних агрегатів, на яких встановлено найновіше обладнання для автоматичного зварювання під флюсом, аргонодугового і радіочастотного зварювання. Побудовано 11 коксових батарей, серед яких шість — найбільші в світі. Реконструйовано і модернізовано 9 доменних і 39 мартенівських печей, кілька прокатних станів, трубних агрегатів і багато іншого обладнання.

Вчені України відіграють провідну роль у розробці теорії металургійних процесів. Надзвичайно важливим для інтенсифікації доменного процесу було одночасне використання в доменних печах природного газу і чистого кисню в процесі виплавки чавуну. Вперше в СРСР природний газ почали застосовувати в доменних печах України в 1957 р. Цей спосіб дав змогу знизити до 12% витрати коксу і підвищити на 1,5% продуктивність печей. Лише в 1970 р. таким чином було заощаджено 4,5 млн. т коксу, а економічний ефект становив 362 млн. крб.²² Нині комбіноване дуття використовується в багатьох країнах, але заступенем впровадження його у виробництво чорна металургія України займає перше місце.

За розробку технології комбінованого дуття в 1960 р. вченим Інституту чорної металургії АН УРСР (З. І. Некрасову, М. І. Красавцеву) і групі працівників металургійних заводів республіки: «Запоріжсталь», Донецького, ім. Ф. Е. Дзержинського, ім. Г. І. Петровського (Л. Д. Юпку, Б. Л. Таврогу, І. М. Єктову, Г. О. Паневу, Г. Г. Орешкіну, А. М. Чечуро, І. І. Коробову, В. І. Суворову) присуджено Ленінську премію²³.

У дев'ятій п'ятирічці перед ученими і спеціалістами доменного виробництва стоїть завдання — дослідити процеси, пов'язані з підвищенням концентрації кисню в дутті. Підраховано, що переведення доменних печей країни до 1975 р. на дуття із застосуванням 35% кисню дасть змогу додатково одержати близько 17 млн. т чавуну і зекономити близько 5 млн. т коксу²⁴.

²¹ П. Г. Нестеров, А. Г. Шукин, Н. А. Терещенко. Металлургическая и горнорудная промышленность. — Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970, стор. 288—297.

²² Там же, стор. 297—302.

²³ «Правда», 22 квітня 1960 р.

²⁴ «Радянська Україна», 17 березня 1972 р.

Згідно з рішеннями XXIV з'їзду КПРС на Криворізькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна трест «Криворіжбуд» розпочав спорудження найбільшої в світі доменної печі обсягом 5 тис. м³. Над складанням проекту комплексу нової домни працювало близько 40 проектних інститутів і конструкторських організацій на чолі з генеральним проектувальником інститутом «Укрдіпрометз» спільно з московським «Діпрометз». Вона має стати до ладу наприкінці 1974 р. Її продуктивність — 4 млн. т чавуну на рік, тобто в півтора раза більше, ніж виплавлялося в доменних цехах України 1913 р. Всі процеси на новій домні будуть автоматизовані. Піч оснащуватиметься найновішою електронно-обчислювальною технікою. Метал з неї випускатиметься через чотири чавунних ливники майже безперервно. Замість традиційного завантаження печі за допомогою скіпів вперше застосовуватиметься конвеєрна доставка сировини. Шлак перероблятиметься на будівельний матеріал, а доменний газ направлятиметься в спеціальну установку для вироблення електроенергії, якої вистачить для приведення в дію всіх механізмів доменного комплексу²⁵.

Великий внесок зробили українські вчені в удосконалення процесу сталеплавильного виробництва. Під керівництвом академіків АН УРСР М. В. Луговцова та М. М. Доброхотова було розроблено технологію застосування кисню в мартенівських печах, що сприяло значному підвищенню їх продуктивності. В мартенівському виробництві кисень у промислових масштабах уперше в СРСР застосовано в 1952 р. на «Запоріжсталі» та «Азовсталі». Незабаром цей прогресивний процес було впроваджено на багатьох інших заводах України і всього Радянського Союзу. В 1956 р. на заводі ім. Г. І. Петровського вперше в країні в промислових масштабах впроваджено киснево-конверторний процес. Пізніше в республіці збудовано киснево-конверторні цехи (на Ждановському заводі ім. Ілліча, Криворізькому та Єнакієвському заводах). Нині впровадження киснево-конверторного процесу є основним напрямом розвитку сталеплавильного переділу. Металурги України розробили і ряд інших методів удосконалення й інтенсифікації технології сталеплавильного виробництва, які дали змогу значно підвищити техніко-економічні показники²⁶.

Технічному прогресу в сталеплавильному виробництві сприяли нововведення, запропоновані прославленими сталеварами республіки, зокрема Героями Соціалістичної Праці В. В. Холявком, М. Т. Кінебасом, П. С. Махотою, М. С. Гондою, Д. В. Галушком, А. І. Луговським, В. І. Осаулком, В. М. Волковим та ін.

У нашій республіці освоєно виробництво прокатної продукції полегшеного типу, що дає змогу зекономити 15—20% металу. В березні 1972 р. металурги Ждановського заводу ім. Ілліча встановили світовий рекорд продуктивності слябінга «1150». За добу вони прокатали 20 436 т металу²⁷. Це було наслідком умілого використання техніки, впровадження прогресивної технології і передового досвіду, зокрема одночасної прокатки двох або трьох зливків.

Важлива проблема — підвищення виробничих потужностей прокатних станів — успішно розв'язана завдяки творчій співдружності вчених і виробничників. За розробку, освоєння і впровадження у виробництво нового високопродуктивного процесу одночасної прокатки двох зливків на великих обтискних станах Державну премію Україн-

²⁵ «Правда», 16 січня 1972 р.; «Комсомольская правда», 6 лютого 1972 р.

²⁶ Я. П. Куликов. Проблемы развития черной металлургии Украины.— «Коммунист Украины», 1970, № 10, стор. 19—29.

²⁷ «Робітнича газета», 17 березня 1972 р.

ської РСР за 1970 р. присуджено академіку АН УРСР Герою Соціалістичної Праці О. П. Чекмарьову, кандидатам технічних наук В. Д. Чехранову, В. І. Мелешку, В. Л. Павлову, головному інженеру Криворізького металургійного заводу ім. В. І. Леніна В. А. Сацькому, старшому майстру цеху блюмінга «1150» М. О. Валуєву, колишньому начальнику цеху А. П. Лихорадову, колишньому головному інженеру Г. Е. Цуканову, головному прокатнику І. К. Шафрану, старшому майстру блюмінга «1150» Дніпровського металургійного заводу ім. Дзержинського М. П. Іванічу²⁸.

Металурги заводів «Запоріжсталь», Криворізького ім. В. І. Леніна, дніпропетровських ім. Петровського, ім. Дзержинського та ряду інших завжди були в перших рядах борців за науково-технічний прогрес.

Великий внесок у науково-технічний прогрес металургійного виробництва зробили колективи Інституту чорної металургії Міністерства чорної металургії СРСР (Дніпропетровськ) під керівництвом Героя Соціалістичної Праці академіка АН УРСР З. І. Некрасова, одного з найстаріших науково-дослідних закладів — Українського науково-дослідного інституту металів (Харків), Дніпропетровського металургійного інституту, проектних інститутів «Укрдіпрометз», «Діпросталь» та ін. Особливо плідно працюють науковці одного з наймолодших металургійних інститутів республіки — Донецького науково-дослідного інституту чорної металургії (Дондінчормет), створеного в 1963 р. на базі Донецького філіалу Укрдіметалів. Вони підтримують тісні контакти з більшістю металургійних заводів республіки, а також Карагандинським, Тульським, Липецьким та іншими підприємствами і координують свою роботу з десятками науково-дослідних, проектних установ і навчальних закладів, виконуючи різні дослідження в галузі доменного, сталеплавильного і прокатного виробництва. За роки восьмої п'ятирічки співробітники інституту завершили 325 робіт, з них впроваджено у виробництво 167, що дало економічний ефект 25 млн. крб. Віддача на 1 крб. витрат за ці роки становила 2 крб. 25 коп. Вчені цього наукового закладу розробляють спосіб прокатування профілів з допомогою ультразвукових коливань, а також працюють у галузі застосування електромагнітних методів у металургійній технології.

У металургійне виробництво республіки широко впроваджується автоматизація. Автоматичні системи управління доменним процесом успішно розробляють науковці Інституту чорної металургії Міністерства чорної металургії СРСР (Дніпропетровськ), Інституту автоматики Міністерства приладобудування, засобів автоматизації та систем управління СРСР (Київ), Дніпропетровського металургійного та ін. Дослідно-промисловими системами, що працюють у режимі «Порадник майстра», в 1969 р. було обладнано вісім доменних печей на Криворізькому заводі, Дніпровському ім. Дзержинського та ждановських ім. Ілліча й «Азовсталі». Колектив Інституту автоматики спільно з спеціалістами Донецького металургійного заводу виконав комплекс робіт по створенню системи автоматизації установки безперервного розливання сталі, яку визнано типовою. Розроблено системи автоматизації управління тепловим і технологічним режимом мартенівських печей і диспетчеризації роботи цехів. Створено автоматизовану систему управління Міністерства чорної металургії УРСР, яка складається з головного інформаційно-обчислювального центра Міністерства і обчислювальних центрів кількох десятків підприємств²⁹.

²⁸ «Радянська Україна», 25 грудня 1970 р.

²⁹ Автоматическая система управления, М., 1970.

Однією з характерних рис сучасної науково-технічної революції є розвиток нових галузей науки і техніки на стиках кількох «старих» напрямів. Яскравою ілюстрацією цього є створення нових напрямів спеціальної електрометалургії — електрошлакового, електроннопроменевого і плазмового переплавів, що виникли на межі металургії і зварювальної техніки. Ці металургійні процеси розроблено в орденів Леніна і орденів Трудового Червоного Прапора Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона. Найбільшого поширення набув електрошлаковий переплав, вперше здійснений у 1954 р. Він потребує відносно простого обладнання і дає змогу одержати великі зливки (40 т і більше) чистого за неметалевими включеннями і вмістом газів металу, що має високу фізичну і хімічну однорідність. В промислових масштабах новий процес виробництва особливо високоякісних сталей вперше в СРСР було впроваджено в 1958 р. на заводі «Дніпроспецсталь». Нині такий метал широко застосовується у багатьох галузях промисловості. Цим способом виплавляється близько 100 марок високоякісних, нержавіючих, конструкційних та інших сталей. Довговічність авіаційних та інших двигунів, роторів турбін, шарикопідшипників та багатьох інших виробів, виготовлених з металу електрошлакового переплаву, набагато підвищилася. Ліцензії на новий металургійний процес продано ряду країн.

За розробку і впровадження у виробництво принципово нового вискоєфективного способу підвищення якості спеціальних сталей і сплавів — електрошлакового переплаву Ленінську премію 1963 р. присуджено: Б. І. Медовару — доктору технічних наук, завідувачу лабораторією Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, Ю. В. Латашу — кандидату технічних наук і Б. І. Максимовичу — науковим співробітникам того ж інституту, Ю. А. Шульте — доктору технічних наук, професору Запорізького машинобудівного інституту, В. С. Култигіну — головному інженеру заводу «Електросталь», П. П. Менушенкову — директору Златоустівського металургійного заводу, О. Ф. Трегубенку — директору заводу «Дніпроспецсталь»³⁰.

Важливе значення для прогресу багатьох галузей промисловості має створення нових і вдосконалення наявних матеріалів, розроблення ефективних методів підвищення їхньої міцності, стійкості до спрацювання та корозії. Вагомий вклад у розв'язання цих проблем зробили колективи науково-дослідних організацій республіки, яка є загально-визнаним центром країни у галузі матеріалознавства. Співробітники орденів Трудового Червоного Прапора Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР, яким керує Герой Соціалістичної Праці академік АН УРСР І. Н. Францевич, завдяки застосуванню методів порошкової металургії створили нові матеріали і спеціальні сплави. Цей інститут є головним в СРСР у цій галузі науки і техніки і займає провідне місце у розробці теоретичних основ найважливіших процесів порошкової металургії не тільки в нашій країні, а й серед наукових закладів аналогічного профілю за рубежом. Специфікою порошкової металургії є створення матеріалів, які неможливо одержати ніякими іншими способами, наприклад, металокерамічних твердих сплавів для різання і буріння, електроконтактів, волокнистих матеріалів, фрикційних виробів, багатьох матеріалів і виробів. Внаслідок проведення комплексних досліджень в інституті розроблено технологію виробництва порошків понад 600 тугоплавких сполук, дуже необхідних для різноманітних об'єктів нової техніки — атомної енергетики, приладо- і машинобудування, авіаційної і ракетної техніки тощо. На Україні успішно розвивається промисловість порошкової металургії. У 1966 р. став до ладу найбіль-

³⁰ «Известия», 21 квітня 1963 р.

ший не тільки в СРСР, а й в Європі Броварський завод порошкової металургії³¹.

Завдяки зусиллям робітників, інженерно-технічних працівників і вчених України багато зроблено в галузі науково-технічного прогресу вугільної промисловості. Ще в 1928 р. Горлівський завод випустив першу в СРСР врубову машину. 1935 р. на Новокраматорському заводі сконструйовано першу потужну підйомну машину з електричним приводом³². У 1932 р. механік Первомайського рудоуправління (Донбас) О. І. Бахмутський створив перший вугільний комбайн «Б-1». Майже одночасно в тому ж управлінні було сконструйовано вугільний комбайн «АР-1» (під керівництвом інженерів В. Г. Яцких та Г. І. Роменського). У 1948 р. створено комбайн «Донбас», який широко застосовується у вугільній промисловості країни. За створення цієї машини А. Д. Сукачу, В. Н. Хоріну, С. М. Арутюняну, а також ряду працівників шахт і заводів було присуджено Державну премію. Колектив заводу налагодив випуск комбайнів для механізації виймання вугілля на крутих пластах. За цю роботу великій групі працівників вугільної промисловості і машинобудування було присуджено Ленінську премію³³.

Для розвитку гірничої справи і гірничої техніки, створення наукових основ раціональної розробки корисних копалин багато зробили вчені Інституту гірничої механіки і технічної кібернетики ім. акад. М. М. Федорова, Науково-дослідного інституту Донвугі, науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутів Укрндігидровугілля, Укрндівуглезбагачення та ін.

УРСР по праву називають республікою машинобудування. А, як відомо, машинобудування — основна підойма технічного прогресу. Лише за роки восьмої п'ятирічки в нашій республіці освоєно серійне виробництво 4400 зразків нових машин, механізмів, устаткування і матеріалів³⁴. Нині на Україні виготовляються потужні турбіни і генератори для гідро-, теплових і атомних електростанцій, газові турбіни для морських суден, прокатні стани і конвертори, найбільші в світі повітряні лайнери і морські, океанські та річкові судна, тепловози і вагони, автомобілі і автобуси, трактори і найсучасніші сільськогосподарські машини, гірничо-шахтне обладнання, найскладніша радіоапаратура і найточніші вимірювальні прилади, електронно-обчислювальні машини тощо. Значна частина продукції машинобудівної та приладобудівної промисловості республіки відповідає світовим стандартам. Більше 400 виробам присвоєно Державний Знак якості. Історія кожної галузі машино- і приладобудування — це славна сторінка літопису героїчної праці робітничого класу, інженерно-технічної інтелігенції та вчених Радянської України.

Значний вклад у науково-технічний прогрес зробили верстатобудівники. В республіці працює більше 70 верстатобудівних заводів, на яких виготовляється понад 200 типів універсальних, деревообробних верстатів і верстатів з цифровим та програмним управлінням, ковальсько-пресових і ливарних машин. У 1971 р. з кожної тисячі виготовлених у СРСР верстатів 150 було українських³⁵. Заміна звичайних верстатів верстатами з програмним управлінням дає змогу удосконалити структуру верстатного парку країни.

³¹ Г. В. Самсонов, И. Д. Радомысельский. Порошковая металлургия. — Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970, стор. 239—263.

³² Л. Я. Шухгальтер. Величественный и славный путь. — «Вестник машиностроения», 1947, № 11.

³³ История технического развития угольной промышленности Донбасса, т. 1, К., 1969, стор. 359—367.

³⁴ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 9—10.

³⁵ «Правда Украины», 14 березня 1972 р.

Створенню в республіці багатогалузевої машинобудівної промисловості значною мірою сприяли вчені та конструктори. На провідних заводах діють спеціальні дослідно-конструкторські бюро. Так, дослідно-конструкторське бюро шліфувальних верстатів і спеціальне конструкторське бюро по проектуванню агрегатних верстатів відкрито в Харкові, конструкторське бюро алмазно-розточувальних і радіально-свердлильних верстатів і конструкторське бюро прецизійних верстатів — в Одесі, конструкторське бюро багатошпиндельних автоматів — у Києві.

Колективи Українського науково-дослідного інституту верстатів та інструментів (Одеса), Всесоюзного науково-дослідного і проектно-конструкторського інституту гідроприводів та гідроавтоматики (Харків), Науково-дослідного і проектно-технологічного інституту машинобудування (Краматорськ) розробили нові методи комплексної механізації та автоматизації заготівельних і механоскладальних цехів машинобудівних підприємств. Науково-дослідні заклади Харкова, Києва, Запоріжжя, Донецька та інших міст республіки створюють різноманітні електричні машини, гідро- і турбогенератори, унікальні трансформатори, літаки, морські і річкові судна, технологічне устаткування, розробляють сучасне вибухобезпечне електрообладнання для вугільної, хімічної та газової промисловості.

Проекти нового обладнання для легкої та харчової промисловості, машин для виготовлення штучної шкіри тощо розроблено в спеціалізованих відомчих інститутах Києва, Харкова, Чернігова, Полтави.

Наукові дослідження з різних питань машинобудування проводяться в ряді інститутів АН УРСР — фізико-механічному (Львів), електрозварювання ім. Є. О. Патона, механіки, проблем міцності, кібернетики, технічної теплофізики, електродинаміки, металофізики, проблем матеріалознавства, проблем лиття (Київ) та ін.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінюють працю машинобудівників. Тисячі робітників, техніків, інженерів і вчених нагороджено орденами і медалями, а деяким з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Це стругальник Краматорського заводу важкого верстатобудування ім. Чубаря Г. С. Геня, директор Київського заводу верстатів-автоматів ім. Горького П. П. Тарасинкевич, розточувальник Дніпропетровського заводу пресів В. С. Максимов, бригадир групи відділу головного конструктора А. І. Тищенко, токар-розточувальник П. В. Головка і бригадир слюсарів-складальників Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна В. М. Сухачев, токарі Старокраматорського машинобудівного заводу ім. Орджонікідзе В. А. Барабаш, Харківського турбінного заводу ім. Кірова К. С. Кисляков та В. Д. Дрокін, Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе Г. Ф. Кириченко, Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе Н. Є. Мірошніченко та багато інших.

Останнім часом значно зріс попит на інструменти з твердих сплавів. Їого повністю задовольняє створена в нашій країні промисловість синтетичних алмазів. Теоретичні основи і технології виробництва алмазів та інших надтвердих матеріалів успішно розробляють учені Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР, яким керує Герой Соціалістичної Праці В. М. Бакуль. Колектив інституту підтримує творчі зв'язки більш як з 7600 промисловими підприємствами країни³⁶.

Науково-технічна революція характеризується дедалі ширшим розгортанням механізації та автоматизації виробничих процесів. Лише за роки восьмої п'ятирічки в республіці стали до ладу більше 7500 ме-

³⁶ В. Н. Бакуль. Синтетические сверхтвердые материалы. — Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970, стор. 239—263.

ханізованих, автоматичних і напівавтоматичних ліній, 88 автоматизованих систем управління і 180 обчислювальних центрів³⁷. У нинішній п'ятирічці передбачено введення в дію 20 галузевих і відомчих автоматизованих систем управління, 107 автоматизованих систем управління підприємствами та організаціями, які згодом стануть низовими ланками галузевих систем управління в чорній металургії, вугільній промисловості, будівництві, зв'язку, на транспорті та в інших галузях народного господарства.

Автоматизація виробництва привела до широкого використання електронно-обчислювальних машин. І в розвиток цієї галузі вагомий внесок зробили українські вчені та виробничники. Праці українських радянських кібернетиків у галузі теоретичної кібернетики дістали міжнародне визнання. Внаслідок тісного творчого співробітництва кібернетиків та виробничників створено багато нових сучасних електронно-обчислювальних машин і систем. В Інституті кібернетики АН УРСР розроблено загальну теорію цифрових автоматів, створено електронно-обчислювальні машини типу «Дніпро», «Мір», «Промінь», «Київ» та ін. Проблеми практичної кібернетики успішно розв'язують співробітники Северодонецького науково-дослідного інституту керуючих обчислювальних машин, Інституту автоматики Міністерства приладобудування, засобів автоматизації і систем управління (Київ) та ін. Продукція Київського заводу керуючих електронно-обчислювальних машин широко використовується в усіх республіках СРСР³⁸.

Визначною подією було створення на Львівському телевізорному заводі в 1967—1968 рр. автоматизованої системи управління «Львів». За розробку і впровадження цієї системи авторському колективу в складі академіка В. М. Глушкова, В. І. Скурихіна, В. В. Шкурби, В. К. Кузнецова, Т. П. Подчасової, А. О. Морозова, С. О. Петровського, М. О. Ванніка, А. Ф. Земськова, М. Ф. Кудріна в 1970 р. було присуджено Державну премію Української РСР³⁹.

Суть сучасної науково-технічної революції полягає в тому, що автоматизовані системи дають змогу здійснити заміну безпосередніх трудових функцій людини, в тому числі логічних і контрольно-керуючих, технічними засобами. Завдяки бурхливому розвитку науки і техніки виникли технічні умови для переходу до комплексно-автоматизованого виробництва, широкого використання автоматичних засобів у всіх сферах діяльності людини.

Дальший розвиток науково-технічної революції, необхідність удосконалювати управління промисловістю і всім народним господарством вимагають якнайширшого розгортання робіт у галузі створення і застосування автоматизованих систем і електронно-обчислювальної техніки.

На Україні виконано фундаментальні дослідження з різних галузей математики, механіки, фізики твердого тіла, фізики атомного ядра, мікроелектроніки, хімії, які сприяють науково-технічному прогресові промисловості. В республіці створено могутній науково-технічний потенціал. У 1972 р. на Україні діяло 814 науково-дослідних і вищих учбових закладів, у яких налічувалось 137 тис. наукових співробітників, з них понад 3 тис. докторів і 33 тис. кандидатів наук⁴⁰. Радянська

³⁷ О. Штернов. П'ятирічка технічного прогресу.— «Під прапором лєнінізму». 1971, № 3, стор. 9.

³⁸ В. М. Глушков. Кибернетика, вычислительная техника и развитие производственных сил.— Ленин и современная наука, кн. 2, М., 1970, стор. 258—277.

³⁹ «Радянська Україна», 25 грудня 1970 р.

⁴⁰ «Радянська Україна», 21 листопада 1972 р.

наука забезпечує прискорення науково-технічного прогресу, успішний розвиток соціалістичного виробництва. Вона є джерелом технічного прогресу виробництва, його теоретичною основою.

Велику роль у вирішенні завдань науково-технічного прогресу відіграють науково-технічні товариства, зокрема Всесоюзне товариство винахідників та раціоналізаторів. На зустрічі з харківськими тракторобудівниками 13 квітня 1970 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв підкреслив: «Створення і впровадження нової техніки — це справа не тільки учених, конструкторів, інженерів, але і мільйонів рядових трудівників. Допитлива думка, знання і досвід, енергія і творча ініціатива робітничої гвардії — передовиків і новаторів виробництва — могутній прискорювач нашого руху вперед»⁴¹. Лише за роки восьмої п'ятирічки новатори України висунули близько 4 млн. раціоналізаторських пропозицій і винаходів, з яких впроваджено у виробництво 2875 тис. В середньому на 1 крб. затрат на винахідництво і раціоналізацію одержано 15 крб. економії⁴². В республіці близько 1 млн. чол. об'єднано в 17 тис. первинних організацій науково-технічних товариств. Учені, інженери і робітники прагнуть всемірно прискорювати науково-технічний прогрес, підвищувати ефективність соціалістичного виробництва. Завдяки прискоренню науково-технічного прогресу і підвищенню продуктивності праці в 1975 р. наша республіка випускатиме промислової продукції майже втричі більше, ніж виробляв увесь Радянський Союз у 1940 р.⁴³

Забезпечуючи перемогу СРСР в економічному змаганні з капіталістичними країнами, Комуністична партія завжди вела і веде послідовну боротьбу за всебічний науково-технічний прогрес. XXIV з'їзд КПРС поставив перед радянським народом нові величні завдання у розвитку економіки, дальшому піднесенні технічного рівня виробництва. Одним з центральних з них є прогрес науки і техніки, що забезпечує органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи. Головним напрямом у розвитку нової техніки лишається комплексна механізація та автоматизація виробничих процесів, яка ліквідує важку ручну працю в промисловості, сільському господарстві, будівництві, на транспорті, є одним з найважливіших факторів підвищення її продуктивності. Ще на світанку нашої соціалістичної держави В. І. Ленін зазначав, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу... Капіталізм може бути остаточно переможений і буде остаточно переможений тим, що соціалізм створює нову, далеко вищу продуктивність праці»⁴⁴.

⁴¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 497.

⁴² П. Рябоконь. Розвиток технічної творчості мас.— «Під прапором ленінізму», 1971, № 20, стор. 17.

⁴³ В. В. Щербіцкий. Пятилетний план — претворим в жизнь.— «Коммунист Украины», 1971, № 1, стор. 6.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379—380.

КРИТИКА СУЧАСНИХ РЕВІЗІОНІСТСЬКИХ ПЕРЕКРУЧЕНЬ ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ПАРТІЮ

Продовжувач великої справи К. Маркса і Ф. Енгельса, засновник і вождь КПРС В. І. Ленін всебічно обґрунтував роль пролетарської партії нового типу — керівної й спрямовуючої сили революційного перетворення суспільства. Створене ним вчення про партію збагачувалось і конкретизувалось у гострій боротьбі з різного роду опортунізмом, правим і «лівим» ревізіонізмом (бернштейніанством, «економізмом», струвізмом, каутскіанством, ліквідаторством, соціал-шовінізмом, місцевим націоналізмом, троцькізмом, «лівим комунізмом» та іншими антимакистськими угрупованнями і течіями політичної думки) як у середині країни, так і на міжнародній арені¹. В працях «Що робити?», «Марксизм і ревізіонізм», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та багатьох інших Володимир Ілліч розкрив ідейні джерела, класові та ґносеологічні корені, характерні ознаки й особливості тогочасного ревізіонізму. Вважаючи, що боротьба проти правого і «лівого» ревізіонізму — закон розвитку партії нового типу, в 1920 р. він писав: «Вся справа тепер у тому, щоб комуністи кожної країни цілком свідомо врахували як основні принципиальні завдання боротьби з опортунізмом і «лівим» доктринерством, так і *конкретні особливості*, яких ця боротьба набирає і неминуче повинна набирати в кожній окремій країні...»².

Керуючись настановами вождя й узагальнюючи революційну практику, КПРС послідовно вела і веде безкомпромісну боротьбу проти будь-яких ворожих груп і ухилив у світовому комуністичному русі, захищає і творчо розвиває вчення про комуністичну партію. Набутий нею великий досвід має не тільки місцеве, національне, а й загальне, інтернаціональне значення³.

В зв'язку з безперервним ростом масштабів соціалістичного і комуністичного будівництва, посиленням класової боротьби на міжнародній арені, прагненням народів країн, що розвиваються, перейти на шлях соціалізму зростає значення ленінського вчення про партію.

Сучасні буржуазні фальсифікатори і ревізіоністи намагаються всіляко заперечити інтернаціональний характер ленінського вчення про партію, переглянути його теоретичні, організаційні й методологічні основи. Провідники буржуазної ідеології в рядах робітничого класу перекручують найважливіші питання: про соціальний склад партії, її класовий характер, про партію як форму політичної організації та її співвідношення з іншими формами організації пролетаріату, її єдність, джерела зростання авторитету тощо. Тому боротьба проти фальсифікаторів та опортуністів, за чистоту ленінського вчення була й залишається одним з центральних завдань КПРС і братніх партій.

¹ В. І. Ленін проти ревізіонізму, К., 1959; В. І. Ленін проти догматизму, сектантства, «лівого» опортунізму, К., 1965.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 67.

³ В. І. Ленін про міжнародне значення досвіду КПРС, К., 1964; Международное коммунистическое движение (очерк стратегии и тактики), М., 1972; С. П. Трапезников. На крутых поворотах истории (Из уроков борьбы с ревизионизмом внутри марксистско-ленинского движения), М., 1971.

Останніми роками ідейно-теоретична діяльність нашої партії, як зазначалося на її XXIV з'їзді, значно активізувалася. КПРС зробила вагомий внесок у розвиток ленінізму, збагатила вчення про партію, її керівну роль у будівництві соціалізму і комунізму, розвинувала буржуазні та ревізійоністські концепції⁴. Багатий конкретно-історичний матеріал з цього питання узагальнено в ряді монографій, брошур, статей, виданих останнім часом⁵. У них на основі марксистсько-ленінської методології широко висвітлено питання про історичну необхідність створення партії нового типу, її ідейні та організаційні основи, закономірності розвитку в період боротьби за диктатуру пролетаріату і після перемоги революції. Радянські вчені й пропагандисти розкривають роль В. І. Леніна, КПРС у боротьбі проти міжнародного ревізійонізму та реформізму, причини пошвавлення дрібнобуржуазної ідеології в сучасних умовах, критикують різні «моделі» та «варіанти» соціалістичного суспільства, висвітлюють деякі інші аспекти боротьби за чистоту ленінського вчення про партію в світовому комуністичному русі⁶.

Навколо ленінського вчення про партію нині точиться запекла ідеологічна боротьба між силами капіталізму і соціалізму. Радянська історико-партійна наука покликана дедалі активніше викривати буржуазну ідеологію, правосоціалістичні теорії й практику, ревізійонізм і догматизм, відстоювати чистоту принципів марксизму-ленінізму. Ця проблема має програмне значення⁷. В Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду підкреслювалося, що нині ленінське вчення про партію «стало вузловим пунктом боротьби між марксистами-ленінцями і представниками різних форм ревізійонізму»⁸. З'їзд закликав рішуче боротися проти фальсифікаторів та ревізійоністів, вбачаючи в цьому вирішальну умову консолідації світового комуністичного руху⁹.

На XXIV з'їзді Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев піддав нищівній критиці сучасних ревізійоністів і показав приклад принципової боротьби з ренегатами марксизму-ленінізму. Йдеться, зокрема, про антипартійну діяльність Р. Гароді в Французькій комуністичній партії, Е. Фішера — в компартії Австрії, Т. Петкова — у Венесуелі, угруповання «Маніфесто» (Р. Россанда та ін.) — в Італійській комуністичній партії¹⁰. З'їзд радянських комуністів звернув увагу світової громадськості на ці фігури не випадково. Вони — типові провідники ворожої ідеології в середовищі робітничого класу. Саме на них тепер роблять ставку імперіалістичні кола Заходу в ідеологічній боротьбі проти сил прогресу, демократії і соціалізму. Далекосяжна мета рене-

⁴ Резолюція XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь ЦК КПРС.— Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 236—237; Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—2, К., 1971.

⁵ Развитие ленинского учения о партии (в послеоктябрьский период), М., 1970; Ленинские организационные принципы и вопросы партийного строительства на современном этапе, М., 1971; П. Федосеев. Возрастание роли партии — закономерность строительства социализма и коммунизма.— «Коммунист», 1971, № 15; Я. С. Калакура. Питання організаційно-партійної роботи КП України в післявоєнні роки у працях радянських істориків (1946—1970 рр.).— «УІЖ», 1971, № 10.

⁶ М. І. Панчук. Міжнародне значення XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 40—42; Г. Мултих. XXIV з'їзд КПРС про дальше зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві, К., 1972; В. Білоусов. Ідейна та організаційна єдність партії, К., 1971; І. Н. Побережний. Боротьба В. І. Леніна проти «лівого» опортунізму в міжнародному комуністичному русі (1917—1923 рр.), К., 1971, та ін.

⁷ Див. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, стор. 112—113.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 116.

⁹ Там же, стор. 237.

¹⁰ Там же, стор. 23—24.

гатів та їх багатих шефів — ліквідувати марксистсько-ленінські партії і таким чином позбавити робітничий клас його бойового авангарду, внести розкол і розброд у лави борців за великі ідеали комунізму. А там, де це їм зробити не під силу, вони намагаються роз'єднати і по-сварити братні партії країн соціалістичної співдружності, підірвати віру міжнародного пролетаріату в необхідність боротьби за своє визволення від капіталістичного рабства, посіяти отруйні плевеї націоналізму, шовінізму, антирадянщини. Для втілення в життя своїх підступних планів вони застосовують найрізноманітніші засоби і прийоми. Наклеп і фальсифікація, шантаж і погрози, дезінформація громадськості й замовчування успіхів трудящих соціалістичних країн, соціальна демагогія і лицемірство — їх зброя в боротьбі проти міжнародного комуністичного і робітничого руху. Ці троцькістські методи антипартійної діяльності сучасних ревізіоністів викривають керівники братніх комуністичних партій: Чехословаччини — Г. Гусак, Венесуели — Х. Фари́а, Австрії — Ф. Мурі, Франції — В. Роше і Ж. Марше¹¹ та ін. Вони підкреслюють, що за своїми цілями і методикою підривної діяльності новоз'явлені «спростовувачі» соціалізму в ряді проблем змикаються з відверто реакційними буржуазними ідеологами — антикомуністами.

Спільною характерною рисою ревізіонізму, правого і «лівого» опортунізму є передусім перегляд різних аспектів *ідейної* основи партії — марксизму-ленінізму. Правий ревізіоніст Р. Гароді, який нещодавно перейшов у табір буржуазії, під виглядом «оновлення» марксизму-ленінізму і начебто врахування нових явищ, особливо досягнень науково-технічної революції, намагався поставити під сумнів найважливіші положення наукового комунізму. Він відкинув вчення про класову боротьбу, про історичну місію пролетаріату і його партії, виступив проти програми світового комуністичного руху, схваленої московською Народою комуністичних і робітничих партій в червні 1969 р. Опортуністична і ліквідаторська платформа Гароді в концентрованому вигляді викладена в його книзі «Великий поворот соціалізму». Принципову оцінку цьому опусові ренегата дало Політбюро Французької компартії напередодні XIX з'їзду КПФ (1969 р.). Видання цієї книги, підкреслювалося в рішенні Політбюро, означало завершення цілого етапу «в тривалій еволюції Р. Гароді, що відокремила його від наукового соціалізму»¹². Підкреслюючи свою «байдужість до проблем світогляду», Гароді, зокрема, пише: «Якщо партія не хоче стати сектою доктринерів, у неї не повинно бути «офіційної філософії». Її філософія не може бути за своїми принципами ні ідеалістичною, ні матеріалістичною, ні релігійною, ні атеїстичною»¹³. Під «офіційною філософією» він має на увазі діалектичний та історичний матеріалізм, що становить, як відомо, теоретичну і методологічну основу діяльності марксистсько-ленінської партії.

Французькі комуністи, вірні революційному прапорowi Маркса — Леніна, викрили ревізіоністську суть концепції Гароді й на травневому пленумі ЦК КПФ (1970 р.) за фракційну, антипартійну діяльність

¹¹ XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии, М., 1971; Хесус Фари́а. Заговор раскольников провалился.— «Проблемы мира и социализма», 1971, № 5; Франц Мури. XXI съезд Коммунистической партии Австрии.— «Проблемы мира и социализма», 1970, № 8; й о г о ж. О значении интернациональных связей между коммунистическими партиями.— «Проблемы мира и социализма», 1971, № 8; В. Роше. Выступление на октябрьском пленуме ЦК КПФ (1969 г.).— «Правда», 15 січня 1970 р.; Ж. Марше. Доклад на XIX съезде Французской коммунистической партии.— «Правда», 6 лютого 1970 р.

¹² «Правда», 15 січня 1970 р.

¹³ Roger Garaudy. Le grand tournant du socialisme, Paris, 1969, стор. 284.

виключили його з своїх лав¹⁴. У спільній Заяві делегацій КПРС і КПФ (липень 1971 р.) підкреслено, що «вірність науковому соціалізмові, ленінським організаційним принципам і методам боротьби роблять комуністичні партії справжнім авангардом революційного руху нашого часу»¹⁵.

Еклектична, невиразна, розпливчата і «невловима» позиція Гароді є характерною рисою будь-якого опортуніста і ревізійоніста. На це неодноразово вказував В. І. Ленін¹⁶. На таких же ревізійоністських позиціях перебувають нещодавно виключені за антипартійну діяльність з лав компартії Австрії Е. Фішер і Ф. Марек, Венесуели — група на чолі з Т. Петковим і Маркесом, Італії — Р. Россанда, А. Натолі, Л. Пінтор, Чехословаччини — Ч. Цисарж, О. Шик, Й. Смирковський, В. Славик, Ф. Водслонь, Й. Борувка та ряд інших зрадників робітничого класу¹⁷.

Австрійська група ренегатів намагалася підмінити марксизм-ленінізм різними варіантами «національного марксизму», протиставити В. І. Леніна К. Марксу і Ф. Енгельсу. В книзі «Що в дійсності говорив Ленін?» лідери цієї групи Е. Фішер і Ф. Марек, зокрема, пишуть: «Якщо для Маркса головним було революційне пізнання, то для Леніна — революційна дія»¹⁸. Це протиставлення основоположників наукового комунізму суперечить дійсності. Воно повністю співпадає з концепцією буржуазних фальсифікаторів Р. Деніелса, Б. Вольфа, З. Бжезінського, викритою радянськими вченими¹⁹. Насправді, як показали фахівці-суспільствознавці, і К. Маркс і В. І. Ленін, кожний самостійно геніально вирішували теоретичні й практичні проблеми сучасної їм епохи. Головним для них було органічне поєднання революційної теорії з революційною практикою²⁰.

Е. Фішер, Т. Петков, І. Світак, Ч. Цисарж та інші ревізійоністи намагаються показати, що ленінське вчення про партію можна було втілити в життя тільки в Росії і що для інших країн воно неприйнятне. Т. Петков та його однодумці силкувалися перетворити компартію Венесуели в аморфну організацію, яка б не мала нічого спільного з марксизмом-ленінізмом і керувалася б дрібнобуржуазними, еклектичними «теоріями». В книзі «Чехословаччина. Соціалізм як проблема», скинувши з себе маску «марксиста», Петков відверто закликав відмовитися від ленінізму²¹. Генеральний секретар ЦК КП Венесуели Х. Фарія, підбиваючи підсумки IV з'їзду КПВ, писав, що цей задум ренегатів-розкольників повністю провалився²².

Заперечуючи марксизм-ленінізм як єдине інтернаціональне вчення світового пролетаріату, Е. Фішер у своїй наклепницькій книжці

¹⁴ «Правда», 23 травня 1970 р.

¹⁵ «Радянська Україна», 7 липня 1971 р.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 356; т. 28, стор. 206.

¹⁷ За единство и сплоченность. XXI съезд Коммунистической партии Австрии. — «Правда», 29 травня 1970 р.; Верность марксизму-ленинизму. К итогам IV съезда компартии Венесуэлы. — «Правда», 17 лютого 1971 р.; Уроки кризисного развития в компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ. Документ, принятый на пленуме ЦК КПЧ в декабре 1970 г., М., 1971, стор. 11, 13, 22, 27.

¹⁸ Ernst Fischer, Franz Marek. Was Lenin wirklich sagte, Wien—München—Zürich, 1969, стор. 16.

¹⁹ С. Л. Титаренко. О некоторых направлениях фальсификации истории и политики КПСС в современной буржуазной историографии. — «Вопросы истории КПСС», 1971, № 9; його ж. Оруженосец антикоммунизма. — «Вопросы истории КПСС», 1972, № 9.

²⁰ Карл Маркс. Биография, М., 1968; Володимир Ілліч Ленін. Біографія, вид. 4, К., 1970.

²¹ Teodoro Petkoff. Checoslovakia. El socialismo como problema, Caracas, 1968, стор. 164.

²² Хесус Фарія. Заговор раскольников провалился. — «Проблемы мира и социализма», 1971, № 5, стор. 23—27.

«Що в дійсності говорив Маркс?» розглядає ленінізм тільки як один з «чотирьох варіантів марксистських переконань», як погляди незначної «групи» революціонерів, що в минулому діяли в Росії²³. Ця концепція не нова. Вона, по суті, не відрізняється від точки зору опортуністів і ревізіоністів кінця XIX — початку XX ст. (Е. Бернштейна, Ю. Мартова, Л. Троцького та ін.), яку В. І. Ленін та його соратники викрили і засудили як несумісну із світоглядом та інтересами пролетаріату²⁴.

Ревізіоністи здебільшого виступають «захисниками творчого марксизму» і «борцями проти догматизму», в якому вони звинувачують справжніх революціонерів-марксистів. Але ще В. І. Ленін показав, що насправді ревізіоністи — лженоватори, які фактично нічого нового не вносять ні в науку, ні в революційну практику, плазують перед апологетами імперіалістичної буржуазії, ідеями яких намагаються «доповнити» марксистське вчення. Вони неправильно тлумачать характер і сутність сучасної епохи, проповідують класовий мир між експлуататорами та експлуатованими, заперечують загальні закономірності переходу людства від капіталізму до соціалізму, розглядають інтелігенцію як «носія вирішальної сили перетворення світу»²⁵.

З ревізіоністськими претензіями на «творчий розвиток» марксизму-ленінізму виступають маоїсти. Розпочавши з ревізії деяких тактичних настанов світового комуністичного руху, Мао Цзе-дун та його послідовники поступово, крок за кроком поглиблювали свої розходження з КПРС та іншими марксистсько-ленінськими партіями з найважливіших проблем сучасності і, нарешті, на противагу спільному курсові міжнародного комуністичного руху, висунули особливий курс, що спрямований проти вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна і є відображенням ідеології великодержавного шовінізму та дрібнобуржуазного авантюризму²⁶.

Новим етапом еволюції ідейних і політичних настанов маоїзму став IX з'їзд КПК (квітень 1969 р.), який «розцінив» ідеї Мао Цзе-дуна як «найвище досягнення» революційної теорії нашого часу. В Статуті КПК, прийнятому цим з'їздом, записано: «Комуністична партія Китаю керується марксизмом-ленінізмом-маоцзедунідеями як теоретичною основою, що визначає її ідеї. Маоцзедунідеї — марксизм-ленінізм такої епохи, коли імперіалізм іде до загального краху, а соціалізм — до перемоги у всьому світі». Незважаючи на те, що в наведеному формулюванні згадуються слова «марксизм-ленінізм», вони потрібні лише для прикриття лицемірства маоїстів-розкольників. Китайські ревізіоністи намагаються нав'язати маоїзм як ідейну основу міжнародному комуністичному рухові. В Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії зазначалося, що «китайське керівництво перейшло до створення в ряді країн під вивіскою так званих «марксистсько-ленінських партій» розкольникських угруповань, явно прагнучи якось об'єднати їх на

²³ E. Fischer. Was Marx wirklich sagte, Wien—Frankfurt—Zürich, 1968, стор. 158.

²⁴ В. І. Ленін против догматизма, сектантства, «левого» опортунізму, вид. 3, М., 1971; И. В. Сталин. Троцкизм или ленинизм? — Сочинения, т. 6, стор. 347—357; М. И. Калинин. Ленинизм и Коминтерн. — Избранные произведения, т. 1, М., 1960, стор. 517—527; Г. К. Орджоникидзе. Под прапором ленинизма и единости ленинской партии. Статьи и промовы, т. 1, К., 1957, стор. 351—364; С. М. Киров. Ленин и рабочий класс. Избранные статьи и речи (1912—1934), М., 1957, стор. 153—157.

²⁵ Международное коммунистическое движение (очерк стратегии и тактики), стор. 342—348.

²⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 12, 215; Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 60—65, 92—93, 126—127.

протигагу міжнародному комуністичному рухові. З цими угрупованнями нерідко блокувалися троцькісти. Подекуди активізувалися тенденції до націоналістичної самоізоляції, поживавився як «лівий», так і правий опортунізм»²⁷.

Спільною ознакою правого і «лівого» опортунізму, ревізійонізму є поступки націоналізму, а іноді й прямий перехід на буржуазно-націоналістичні позиції. В. І. Ленін давно розкрив цей зв'язок. У праці «Під чужим прапором» він писав: «Ідейно-політична спорідненість, зв'язок, навіть тотожність опортунізму і соціал-націоналізму не підлягає ніякому сумніву»²⁸. У Зверненні міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» підкреслено: «Комуністи бачать своє завдання в тому, щоб у боротьбі проти будь-яких противників твердо відстоювати революційні принципи марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, неухильно втілювати їх у життя... Комуністи завжди будуть вірні творчому духові ленінізму»²⁹.

Сучасні ревізійоністи атакують не тільки ідейні, але й **організаційні** принципи будівництва партії ленінського типу. Особливо гостро вони виступають проти принципу демократичного централізму, який є наріжним каменем, основою класової політичної організації пролетаріату³⁰. Історичний досвід КППРС, братніх партій свідчить, що без суворості, єдиної для всіх партійної дисципліни, обов'язкового підкорення меншості більшості, безумовного виконання рішень вищих органів нижчими і кожним комуністом особисто партія робітничого класу не може виконати своєї керівної ролі в боротьбі за владу і побудову нового суспільства³¹.

З перевіченим життям досвідом будівництва партії на ленінських принципах не бажають рахуватися ревізійоністи. Теорія і практика сучасного ревізійонізму підтверджує, що правий опортунізм веде до ліквідації партії, зрощування з соціал-демократизмом у політиці та ідеології, до зради інтересів робітничого класу. Ставка на розклад комуністичного і всього революційного руху з середини — важливий напрям класової стратегії імперіалізму. Цю роль «троянського коня» виконують ревізійоністи, нові фальшиві «друзі народу». Проводячи лінію на розвал і ліквідацію комуністичної партії Австрії, Е. Фішер і Ф. Марек, наприклад, дійшли до прямого наклепу на КППРС і В. І. Леніна. Вони звинувачують Ілліча в якомусь порушенні внутріпартійної демократії, принципу демократичного централізму. Ревізійоністи-фальсифікатори пишуть: «Ленін у вирішальні дні і години нерідко не рахувався з більшістю. Так було (?) 16 квітня 1917 р. після його приїзду в Петроград, коли він проголосив перехід від буржуазної до пролетарської революції, і перед збройним повстанням у жовтні 1917 р.»³². Ці явно

²⁷ Матеріали XXIV з'їзду КППРС, стор. 22; М. И. Басманов. Антисоциалистическая сущность современного троцкизма, М., 1971; В. И. Ларев. Извращение маоистского ленинского учения о партии. — «Вопросы истории КПСС», 1972, № 9.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 126.

²⁹ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, стор. 299.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 354; т. 21, стор. 377.

³¹ Статут Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 11—12; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 73; Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 1, стор. 256, 327—354; т. 2, стор. 171—174, 192—193, 195—196, 313, 361, 555; Янош Кадаф. Избранные статьи и речи, М., 1969, стор. 217—240, 383—388; Густав Гусак. Избранные статьи и речи, М., 1969, стор. 77—79, 356—362, 368—370; Хо Ши Мин. Избранные статьи и речи, М., 1959, стор. 3—6, 154—156, 674—679; його ж. О Ленине, ленинизме и нерушимой советско-вьетнамской дружбе, М., 1970.

³² Ernst Fischer, Franz Marek. Назв. праця, стор. 15.

тенденційні твердження зовсім безпідставні. Адже відомо, що викладена в Квітневих тезах ленінська концепція розвитку революції³³ була за пропозицією самого Володимира Ілліча³⁴ широко обговорена в нашій партії і, після схвалення абсолютною більшістю місцевих партійних організацій³⁵, покладена в основу рішень VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). На цій конференції ленінські положення були підтримані переважною більшістю делегатів³⁶. Лише опортуністи Каменев, Зінов'єв, Пятаков, Бухарін, Риков та їх нечисленні однодумці виступили проти. Також відомо, що з думкою більшості В. І. Ленін рахувався завжди і в тому числі перед збройним повстанням. На засіданнях ЦК РСДРП(б) 10 і 16 жовтня його резолюція про збройне повстання була прийнята відповідно 10 голосами проти двох і 19 проти двох і чотирьох, що утрималися³⁷. Ось справжні факти, зафіксовані в історичних документах, що повністю викривають вигадки сучасних ренегатів. В. І. Ленін вчив: «...Без проведення волі більшості не може бути й мови ні про партійність, ні навіть про організовану політичну дію взагалі»³⁸. Ще в 1914 р. у статті «Про єдність» він наголошував: «Єдність неможлива без організації. Організація неможлива без підкорення меншості більшості»³⁹.

Сучасні ревізіоністи, повторюючи вигадки меншовиків, троцькістів, лідерів II Інтернаціоналу, нападають на рішення X з'їзду РКП(б), на ленінську резолюцію «Про єдність партії», яка має історичне значення для всього світового комуністичного руху. Це рішення вони називають «фатальним»⁴⁰ і вважають, що в комуністичних партіях обов'язково повинні існувати фракції, «різні тенденції, більшість і меншість», «протилежні платформи» й вестися «фракційна боротьба»⁴¹.

Маоїсти першими висунули тезу про «закономірність» існування кількох комуністичних партій в одній країні. Причому з їх «теорії» випливає, що такі партії повинні боротися не стільки з імперіалізмом, скільки між собою⁴². Це своєрідний заклик до фракційної боротьби в середині марксистсько-ленінських партій, до створення в них промаоїстських опозиційних угруповань. Курс Мао Цзе-дуна та його спільників відбито в документах IX з'їзду КПК. Сама підготовка і проведення цього з'їзду були грубим порушенням ленінських принципів партійного будівництва. Як відомо, його делегати не обиралися, а призначалися з числа особисто відданих Мао Цзе-дуну⁴³.

³³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 1—7.

³⁴ Див. там же, стор. 22.

³⁵ Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. Документы и материалы, М., 1958, стор. 13—16; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 32—34, 246, 249, 919, та ін.

³⁶ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы, М., 1958, стор. 243, 245, 247, 255, 258, 259, 260.

³⁷ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918, М., 1958, стор. 86, 104.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 499.

³⁹ Там же, стор. 290.

⁴⁰ Ernst Fischer, Franz Marek. Назв. праця, стор. 15, 34.

⁴¹ Т. Petkoff. Назв. праця, стор. 88; Roger Gaqudy. Назв. праця, стор. 12—28, 59—60, 107, 227, 274—287; «L'Humanité», 7 лютого 1970 р.; Фракционеры исключены из партии.— «Правда», 11 грудня 1969 р.

⁴² М. А. Суслов. Про боротьбу КПРС за згуртованість міжнародного комуністичного руху.— За згуртованість міжнародного комуністичного руху, К., 1964, стор. 214.

⁴³ Н. Ломакин, Н. Петровичев. Отречение от принципов марксизма-ленинизма. По поводу устава партии, принятого на IX съезде КПК.— «Коммунист», 1970, № 4, стор. 109.

Аналіз нового Статуту КПК, прийнятого ІХ з'їздом, свідчить про повне відречення китайських керівників від марксистсько-ленінських принципів будівництва і діяльності партії. Зокрема, в ньому офіційно закріплено ідеї маоїзму як теоретична основа КПК, заперечуються принципи демократичного централізму і колективності керівництва, узаконено культ особи і монархічну спадкоємність посади голови партії. Правда, останнім часом у китайській пресі, принаймні на словах, наголошується на необхідності підвищення ролі партії, на перший план висувається лозунг «Партія повинна командувати гвинтівкою». Це не що інше, як тактичне маневрування фразеологією з метою прикриття суті політики маоїстського керівництва, що дискредитувала себе. Незважаючи на неодноразові заяви китайської пропаганди про «єдність і згуртованість», у КПК не припиняється боротьба між представниками різних тенденцій⁴⁴.

Проповідь культу особи, хибні концепції «більшості і меншості», згідно з якими меншість начебто має право не виконувати прийнятих рішень, вести боротьбу проти спільної платформи,— це і є на практиці ревізія ленінських принципів партійного будівництва. В. І. Ленін вважав, що «тільки підкорення меншості більшості — може бути принципом робітничого руху»⁴⁵. «...Ми не зобов'язані,— писав він,— йти рука в руку з активними проповідниками поглядів, які відкидає більшість партії»⁴⁶. Ленінські настанови, які мають методологічне значення, пронизують діяльність КПРС на всіх етапах її розвитку. Резолюцією Х з'їзду РКП(б) «Про єдність партії» керувався червневий Пленум ЦК КПРС (1957 р.)⁴⁷. Ідеї ленінської резолюції знайшли дальший розвиток у документах ХХІV з'їзду партії⁴⁸.

Про вірність радянських комуністів ленінському вченню говорили на ХХІV з'їзді КПРС Я. Кадар (Угорщина), Ж. Марше (Франція), Г. Холл (США), Р. Арісменді (Уругвай), Д. Ібаррурі (Іспанія), Х. Багдаш (Сірія)⁴⁹ та інші представники марксистсько-ленінських партій. В їх виступах червоною ниткою проходила думка про те, що будь-яке приниження ролі партії робітничого класу, відступництво від ленінських принципів партійного будівництва, а тим більше ліквідація партії зводить нанівець революційні завоювання народів. Усі керівники делегацій, присутніх на ХХІV з'їзді КПРС, одностайно визнали великі заслуги партії Леніна перед світовим комуністичним рухом, зокрема підкреслювали її послідовну боротьбу проти сучасної буржуазної ідеології та ревізійонізму, за згуртування і зміцнення соціалістичних країн, гігантські успіхи в будівництві комуністичного суспільства, безкорисливу допомогу антиімперіалістичним силам планети. «Найвизначніше з того, що я бачив на цьому історичному з'їзді,— сказав Генеральний секретар Пуерторіканської компартії Ф. Охеда,— це здійснення на практиці марксистсько-ленінського вчення про критику та самокритику, проведення на практиці принципу демократичного централізму. Ми можемо з цілковитим правом сказати, що Комуністична партія Радянського Союзу становить єдину сім'ю, яка зв'язана

⁴⁴ И. Александров. О некоторых тактических особенностях нынешней политики пекинского руководства.— «Правда», 5 вересня 1972 р.; В. И. Ларев. Назв. праця, стор. 77—79.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 349.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 360.

⁴⁷ Вопросы идеологической работы. Сборник важнейших решений КПСС (1954—1961 гг.), М., 1961, стор. 17.

⁴⁸ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 233—237.

⁴⁹ Привітання ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 11—12, 16і, 245—249, 259—260, 271—272.

узами братерства й бореться за щастя всього народу, більше того — всього людства, тому що комунізм інтернаціональний»⁵⁰.

Цінним внеском у розвиток революційної теорії, в збагачення практики будівництва нового суспільства є з'їзди братніх партій, переговори й консультації між їх делегаціями. Історичний XXIV з'їзд КПРС, а також з'їзди, що відбулися після нього (X з'їзд БКП, XIV з'їзд КПЧ, XVI з'їзд МНРП, VIII з'їзд СЄПН, IX з'їзд компартії Індії та ін.) знову підтвердили, що сила марксистсько-ленінських партій, комуністичного руху — у вірності принципам пролетарського інтернаціоналізму, великому вченню Маркса — Енгельса — Леніна⁵¹. На цих високих партійних форумах схвалено оцінку міжнародного становища, зроблену в Звітній доповіді ЦК XXIV з'їздові КПРС, теоретичні висновки з'їзду та конкретну програму дій радянських комуністів. Братні партії звернули особливу увагу на необхідність дальшої рішучої боротьби проти сучасних ренегатів-розкольників і авантюристів. Наприклад, Перший секретар ЦК БКП Т. Живков заявив: «Наша партія й надалі енергійно боротиметься з правим і «лівим» ревізіонізмом, націоналізмом і антирадянщиною, вноситиме свій вклад у дальше зміцнення єдності й згуртованості світової соціалістичної системи, міжнародного комуністичного і робітничого руху»⁵².

Багато сил у боротьбі з ревізіонізмом та опортунізмом, особливо в 1968—1970 рр., доклали марксист-ленінці Чехословаччини. В цей час в усіх органах КПЧ, починаючи з Центрального Комітету, було проведено кадрові зміни. Партія поступово звільнялася від тих, хто зрадив марксистсько-ленінські принципи, опинився «по той бік барикад» і в роки кризи завдав великої шкоди інтересам робітничого класу та соціалізму. При обміні партквитків більш як п'ята частина членів КПЧ нові партійні документи не одержала⁵³. Поступово навколо Центрального Комітету, очолюваного Г. Гусаком, згуртувався бойовий партійний актив, що сприяло залученню сотень тисяч чесних комуністів до боротьби за ідейну та організаційну єдність партії, викриттю ревізіоністських і буржуазних течій та впливів. У цій боротьбі ревізіоністські сили зазнали поразки. Комуністична партія Чехословаччини залишилася вірною марксистсько-ленінському вченню, дружбі з КПРС. «Сердечне ставлення радянських комуністів до нашої партії і чехословацького народу, що було виявлено і на XXIV з'їзді КПРС, значною мірою сприяло зміцненню дружби між нашими партіями і народами, — говорив Генеральний секретар ЦК КПЧ Г. Гусак на XIV з'їзді партії. — ...Захист, зміцнення і нинішній розвиток соціалізму в нас — це велика перемога світових революційних сил і відчутна втрата й поразка імперіалізму»⁵⁴. Досвід боротьби чехословацьких комуністів за чистоту своєї партії має, безумовно, інтернаціональне значення.

Вірність ленінському вченню про партію, марксизму-ленізму і пролетарському інтернаціоналізму, рішуча, безкомпромісна боротьба з буржуазною ідеологією, опортунізмом, ревізіонізмом — запорука великих успіхів комуністів усього світу.

⁵⁰ Привітання XXIV з'їздові КПРС, стор. 234.

⁵¹ «Правда», 21 квітня, 26 травня, 8, 16 червня, 5, 6, 8 жовтня 1971 р.

⁵² X съезд Болгарской Коммунистической партии, М., 1972, стор. 12—13.

⁵³ XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии, М., 1971, стор. 32.

⁵⁴ Там же, стор. 14.

Повідомлення

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

УКРАЇНЬСЬКА СЕКЦІЯ ПЕТРОГРАДСЬКОГО КОМІТЕТУ РКП(б)
(ГРУДЕНЬ 1918 — КВІТЕНЬ 1919 рр.)

Л. П. СТЕПАНОВА

У перші роки Радянської влади активну участь у здійсненні національної політики партії брали національні секції РКП(б). Інтернаціональне виховання трудящих, створення національних радянських республік, оформлення обласних організацій РКП(б) було головним у їх діяльності.

Національні секції РКП(б) виникли при партійних комітетах тих губерній і повітів, де проживала компактна більшість трудящих різних національностей і в тому випадку, якщо серед них були члени РКП(б). Секції проводили агітаційно-пропагандистську роботу рідною мовою. До них належала і українська секція Петроградського комітету РКП(б). Її діяльність не знайшла свого відображення в радянській історичній літературі. Навіть у спеціальній праці¹, присвяченій історії виникнення і розвитку національних секцій РКП(б), не згадується про українську секцію в Петрограді.

Оформлення секції почалось улітку 1918 р. Необхідність створення обумовлювалася тим, що під час першої світової війни, і особливо, з початком німецької окупації території України, десятки тисяч українців змушені були залишити рідний край і виїхати до Центральної Росії. Багато з них потрапило й до Петрограда. Так, за статистичними даними, на 1920 р. у місті та губернії було 1814 українців². Спочатку створилась ініціативна група українців — членів РКП(б). Вона провела реєстрацію українських комуністів, встановила зв'язок з ЦК КП(б)У і підняла питання перед Петроградським комітетом РКП(б) про створення української секції, яка й була затверджена 9 грудня 1918 р. на правах однієї з національних секцій ПК РКП(б). На час створення сюди входило 130 членів партії та 7 співчуваючих³. Працюючи в складі ПК РКП(б), їх діяльність водночас контролювалася і ЦК КП(б)У.

Секція, роботою якої керував комітет⁴, спрямовувала свою діяльність на залучення українських трудящих до боротьби за Радянську владу, агітувала за повернення їх на Україну. З цією метою першочергове значення надавалося політичному та інтернаціональному вихо-

¹ Я. Ш. Шаронов. Национальные секции РКП(б), Казань, 1967.

² Статистический сборник по Петрограду и Петроградской губернии, Пг., 1922, стор. 11.

³ Партархів Ленінградського обкому КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 64, арк. 64; спр. 1369, арк. 5; спр. 1370, арк. 1—26 (Підрахунки автора).

⁴ До комітету увійшли: М. Мальований (голова), К. Ф. Гойхер (секретар), Кирилюк, Клойзнер, Петров, Г. Д. Твердохлібов, Тьомкін, Г. І. Чумак та Я. І. Чумак.— Партархів Ленінградського обкому КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 1371, арк. 1.

ванню українців, які перебували в місті. Секція організовувала збори, мітинги та мітинги-концерти, що, як правило, проводились українською мовою. Разом з іншими національними секціями вона брала участь в організації інтернаціонального мітингу біженців з Прибалтики, Білорусії, Польщі та України. «Поточний момент», «Політичне становище України», «Страйк на Україні», «Протест біженців» — такими були теми мітингів та зборів, які проводили українські комуністи. Так, в резолюції зборів, скликаних українськими комуністами 9 серпня 1918 р. в Петрограді на знак підтримки загального страйку залізничників України, підкреслювалося, що українські робітники, як і всі робітники Петрограда, вітають класову боротьбу українських трудящих проти об'єднаних сил внутрішніх та зовнішніх ворогів і надсилають страйкуючим залізничникам 175 крб. у фонд Страйкового комітету⁵.

Школою політичного та інтернаціонального виховання українських трудящих були і мітинги. 22 жовтня 1918 р. в Народному будинку ім. Ф. Лассаля відбувся організований національними секціями ПК РКП(б) багатолюдний мітинг протесту біженців. Від імені українських комуністів виступив Авраменко, який відзначив, що «за 8 місяців Брестського миру зріс революційний дух не тільки російського але й німецького пролетаріату, що необхідно посилити визвольну боротьбу проти німецького імперіалізму». В резолюції мітингу було висловлено протест біженців усіх національностей, які перебували в Петрограді, проти систематичних перешкод, створюваних німецькими окупаційними властями поверненню біженців на батьківщину, проти масового вивозу робітників з Литви, Латвії, Естонії, Польщі, України та Білорусії на примусову працю до Німеччини. Біженці вимагали визволення трудящих своїх національностей з тюрем і концентраційних таборів Варшави, Риги, Ревеля і Києва. Учасники мітингу зажадали визволення з тюрми і Р. Люксембург та К. Лібкнехта, заявили про солідарність з російським робітничим класом у його революційній боротьбі. Мітинг закінчився закликами — «Хай живе міжнародна революція!», «Хай живе братерський союз робітників усіх національностей»⁶.

Поряд з завданнями політичного виховання, секція надавала великої уваги культурній освіті українських трудящих. З її ініціативи в Спаському районі міста було відкрито театр ім. Т. Г. Шевченка, на сцені якого спектаклі йшли українською мовою. При театрі була створена також культурно-освітня комісія. 11 березня 1919 р. секція відзначила ювілей великого українського поета — революціонера-демократа Т. Г. Шевченка інтернаціональним ходом до його пам'ятника, мітингом та спектаклем-концертом в українському театрі⁷.

Українська секція ПК РКП(б) підтримувала тісний зв'язок з більшовицькими організаціями України, сформувала комуністичний батальйон з моряків-українців Балтійського флоту, який було направлено у розпорядження Тимчасового радянського уряду України⁸. Важливе місце в діяльності секції займав підбір українських комуністів для роботи на Україні, особливо після визволення її від німецьких окупантів. Республіка гостро потребувала кадрів для державного, культурного та партійного будівництва. Через газету «Петроградская правда» секція звернулась із закликом до всіх радянських і партійних працівників України, які перебували у місті, зареєструватися в секції

⁵ «Северная коммуна», 15 серпня 1918 р.

⁶ «Северная коммуна», 22 жовтня 1918 р.

⁷ Партархів Ленінградського обкому КПРС, ф. і, оп. 1, спр. 1371, арк. 18, спр. 1373, арк. 83.

⁸ Там же, спр. 1368, арк. 12.

з метою відправки їх на Україну⁹. 8 січня 1919 р. відбулись загальні збори секції, на яких було піднято питання про направлення на Україну комуністів. У резолюції підкреслювалося, що секція починає «негайне відправлення комуністів-українців у розпорядження ЦК і Тимчасового Радянського уряду України для організації агітаційно-пропагандистської та державної роботи щодо відновлення робітничо-селянської влади на Україні»¹⁰.

З метою організованої відправки комуністів та безпартійних для роботи по зміцненню Радянської влади на Україні секція в січні 1919 р. відкрила вербувальний пункт. Відправка відбувалася невеликими групами (за січень—березень 1919 р. всього їх було відправлено 5). Серед відправлених були комуністи, що закінчили агітаторські курси при агітаційно-пропагандистському відділі Петроградського окружного комісаріату у військових справах, що прослухали курси в Вищій партійній школі 1-го Міського району, а також працівники, які за проханням секції і за погодженням ПК РКП(б) звільнялись з роботи в різних організаціях і установах Петрограда, а також з армії. Всього було відправлено 72 чол.¹¹

Після того, як значна кількість українських комуністів виїхала на Україну, їх число в Петрограді зменшилось, і 2 квітня 1919 р. рішенням бюро ПК РКП(б) українська секція була ліквідована¹².

«Пролетарі під керівництвом більшовицьких організацій вносили в маси трудящих дух класової, інтернаціональної солідарності, згуртовували їх на спільній політичній платформі Радянської влади і боротьби за соціалізм»¹³,— підкреслювалось у Постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р.

За недовгий період свого існування українська секція ПК РКП(б), виховуючи українських трудящих, які знаходилися в Петрограді, в дусі пролетарського інтернаціоналізму, класової солідарності з робітниками інших національностей, добираючи кадри для роботи на визволеній Україні, внесла посильний вклад у відновлення Радянської влади на Україні, в боротьбу за соціалізм.

⁹ «Петроградская правда», 10 грудня 1918 р.

¹⁰ Партархів Ленінградського обкому КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 1371, арк. 1; «Петроградская правда», 10 січня 1919 р.

¹¹ Там же, спр. 1376, арк. 2—9.

¹² Там же, спр. 340, арк. 7; спр. 1373, арк. 104; «Красная газета», 6 квітня 1919 р.

¹³ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 10.

РУХ СОЛІДАРНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ З РЕВОЛЮЦІЙНОЮ БОРОТЬБОЮ ТРУДЯЩИХ БОЛГАРІЙ В 20—30-х рр.

В. В. КРАВЧЕНКО

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянська країна — опора світового революційного руху — стала центром допомоги і підтримки міжнародного пролетаріату. Пролетарський інтернаціоналізм став наріжним каменем державної політики першої в світі соціалістичної держави. Разом з тим міжнародний пролетаріат допомагав Країні Рад захищати її завоювання від зовнішніх і внутріш-

ніх ворогів, у будівництві соціалізму. Ідеї пролетарської солідарності знайшли яскраве втілення в розвитку братерських зв'язків і взаємної підтримки трудящих Радянського Союзу і капіталістичних країн у міжвоєнний період.

Яскравою сторінкою історії пролетарського інтернаціоналізму є рух солідарності народів СРСР з революційною боротьбою болгарських трудящих у 20—30 рр. Ця проблема не знайшла належного висвітлення в радянській і болгарській історичній науці, хоч окремі її аспекти розглядалися у ряді досліджень. Зокрема, солідарності народів СРСР з революційною боротьбою болгарських робітників і селян у дні Вересневого повстання 1923 р. присвячені праці Д. Косева, Й. Мітева, Ш. Файзієва, П. Г. Руценка, в 20-ті роки, Г. Й. Чернявського, Н. Симеонової, Г. Ганчева¹. Допомога радянських трудящих болгарським політичним емігрантам та їх участь у будівництві соціалізму в СРСР досліджувалась М. Д. Диханом, П. С. Соханем².

У даній статті робиться спроба висвітлити солідарність українського народу з антифашистською боротьбою трудящих Болгарії в 20—30 рр., після того, як у країні стався переворот, в результаті якого до влади прийшли реакційні буржуазні партії, що представляли великий капітал*. Фашистський уряд розгорнув терор. Панування болгарської буржуазії забезпечувалося багнетами військ й жорстоким свавіллям поліцейських, які намагалися розгромити робітничий рух і знищити провідних діячів Землеробського союзу, що перебував при владі до фашистського перевороту. Поза законом були оголошені Болгарська комуністична партія, Загальна робітничка профспілка, робітничка кооперація «Визволення», організації жінок і молоді, робітничі клуби. Їх майно і архіви були конфісковані, робітничка преса, що користувалась великою популярністю серед населення, заборонена.

Терор панівних класів особливо посилювався після поразки Вересневого повстання 1923 р. й вибуху, що стався в софійському соборі «Свята неділя» 16 квітня 1925 р., організованому учасниками ультралівого

¹ Д. Косев. Международното значение Септемврийското въстание 1923 г., София, 1964; його ж. Отражение на Септемврийското въстание в 1923 г. в другите страни и неговото международно значение. «Известия на института по история на БКП», София, 1964, № 11; Йоно Митев. Отзвукът на Септемврийското въстание на чужбина.— Исторически студии, София, 1963; його ж. Отзвукът на Септемврийското въстание в чужбина.— Трудове на Военната академия П. С. Раковски, кн. 2, 1959; Ш. Файзіев. Движение солидарности народов СССР в связи с Сентябрьским антифашистским восстанием 1923 года в Болгарии.— Материалы XXIII научной конференции профессорско-преподавательского состава САМ ГУ им. Навои, Самарканд, 1966; його ж. Відгуки на Україні на Вересневе антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії.— «УІЖ», 1966, № 2; його ж. Пролетарська солідарність народів СРСР з трудящими Болгарії в зв'язку з Вересневим повстанням 1923 р.— «Питання нової та новітньої історії», К., вип. 7, 1967; П. Г. Руценко. Великий Жовтень і революційний рух в Болгарії в 1923 р., Харків, 1967; Г. Й. Чернявський. Движение солидарности трудящихся СССР с революционной борьбой болгарских рабочих и крестьян в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929).— Октябрьская революция и българо-съветската дружба, София, 1967; його ж. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма 1925—1929 годы, Харьков, 1968; Н. Симеонова. Европейската общественост против белия терор в България (1923—1929).— Известия на държавните архиви. София, 1957, № 1; Г. Ганчев. Московската акция в защита на кооперация «Освобождение».— «Народна кооперация», София, 1969, № 1, 2, 3.

² М. Дихан. Българи-политемигранти в социалистическото строителство на СССР (1925—1928).— Летопис на дружбата. Социалистическата революция в България и дружба със Съветский Съюз, София, 1969. П. С. Сохань. Вогонь вічної дружби, К., 1966; його ж. Сторінка братерської дружби (Болгарські політемігранти в СРСР).— «УІЖ», 1966, № 2.

* Автор не торкається питання допомоги болгарським політемігрантам, яке за-
слуговує окремої уваги.

терористичного ухилу в рядах антифашистського руху у відповідь на реакційний курс, який проводила болгарська буржуазія.

Реакція почала наступ на завоювання, здобуті трудящими Болгарії у тяжкій боротьбі в післявоєнний період. Страйки, мітинги і демонстрації були заборонені. Заробітна плата знизилася на 30 %, в той час як ціни на найнеобхідніші речі, продукти значно виросли³. Робочий день тривав 15 годин, відкрито фальсифікувалися результати виборів, з роботи звільняли всіх робітників і службовців — членів БКП, незалежних революційних профспілок й навіть запідозрюваних у антиурядових настроях⁴. За два роки правління уряду Цанкова кількість безробітних становила 10 тис. чол.⁵

Скрутно було й трудящому селянству Болгарії, яке страждало від малоземелля, непомірних урядових податків, лихварів⁶.

Економічна криза 1929—1933 рр. ще більше загострила злидні й бідуювання народних мас Болгарії. Посилився опір трудящих політиці правлячих кіл у країні, що викликало нову хвилю терору.

В'язнів у тюрмах тримали в жахливих умовах. На допитах билі гумовими палицями, викручували руки й застосовували інші, більш витончені, катування. Не робилось винятку й для жінок, які потрапляли до рук фашистської інквізиції. Багато з них, не витримавши тортур, кінчали життя самогубством. Згадуючи про своє перебування в Софійській в'язниці, Василь Коларов, який на той час був Генеральним секретарем Комінтерну, писав: «Карцер, де мені довелося сидіти, був схожий на клітку для звірів. Це підвал, покритий залізними ґратами, в який кидали по 5—6 чоловік. У такому ящику не можна навіть присісти. Люди там, як сардини в коробці»⁷. Годували в'язнів дуже погано. Заборонялося передавати білизну. Була відсутня будь-яка медична допомога⁸.

Жертвою болгарської реакції стала й опозиційно настроєна інтелігенція. В окремих місцях її буквально винищили⁹. Але і за таких умов трудящі Болгарії вели боротьбу проти свавілля правлячих кіл. У країні організовувалися громадські комітети боротьби за амністію, допомоги в'язням та їх сім'ям, проти терору, фашизму і війни. За їх ініціативою і безпосередньо під керівництвом БКП у містах і селах, на фабриках і заводах проводилися збори, мітинги і демонстрації, учасники яких у своїх зверненнях до уряду вимагали відновити демократичні права і свободи, надати амністію політичним в'язням, припинити терор у країні.

В цій самовідданій боротьбі болгарський народ був не самотній. На його захист стали трудящі багатьох країн. Проти політики болгарської буржуазії виступили такі міжнародні організації як Комуністичний Інтернаціонал, Профінтерн, Комуністичний Інтернаціонал мо-

³ В. Хаджиниколов, Д. Младенов, М. Исусов, А. Георгиев, В. Василев. Стачнитте борби на работническата класа в България, София, 1960, стор. 298.

⁴ Христо Христов. Великая Октябрьская социалистическая революция и развитие классовой борьбы и революционного движения в Болгарии. 1917—1944. Научная сессия «Международное значение Великой Октябрьской социалистической революции», М., 1967, стор. 32.

⁵ Ворошиловградський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. Р-625, оп. 1, спр. 17, арк. 9.

⁶ Г. И. Чернявский. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма. 1925—1929 годы, Харьков, 1968, стор. 36—37.

⁷ Філіал Запорізького обласного державного архіву в м. Мелітополі (далі — ФЗОДАМ), ф. Р-513, оп. 1, спр. 4, арк. 106.

⁸ Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-2530, оп. 1, спр. 25, арк. 14.

⁹ Димитър Косев. Септемврийското въстание 1923 г. София, 1954, стор. 240.

лоді, Селянський Інтернаціонал, Балканська Комуністична Федерація, Балканська Федерація Комсомолу, Міжнародний антивоєнний комітет, Міжнародний комітет боротьби проти війни і фашизму, Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР), Міжнародна робітнича допомога, які подавали болгарському народові моральну і матеріальну підтримку, виступали з відозвами на захист жертв терору болгарської буржуазії.

Велику допомогу болгарським трудящим у боротьбі проти фашизму подавав радянський народ, зокрема трудящі Радянської України¹⁰.

Всією цією роботою керував МОДР. З гнівним протестом проти звірств болгарської буржуазії, в підтримку мужньої боротьби братів-болгар виступили сотні організацій МОДР. Глибоким інтернаціоналізмом пройняті заяви, присвячені подіям у Болгарії, які були прийняті установчими зборами Київського відділення МОДР, загальними зборами осередків МОДР Харківського геодезичного інституту, Чернігівського окружного і районного виконкомів, Роменського окрфінвідділу, Херсонського окружного суду та багатьох ін.¹¹

Становище болгарського робітничого класу і селянства, революційний рух у Болгарії, фашистський терор і боротьба з ним розглядалися на семінарах МОДР, в модрівських гуртках, на курсах перепідготовки активу МОДР¹².

В осередках МОДР розповсюджувалися листівки і діапозитиви, що відображали свавілля фашистського уряду й боротьбу з ним революційних сил Болгарії¹³. Так, одна серія діапозитивів присвячувалася революційній молоді Болгарії. Фотомонтажі і, зокрема, фотографії визначних діячів болгарського революційного руху були широко представлені в Дніпропетровському музеї каторги і заслання, організованому в 1932 р. Дніпропетровським Товариством політичних засланих¹⁴. Низові осередки МОДР часто зверталися до ЦК МОДР з проханням надіслати портрети відомих болгарських революціонерів¹⁵.

Модрівські осередки проводили мітинги, загальні збори, вечори,¹⁶ організовували спектаклі, демонстрували кінофільми, а зібрані кошти йшли на користь болгарських революціонерів¹⁷. Гроші для болгарських братів збиралися також за допомогою підписних листів¹⁸. Широко відзначалися знаменні дати трудящих Болгарії. Наприклад, у багатьох селах Мелітопольщини скликалися збори, присвячені 2-й річниці Вересневого повстання.

¹⁰ Філіал Сумського обласного державного архіву в м. Конотопі (далі — ФСОДАК), ф. Р-681, оп. 2, спр. 6, арк. 46.

¹¹ «Пролетарська правда», 17 жовтня 1923 р.; «Вісті», 20 жовтня 1929 р.; ЧОДА, ф. Р-1263, оп. 2, спр. 45, арк. 1; ф. Р-2532, оп. 1, спр. 5, арк. 2; Філіал Сумського обласного державного архіву в м. Ромнах (далі — ФСОДАР), ф. Р-51, оп. 1, спр. 27, арк. 40, 42; ф. Р-177, оп. 1, спр. 5, арк. 64-зв; Херсонський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-487, оп. 1, спр. 39, арк. 13.

¹² ЧОДА, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 23, арк. 235; спр. 26, арк. 63; ФЗОДАМ, ф. Р-513, оп. 1, спр. 11, арк. 57; ФСОДАР, ф. Р-51, оп. 1, спр. 29, арк. 287, спр. 30, арк. 81; ФСОДАК, ф. Р-681, оп. 2, спр. 6, арк. 67, 69.

¹³ Вінницький обласний державний архів (далі — ВіОДА), ф. Р-995, оп. 1, спр. 33, арк. 36-зв.

¹⁴ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-2181, оп. 1, спр. 99, арк. 101, 169, 170, 172, 175.

¹⁵ Хмельницький обласний державний архів (далі — ХмОДА), ф. Р-1508, оп. 1, спр. 54, арк. 19.

¹⁶ ДОДА, ф. 3583, оп. 1, спр. 6, арк. 6; ЗОДА, ф. Р-903, оп. 1, спр. 3, арк. 6; Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Р-111, оп. 1, спр. 524, арк. 8.

¹⁷ ФЗОДАМ, ф. Р-513, оп. 1, спр. 29, арк. 28, 29.

¹⁸ ЧОДА, ф. Р-2532, оп. 1, спр. 5, арк. 2; ХОДА, ф. Р-487, оп. 1, спр. 45, арк. 11—14.

Болгарські події стали в центрі уваги конференцій МОДР: всеукраїнських, губернських, районних¹⁹.

Трудащі Радянської України, вірні ленінському заповіту про те, що суть пролетарської солідарності не в її проголошенні, а в тому, щоб уміти бути навіть в найтяжчі часи інтернаціоналістами «не на словах, а на ділі»²⁰, розгорнули широку кампанію проти політики болгарської буржуазії. Так, у кінці 1923 р. з вимогою відновити болгарську кооперацію «Визволення», розпущену урядом Цанкова, виступила Центроспівка, яка надіслала свій протест Міжнародному кооперативному альянсу²¹. Центроспівка уповноважила свого делегата порушити питання про захист «Визволення» на засіданні ЦК XI конгресу Міжнародного Кооперативного Союзу в Генті у вересні 1924 р.²²

В боротьбу проти терору болгарської реакції включилися десятки колективів різних підприємств і закладів України²³. Так, у резолюції, прийнятій 1925 р. робітниками та службовцями Харківської друкарні й видавництва «Комуніст», висловлювався протест проти «нечуваних знущань і жорстокості, які творила болгарська буржуазія та її агенти — посібники, так звані соціалісти II Інтернаціоналу»²⁴. На знак міжнародної солідарності учасники мітингу колективно вступили в ряди МОДР.

У резолюції загальних зборів робітників паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції в Луганську 1929 р. зазначалося: «Заслухавши доповідь про зростання терору в Болгарії, зокрема про процес 52 комуністів, збори робітників паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції піднімають голос протесту проти звірств у Болгарії. Робітники заводу протестують проти фізичного знищення кращих борців за світовий Жовтень. Збори таврують ганьбою всіх тих, хто підтримує диктатуру в Болгарії ... Робітники Болгарії, піднімайте вище прапор боротьби. Згуртовуйтеся навколо сталеві комуністичної партії. Ми, робітники заводу ім. Жовтневої революції, ще раз запевняємо, що в Вашій боротьбі ми завжди з Вами»²⁵. Резолюція була прийнята одноголосно.

Яскравим актом обвинувачення злочинних дій болгарської реакції й документом інтернаціональної солідарності було звернення 1925 р. делегатів сесій міськради і Сумського окружного виконавчого комітету, в якому таврувалася розправа над організаторами вибуху в Софіївському соборі, підкреслювалося, що ешафоти болгарської буржуазії не зупинять революційної боротьби в Болгарії, не похитнуть рішучості і стійкості робітничого класу в боротьбі за своє визволення²⁶.

Селяни Радянської України також активно включилися у кампанію протесту проти фашистського терору в Болгарії. Так, наприклад, своє обурення діями болгарського уряду висловили учасники з'їздів ком-

¹⁹ ФЗОДА, ф. Р-513, оп. 1, спр. 17, арк. 1, 81; ВОДА, ф. Р-625, оп. 1, спр. 1, арк. 91, 92; ФСОДАР, ф. Р-51, оп. 1, спр. 111, арк. 25; ХмОДА, ф. Р-2038, оп. 1, спр. 22, арк. 1; Сумський обласний державний архів, ф. Р-453, оп. 1, спр. 10, арк. 20-зв.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 82.

²¹ «Вісті», 23 грудня 1923 р.

²² «Красная новь», 1925, № 1, стор. 260.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 3903, арк. 37, 47; ф. 2595, оп. 1, спр. 193, арк. 4-а; Харківський обласний державний архів (далі — ХаОДА), ф. Р-998, оп. 1, спр. 45, арк. 44; ФСОДАР, ф. Р-51, оп. 1, спр. 24, арк. 203; ЧОДА, ф. Р-2532, оп. 1, спр. 1, арк. 2; спр. 2, арк. 2; ФЗОДАМ, ф. Р-513, оп. 1, спр. 10, арк. 52.

²⁴ ХаОДА, ф. Р-998, оп. 1, спр. 68, арк. 225.

²⁵ ВОДА, ф. Р-625, оп. 1, спр. 71, арк. 81.

²⁶ ХаОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 2299, арк. 66—67.

незамів Срібрянського, Яблонського, Гадяцького повітів Полтавської губернії, Мелітопольського, Шепетівського округів та ін.²⁷

Допомогу й підтримку революційній боротьбі трудящих Болгарії надавали і радянські профспілки. У відповідь на заклик профспілкових організацій Болгарії в листопаді 1926 р. організувати кампанію на захист болгарського пролетаріату та його профспілкового руху з'їзд профспілок Радянського Союзу прийняв резолюцію, в якій за-суджувалися жорстокі розправи над робітниками й селянами Болгарії. Профспілка залізничників СРСР затаврувала вбивство відомого діяча болгарського профспілкового руху, одного з засновників транспортно-го союзу Хараламбі Стоянова. Проти жорстокого терору в Болгарії виступили члени профспілок учителів Єлисаветграда, друкарів і харчовиків Кам'янця-Подільського, будівельників Миколаєва²⁸.

Радянські профспілки надавали велику моральну підтримку Незалежним робітничим профспілкам Болгарії (НРПС). У 1927 р. ЦК профспілки робітників поліграфічного виробництва надіслав вітання страйкуючим болгарським друкарям, а пленум ЦК харчовиків — робітникам тютюнової промисловості Софії. В 1929 р. у зв'язку з відомою Міжнародного професійного секретаріату харчовиків допомогти страйкуючим болгарським тютюнникам, радянська профспілка харчовиків вийшла з цього об'єднання²⁹. Її дії підтримали первинні профспілкові організації Радянського Союзу, в тому числі й України: робітники «Дніпромлину», 4-ої державної тютюнової фабрики, I та II хліб-заводів Київщини³⁰ та багато інших підприємств республіки.

Боротьба болгарських профспілок за свої права широко висвітлювалася у радянській пресі. Між профспілками України й Незалежними робітничими профспілками Болгарії зав'язалося жваве листування. Українські профспілки і НРПС обмінювалися періодичною пресою, запрошували делегації для участі в роботі профспілкових з'їздів.

Наприклад, у листопаді 1927 р. таке запрошення від Незалежних профспілок Болгарії одержала президія ВЦРПС. Але болгарський уряд не видав віз представникам радянських профспілок, тому президія ВЦРПС направила вітальну телеграму I з'їздові НРПС, у якій висловлювала упевненість, що болгарські профспілки, «вірні своїм традиціям багаторічної класової боротьби, будуть і надалі в перших рядах борців за міжнародну єдність класово-свідомих пролетаріїв»³¹.

Однією з форм солідарності трудящих Радянської України було надання матеріальної допомоги політичним в'язням, що томилися у болгарських тюрмах. У 1926 р. українські організації МОДР допомагали 5 тюрмам Болгарії, а в 1934 р. — 10³².

При всіх райкомах і обкомах МОДР існували сектори інтернаціонального зв'язку. Вони надавали матеріальну допомогу своїм підшефним, надсилаючи гроші, подарунки та листи через ЦК МОДР СРСР³³. У своїх листах радянські люди розповідали болгарським друзям про роботу своїх підприємств, досягнення в боротьбі за виконання народно-

²⁷ Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. Р-1867, оп. 1, спр. 19, арк. 44; спр. 20, арк. 152—152-зв, 154; ф. Р-3152, оп. 1, спр. 3, арк. 25; ФЗОДАМ, ф. Р-15, оп. 1, спр. 126, арк. 313; ФСОДАР, ф. Р-51, оп. 1, спр. 25, арк. 97; Житомирський обласний державний архів, ф. Р-12, оп. 1, спр. 36, арк. 180.

²⁸ ХмОДА ф. Р-1508, оп. 1, спр. 2, арк. 1; ф. Р-959, оп. 1, спр. 57, арк. 142-зв.; «Красный Николаев», 18 червня 1925 р.

²⁹ «Красный Интернационал профсоюзов», 1929, № 7, стор. 566—567.

³⁰ КОДА, ф. Р-736, оп. 1, спр. 588, арк. 5—9.

³¹ «Комуніст», 20 жовтня 1927 р.

³² ФСОДАК, ф. Р-681, оп. 2, спр. 16, арк. 70-зв., 71.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 226, арк. 22.

господарських планів, участь модрівських осередків у поточних господарсько-політичних кампаніях, які проводилися партією та урядом, закликали в'язнів зберігати стійкість і мужність³⁴. Дружні послання трудящих Країни Рад зміцнювали моральний дух болгарських революціонерів, їх волю до перемоги. Тільки в 1923—1925 рр. трудящими Радянського Союзу було відправлено до Болгарії понад 300 листів³⁵.

У листах-відповідях болгарські в'язні описували суворий режим у в'язницях, деспотизм та свавілля тюремної адміністрації тощо. В'язні цікавилися кампаніями, які проходили під керівництвом МОДР, міжнародними подіями, життям і діяльністю радянських людей. Вони закликали трудящих Радянського Союзу до «максимальної віддачі у справі будівництва соціалізму й зміцнення оборони країни» і зобов'язувалися всіма силами боротися проти намірів капіталістів розв'язати війну проти першої в світі соціалістичної держави³⁶.

Листи політв'язнів направлялися низовим осередкам райкомів і обкомів МОДР, читалися на загальних зборах у колгоспах, радгоспах, школах, вузах, частинах Червоної Армії, друкувалися на сторінках стінгазет, заводських багатотиражок, у республіканській пресі, а також у органі ЦК МОДР України «Червоний Клич», передавалися по радіо³⁷.

Робітники і селяни України, як і всього Радянського Союзу, незважаючи на тяжкий економічний стан країни, відраховували гроші від своєї заробітної плати для допомоги політв'язням та їх сім'ям, проводили суботники та недільники, а зібрані кошти йшли у фонд допомоги жертвам терору^{38–39}.

Матеріальна допомога болгарським трудящим здійснювалася й через профспілки. Так, у 1922 р. профспілка шкіряників Миколаєва виділила страйкуючим болгарським колегам 50 тис. крб.,⁴⁰ а профспілка харчовиків України в 1923 р. надіслала страйкуючим тютюнникам 500 крб., а харчовикам — 250 крб.⁴¹. У 1927 р. ЦК профспілки харчовиків СРСР надіслав робітникам тютюнової промисловості Софії 1 тис. крб.⁴²

Болгарський фашистський уряд, боячись зміцнення інтернаціональних зв'язків трудящих, у 1928 р. конфіскував 3 тис. крб., відправлених радянськими профспілковими організаціями робітникам і селянам Болгарії, що потерпіли від землетрусу. Дії уряду викликали рішучий протест болгарських трудящих, які вимагали негайно повернути конфісковані гроші⁴³.

Трудівники Полтавської губернії широко розгорнули кампанію допомоги робітникам і селянам Болгарії, що особливо пожвавилася в зв'язку з терором, який ще більше посилювався після поразки Вересневого

³⁴ ФЗОДАМ, ф. Р-513, оп. 1, спр. 57, арк. 52; ФСОДАР, ф. Р-51, оп. 1, спр. 27, арк. 43, 44; спр. 23, арк. 35, спр. 26, арк. 147; спр. 27, арк. 30, 40, 41; ЧОДА, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 19, арк. 19, 19-зв; ф. 2531, оп. 1, спр. 5, арк. 6; ф. Р-2532, оп. 1, спр. 12, арк. 56, 58, 58-зв.; 60, 149; спр. 14, арк. 142, 245, спр. 18, арк. 83, 83-зв., 93—96.

³⁵ ЗОДА, ф. Р-903, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

³⁶ «Интернациональный маяк», 1931, № 5, стор. 2.

³⁷ ВОДА, ф. Р-625, оп. 1, спр. 25, арк. 62; спр. 62, арк. 179; ЧОДА, ф. Р-2532, оп. 1, спр. 1, арк. 61, спр. 14, арк. 137; ЗОДА, ф. Р-903 оп. 1, спр. 2, арк. 15—16; ФЗОДАМ, ф. Р-513, оп. 1, спр. 38, арк. 104, ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 226, арк. 23.

^{38–39} Ш. Файзієв. Відгуки на Україні на Вересневе антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії», — «УІЖ», 1966, № 2, стор. 57; «Ленінська зміна», 9 вересня 1969 р.

⁴⁰ Миколаєвський обласний державний архів, ф. Р-779, оп. 1, спр. 82, арк. 155, 155-зв.

⁴¹ «Комуніст», 6 грудня 1925 р.

⁴² «Труд», 22 червня 1927 р.

⁴³ «Международное рабочее движение», 1928, № 26, стор. 24.

повстання. У вересні 1923 р. Полтавський губернський комітет вислав в'язням Плевенської тюрми близько 500 крб. золотом, а в листопаді вдвоє більше⁴⁴. В листі від 24 січня 1924 р. В. Коларов писав полтавчанам, що цей акт солідарності радянських людей «зміцнить у політв'язнів віру в ідеал ... і збільшить їх ненависть до торжествуючої білогвардійщини, боротьба проти якої більш сміливо й більш рішуче — не на життя, а на смерть — знову скоро спалахне. В цій боротьбі їх керівником буде знову революція російських і українських робітників і селян...»⁴⁵. Трудящі Полтавщини запевнили В. Коларова в тому, що вони й надалі будуть допомагати болгарським революціонерам і прийдуть їм на допомогу по першому їх заклику⁴⁶. Близько 7 тис. крб. надіслали полтавчани плевенським в'язням у травні 1925 р.⁴⁷

У Полтаву часто приїздили болгарські представники ЦК МОДР. Двічі, весною 1924 р. та восени 1925 р. у трудящих Полтавщини побував В. Коларов. Виступаючи на засіданні губкому партії і губкому МОДР, він висловив глибоку подяку від імені політв'язнів та їх сімей за допомогу українських друзів. У перший приїзд В. Коларова полтавські трудящі урочисто вручили йому прапор для в'язнів Плевенської тюрми⁴⁸.

Селяни України посилали болгарським братам хліб та інші продукти харчування. Так, у 1923 р. селяни с. Тернівки Миколаївської губернії зібрали 250 пудів пшениці, а селяни с. Гаврилівці Полтавської губернії відрахували по 2 фунти ячменю з кожних трьох десятин землі⁴⁹.

Крім того, засівали площі, урожай з яких посилали болгарам. Так, селяни Ново-Одеського району в 1923 р. засіяли 100 десятин землі, а в 1928 р. трудівники сіл Ногайського району засіяли 4,5 десятин озимої пшениці і переслали політв'язням Софійської тюрми 348 крб.⁵⁰

З 1927 р. вперше в СРСР почали проводитися кампанії «зимової допомоги» політв'язням: було зібрано 51585 крб. готівкою та речей на суму 1151 крб.⁵¹

Підтримка народів Країни Рад зберегла життя багатьом болгарським революціонерам та їх сім'ям, зміцнила віру в близьку перемогу. Допомога Радянського Союзу сім'ям політв'язнів, говорилося в одному з листів, врятувала їх від голодної смерті, вселила бадьорість і мужність, довела, що міжнародна солідарність допомагає успішно долати жорстокий натиск класового ворога⁵².

Високу оцінку руху солідарності трудящих СРСР на захист болгарського народу дала Болгарська комуністична партія, яка бачила в ньому важливий фактор, що сприяв підвищенню авторитету партії серед широких народних мас, зміцненню своїх рядів, розповсюдженню ідей пролетарського інтернаціоналізму.

Традиції міжнародної пролетарської солідарності актуальні і в наш час. Їх дбайливо зберігають трудящі СРСР і Народної Республіки Болгарії.

⁴⁴ ФСОДАР, ф. Р-51, оп. 1, спр. 24, арк. 175.

⁴⁵ Там же, ф. Р-51, оп. 1, спр. 23, арк. 12.

⁴⁶ ПОДА, ф. Р-363, оп. 1, спр. 323, арк. 62-зв.

⁴⁷ «Більшовик Полтавщини», 7 травня 1925 р.

⁴⁸ ФСОДАР, ф. Р-51, оп. 1, спр. 23, арк. 37, 41.

⁴⁹ «Красный Николаев», 30 вересня 1923 р.; ПОДА, ф. Р-1867, оп. 1, спр. 19, арк. 43.

⁵⁰ «Известия», 24 жовтня 1923 р.; ФЗОДАМ, ф. Р-513, оп. 1, спр. 65, арк. 165: спр. 70, арк. 9, 10, 45, 47, спр. 75, арк. 59.

⁵¹ ВіОДА, ф. Р-2654, оп. 1, спр. 5, арк. 153.

⁵² «Червоний клич», 1928, № 8 (37), стор. 2 зв.

До 125-річчя революції 1848 р.

ПОСИЛЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 1848 р.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

Буржуазно-демократичні і буржуазні революції 1848—1849 рр. в ряді країн Європи, 125-річчя яких відзначає у цьому році все прогресивне людство земної кулі, займають у світовій історії визначне місце. Зумовлені різким конфліктом між зростаючими продуктивними силами і пануючими феодально-кріпосницькими виробничими відносинами, економічною кризою 1847 р., значним погіршенням становища широких народних мас, революції 1848—1849 рр. у більшості охоплених ними країн ставили своїм головним завданням повалення абсолютизму і завоювання влади буржуазією, знищення феодальних відносин і створення умов для розвитку більш прогресивного, капіталістичного способу виробництва, національне визволення пригноблених народів і створення національних держав. У Франції, де феодальні відносини і абсолютизм були знищені ще революцією 1789—1794 рр., стояло завдання повалення диктатури фінансової аристократії і утвердження панування буржуазії.

В силу недостатньої зрілості і організованості пролетаріату гегемоном революції виступила буржуазія або капіталізуюче дворянство. Рушійними силами революції були пролетаріат, селянство та міська біднота. Активна участь в революції робітничого класу з його радикальними вимогами, наклала певний відбиток на характер революції і позицію в ній буржуазії. Торкаючись цього питання, К. Маркс після подій 18 березня 1848 р. в Німеччині писав, що велика німецька буржуазія, антиреволюційна з самого початку, з страху перед народом уклала оборонний і наступальний союз з реакцією.

І хоч революції 1848—1849 рр. зазнали поразки, вони нагромадили великий досвід боротьби, який був глибоко вивчений і узагальнений К. Марксом і Ф. Енгельсом. Грунтуючись на цьому досвіді, великі вожді і вчителі робітничого класу піддали критиці буржуазну демократію, конкретизували своє вчення про державу і диктатуру пролетаріату, зробивши таким чином значний крок уперед в розробці найголовніших положень стратегії і тактики пролетаріату, створили славнозвісний «Маніфест Комуністичної партії». Поширившись на ряд суміжних з Росією країн, революції 1848—1849 рр. справляли значний вплив на розвиток революційного руху в Російській імперії, в тому числі й в українських губерніях. Цей вплив здійснювався різними шляхами і засобами: поширенням відомостей про революції через приватне листування і безпосереднє спілкування громадян країн, де відбувалися революційні події, з населенням Росії, розповсюдженням різних повідомлень, відозв і звернень, що надходили з Франції, Австрії та інших охоплених революцією країн.

Певне враження на населення Волині, зокрема, справило звернення жителів Галичини до австрійського уряду, яке поширювалось тут у березні 1848 р., зразу ж після початку революції в Австрії. В цьому документі, надрукованому у Львові, висувалась вимога національного самовизначення народів, скасування панщини та проведення ряду інших буржуазних реформ¹. Водночас через Одесу, Керч, Новоселицю та інші

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848 р., спр. 213, арк. 15—21; А. С. Нифонтов. 1848 год в России, М.—Л., 1931; А. З. Барабой. Правобережная Украина в 1848 г.—«Исторические записки», 1950, № 34; Ф. Ястребов. Україна в першій половині XIX ст., К., 1939; Г. Я. Сергієнко. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850, К., 1971; та ін.

порти і прикордонні таможні в Росію й на Україну проникало багато приватних листів і забороненої літератури з інформацією про революційні події в Європі. Поширюючись серед населення часто у вигляді чуток, вони викликали великий інтерес до цих подій, об'єктивно сприяли загостренню класових протиріч, розвиткові суспільно-політичного руху в Росії й на Україні.

Не вдаючись до розгляду цієї важливої теми, більш-менш висвітленої в нашій літературі², слід зазначити, що відомості про революційні події 1848—1849 рр. певною мірою проникали в середовище українського селянства, яке разом зі своїми братами — росіянами, білорусами та селянами інших національностей країни — рішуче боролось проти не-нависного феодально-кріпосницького ладу, за соціальне і національне визволення.

Загостренню класових протиріч в українському селі сприяла й так звана інвентарна реформа, яку під тиском економічного розвитку, зростання класової і національно-визвольної боротьби та подій у Західній Європі провів у 1847—1848 рр. царський уряд на Правобережній Україні³. Ця реформа не задовольнила споконвічних мрій і прагнень українського селянства. Змучене поміщицькою неволею, воно конче було за-інтересоване в цілковитому знищенні кріпосництва і, не знайшовши цього в інвентарних правилах 1847—1848 рр., рішуче виступило на боротьбу проти гнобителів.

Повсюдне невдоволення селян, їх готовність до боротьби з експлуататорами яскраво характеризуються численними документами. Зокрема, в донесенні волинського жандармського штаб-офіцера від 3 квітня 1848 р., адресованому шефові жандармів, вказувалося: «На Волині повсюдно поширилися чутки, що під час наступного великодня селяни будуть різати поміщиків, і цей безглуздий поголос викликав повсюдний жах; багато поміщиків вважають за краще жити в місті Житомирі і для того наймають будинки; в кращих товариствах лише про це йде мова, яка, без сумніву, передається дворовим людям і навіть черні...»⁴.

У відповідь на утиски з боку поміщиків селяни відмовлялися виконувати панщину, палили поміщицькі садиби, рішуче вимагаючи скасування неадекватного кріпосництва. Так, уже в січні 1848 р. в селах Бодячеві, Конохах, Мотові й Березці Володимирського повіту Волинської губернії селяни, ознайомившись з інвентарними правилами, відмовились виконувати встановлені феодальні повинності. Умовляння та погрози місцевих властей не мали успіху. Для приведення селян «до покори» в поміщицький маєток виїжджав поліцейський загін на чолі з повітовим справником⁵.

Подібні виступи селян відбулися в селах Мізочі й Кропивній Житомирського повіту, Чернокалах і Махаришнях — Новоград-Волинського, Туличеві — Ковельського і Дюкснях — Ровенського повіту Волинської губернії.

Помітне поживавлення селянського руху на Правобережній Україні спостерігалось в березні—квітні 1848 р., тобто в період весняних польових робіт, коли натиск з боку поміщиків щодо застосування інвентарних правил посилювався. Селяни відмовлялись визнавати законну силу реформи і виконувати встановлені нею повинності. За даними складачів зга-

² Там же.

³ Я. И. Линков. Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг., М., 1952, стор. 73.

⁴ Цит. за кн.: А. С. Нифонтов. 1848 год в России, стор. 144—145.

⁵ Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг., М., 1961, стор. 804—805; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., 1848, спр. 110, арк. 21—22, 85—88.

дуваного вище збірника, протягом березня—квітня 1848 р. в правобережних губерніях України відбулося 35 селянських виступів, якими було охоплено 55 сіл з населенням в кілька десятків тисяч чоловік ⁶.

Досить гостро проходила в цей час боротьба селян в селах Кримному і Дубечному, яка поширилася згодом на ряд інших сіл Володимирського повіту Волинської губернії. Ознайомившись з інвентарними правилами, селяни Кримного рішуче відмовились виконувати встановлену ними панщину. Умовляння управителя маєтком Помарського і викликаного ним станового пристава не втихомирили селян. На початку березня 1848 р. з'явившись у маєток, вони одноставно заявили, що відробляти панщину не будуть, а бажають перейти на оброк і виконувати його нарівні з державними селянами. Коли наступного дня в присутності поліції було оголошено вихід на панщину, ніхто цього розпорядження не виконав. Більше того, кримнечани умовили не виконувати інвентарних повинностей і жителів сусідніх сіл повіту — Дубечного, Любохинів та Лютки.

Після цього до села було введено військову команду на чолі з повітовим справником і почалися репресії. Але й це не залякало селян. Тоді розлючований справник наказав солдатам «хапати всіх непокірних і сікти нагаями».

Придушивши в такий спосіб виступ кримнечан, справник вирушив до с. Дубечного, де також зустрів опір. Селяни, збираючись великими натовпами, заявляли, що «вони ні одного чоловіка не видадуть, хай беруть усю громаду, хай б'ють, віддають у солдати, хоч висилають у Сибір, але вони панщини робити не будуть, знати її не хочуть, а бажають бути на оброці» ⁷.

Справник наказав зібрати дубечанських селян на сходку. Та в призначений час (10 березня 1848 р.) на місце зборів прибуло близько 500 селян Дубечного, Рокити, Глухів, Теклі й Лютки Володимирського повіту. На запитання справника, чому вони прибули в такому складі, коли викликалися тільки дубечнівці, селяни заявили, що вони не дурні й розуміють: якби прибули люди тільки з одного села, їх би схопили солдати, а тепер — хай спробують. Справник змушений був на деякий час відступити. Лише після того, як у маєток прибули дві роти солдатів і заарештували 207 чол., справникові вдалося зламати опір селян і змусити їх виконувати панщину ⁸.

Жителі сіл Драчі Заславського повіту, Деркачі — Старокостянтинівського, Туриської волості Ковельського повіту, сіл Крупець і Ватин — Луцького, Любарці — Овруцького повіту Волинської губернії та ряду інших місць ⁹, крім панщини, відмовлялися відробляти й так звані згінні дії, нести нічну варту, виконувати інші додаткові повинності, передбачені інвентарними правилами.

Всього за даними збірника документів про селянський рух у Росії, протягом січня 1848 р. лише в Подільській і Волинській губерніях відбулось не менше 28 виступів проти інвентарної реформи, в яких взяли участь селяни більш як 40 населених пунктів ¹⁰.

Наступного місяця відмовлялись виконувати панщину в розмірі, встановленому обов'язковими інвентарями, жителі с. Кустовець Вінниць-

⁶ А. З. Барабой. Правобережная Украина в 1848 г.—«Исторические записки», 1950, № 34, стор. 104—105; Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг., стор. 602—606, 805—807; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 451, спр. 6, 15, 18, 23, 26, 29, 64, 82, 83, 90, 94, 103, 107, 108, 111, 120, 142.

⁷ Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг., стор. 605.

⁸ Ф. Ястребов. Україна в першій половині XIX ст.—«Нариси з історії України», вип. VIII, стор. 186—187; Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, К., 1959, стор. 65.

⁹ Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг., стор. 806—807.

¹⁰ Там же, стор. 804—805.

кого повіту Подільської губернії. Доповідаючи про це київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову, вінницький повітовий предводитель дворянства В. Шидловський 26 лютого 1848 р. писав, що селяни рішуче ухиляються від виконання встановлених інвентарями повинностей. На виклик осавулів вони здебільшого не з'являлися у маєток, а якщо й приходили, то лише в другій половині дня, працювали несумлінно, аби день до вечора, завдаючи цим значних збитків поміщицькій економії. Шидловський повідомляв генерал-губернатора, що звертався до вінницького повітового справника з проханням вжити заходів для упокорення кустовецьких селян¹¹.

Аналізуючи причини селянських заворушень, царські чиновники, поряд з соціально-економічними факторами, вказували й на вплив подій у Західній Європі і, зокрема, в Галичині*. Про це сповіщав київського генерал-губернатора Бібікова літинський земський справник Молашенко. В. рапорті від 29 березня 1848 р. він писав, що серед причин виникнення селянського заворушення в селах Іванківці і Нимшівці довіреного його наглядові повіту була розповідь селянина Артема Редьки (який повернувся з-за кордону) про революційні події на Заході. Справник вказував далі, що А. Редька був добре обізнаний з цими подіями, детально розповідав, як тамтешні селяни розправлялися зі своїми панами¹².

Натхнені цими розповідями, жителі с. Іванківці Літинського повіту в березні 1848 р. відмовились виконувати інвентарні повинності на користь місцевого поміщика. І хоч повітовому справникові шляхом погроз удалося привести селян «до покори», відновлений «порядок» був нестійкий. У с. Ілляшівці цього повіту селяни не тільки відмовилися користися поміщиком, а й відкрито заявляли, що їм «не потрібно ні пана, ні попа». Вони зупинили молотарку, а потім звільнили з-під арешту названого вище Артема Редьку. Придушивши виступ, справник жорстоко розправився з його учасниками. За його розпорядженням було піддано тілесним покаранням 14 селян — Федора Кобзовського, Якова Романюка, Максима Юсипова, Івана Кротика, Якима Левчука, Григорія Захарчука, Митрофана Медведчука, Івана Щербаноніва, Конона Колібабчука, Івана Юсипчука, Івана Серетника, Сазона Михайлюка, Гоменюка і Василя Панасюка. За всіма «підбурювачами» було встановлено суворий нагляд¹³.

Упертою й тривалою була боротьба селян проти введення книжок для обліку виконання інвентарних повинностей. Почалася вона в с. Трибусівка, а згодом поширилася на села Грушка, Болган і Подойми Ольгопільського повіту Подільської губернії. Повітовому справникові, який виїжджав сюди в березні 1848 р. для придушення заворушення, селяни Андрій Муляр, Авім Бланар, Петро Тросимов, Петро Гоштинар, Іван Коновал і Іван Тросимов від імені громади говорили, що «книжок цих зовсім не приймуть і мати їх не бажають, а приймуть ті книжки, які виготує для них сам повітовий предводитель дворянства і за власноручним підписом роздасть їм особисто»¹⁴. Справник намагався заарештувати перелічених селян, але громада не дозволила цього зробити.

Це ж саме повторили селяни й 2 квітня, коли повітовий справник приїздив до них удруге. Пояснюючи причини своїх дій, селяни зая-

¹¹ Там же, стор. 613—614.

* Йдеться про відоме селянське повстання в Галичині 1846 р.

¹² Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг., стор. 624—625.

¹³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 445, спр. 15, арк. 21—28.

¹⁴ Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг., стор. 615.

вили, що в травні сподіваються одержати нове розпорядження уряду і нові книжки. Трибусівці погодилися прийняти облікові книжки лише після тривалих умовлянь повітового предводителя дворянства, який наприкінці квітня 1848 р. спеціально прибув сюди разом з повітовим справником¹⁵.

Селяни с. Грушки виявилися стійкішими і погрози предводителя та справника не зломали їх волі. Вони рішуче заявили: «Голови нам познімайте, а ми не погодимося ні на книжки, ні на таку панщину, яка за правилами для нас завелика»¹⁶. Тоді земський справник наказав піддати тілесному покаранню одного з найактивніших ватажків виступу — Якіма Андосія. Але селяни вирвали його з рук розсылних. Справник просив київського генерал-губернатора надіслати в с. Грушку роту солдат. Поліцейськими засобами придушувались виступи в селах Болган і Подойма.

В ряді місць селяни рішуче відмовлялись виконувати панщину за нормами інвентарних правил. На цьому ґрунті, зокрема в липні 1848 р. набрав значного розмаху й стійкості виступ селян у Вилах Ярузьких Ямпільського повіту. Причиною його було встановлене для відробітку панщини жаття однієї копи озимини і введення так званих згінних днів. Вважаючи ці норми дуже обтяжливими, селяни відмовлялись їх виконувати. Управителеві маєтком та повітовому справникові селяни заявили, що згодні працювати, але на таких умовах: замість копи жати 50 снопів і відробляти один згінний день на тиждень. Якщо ж ці умови не будуть задоволені, вони припинять роботи в економії.

Ні умовляння місцевого попа Ходаковського, ні погрози земського справника не вплинули на «бунтарів». У село було введено цілу роту солдатів. Придушивши виступ селян, царські чиновники жорстоко розправилися з ними.

Однак боротьба селян проти реформи продовжувалась. Так, після введення інвентарних правил селяни Гавронщини, Карашина, Юрова, Наливайківки, Людвинівки та Червоної Слободи Київського повіту деякий час виконували їх, а потім вийшли з покори і припинили відробляти панщину за новими нормами. Для придушення виступу в ці села з військовим загоном у березні 1848 р. виїжджав повітовий справник, який, піддавши тілесному покаранню багатьох селян, примусив їх відновити роботи¹⁷.

В березні — квітні 1848 р. відбувалися виступи селян проти інвентарних правил і встановлених ними повинностей у містечках Шполі та Рижанівці, в селах Кузьминці Канівського повіту, Водяники і Залеське Звенигородського повіту¹⁸ Київської губернії та в ряді інших місць. Певний інтерес становлять події в с. Ребедайлівці Чигиринського повіту, які сталися в березні 1848 р. За свідченням київського губернатора І. Фундуклея, тут селяни не погоджувались приймати названі книжки, чинили опір залученню своїх односельчан до виконання обов'язків челяді, ухилялись від роботи в поміщицькому маєтку за встановленими інвентарними нормами, виявляли неповагу до службовців економії тощо.

Одержавши про це повідомлення від місцевого поміщика Трипольського, губернатор поспішив направити в село поліцейський загін на чолі з повітовим справником та чиновником для особливих доручень. Прибувши на місце подій, вони вирішили ознайомити ребедай-

¹⁵ Там же, стор. 617.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, стор. 609—610.

¹⁸ Там же, стор. 807.

лівців з інвентарними правилами, вважаючи, що цей захід приведе до усунення непорозумінь. Але селяни відмовилися слухати читців. Повітовий справник наказав заарештувати кількох ватажків, проте більше 300 селян кинулося на їх захист і не дозволило затримати товаришів. Зазнавши поразки, справник викликав цілий ескадрон уланів. Та їх поява не лякала селян. Вони продовжували твердо стояти на своєму, заявляючи: «Не здалися поліції, не підкоримося й солдатам!». Коли ж улани кинулися вилловлювати найактивніших «призвідників», ребедаїлівці сміливо вступили в сутичку. Однак сили були нерівні й селяни змушені були відступити. Було заарештовано і ув'язнено 5 та висічено різками 45 чол.¹⁹

Щодо п'яти заарештованих ватажків селянського виступу Микола І повелів: «Судити військовим судом і, прогнавши крізь стрій на місці злочину, відправити до Києва в арештантські ротні»²⁰. Так жорстко розправлявся царат над неозброєними селянами, які прагнули жаданої волі.

І все ж ніякі репресії не могли зупинити наростаючу хвилю селянської боротьби проти кріпосницької неволі. Особливої гостроти і впертості вона набрала в містечку Жаботині Черкаського повіту Київської губернії. В травні 1848 р. жаботинці відмовилися прийняти передбачені інвентарними правилами книжки обліку відробітку селянами панщинних днів, а в червні — й виконувати додаткові повинності, зокрема згінні дні. Генерал-губернатор надіслав на місце подій свого чиновника для особливих доручень і капітана корпусу жандармів. Та всі їх спроби умовляннями та погрозами зупинити виступ селян виявились марними. Тоді царські посіпаки наказали поліцаєм заарештувати п'ять найактивніших «підбурювачів» і «призвідників». Але жаботинці прогнали геть поліцаїв.

Налякані рішучими діями селян, царські чиновники викликали війська. Однак жаботинці, зібравшись громадою — більш як 1000 чол., напали на солдатів і, розгромивши їх у рукопашному бою, примусили втікати з села. При цьому селяни відібрали у козаків 5 коней, 7 рушниць, 10 револьверів з набоями, 14 шабель та 9 пік. Здобувши зброю, селяни вирішили захищатися від нового вторгнення військ. Вони розібрали мости, що вели до Жаботина, виставили вартових і разом з цим розіслали в навколишні села своїх агітаторів, щоб підняти весь місцевий люд на спільну боротьбу проти гнобителів. Зокрема, в с. Плескачівку вирушило 2, в с. Сунки і Голов'ятине — по 3, в Пруси — 4 агітатори. Селяни вважали, що їм удасться звільнитися від кріпосної залежності й стати козаками, вільними від будь-яких повинностей поміщикам. Як свідчать документи, виступ жаботинців очолювали здебільшого піші селяни похилого віку, батьки яких брали участь у гайдамацькому русі й зокрема у повстанні 1768 р., відомому в історії під назвою «Коліїщина». Вони розповідали молодим про славних синів українського народу — відомих ватажків гайдамацького руху Залізняка, Гонту й Харка, про боротьбу селян проти панів. Під впливом цих оповідань у селі поширювалася впевненість у перемозі над поміщиками, люди співали бойових гайдамацьких пісень. Селяни відмовлялись підкорятись властям, готувались до збройної боротьби з гнобителями.

Та поступово бойовий дух жаботинців почав спадати під впливом розкладницької роботи місцевого попа, який умовляв селян підкоритися властям і виконувати інвентарні правила, затверджені самим

¹⁹ Там же, стор. 611.

²⁰ Там же, стор. 612.

царем. Далася взнаки й епідемія холери, яка лютувала тоді в Жаботині: лише з 3 по 25 червня 1848 р. тут померло від пошесті 165 чол., 205 чол. тяжко хворіло. Загалом це становило більш як одну п'яту всіх мешканців села. Від холери померло і двоє селянських ватажків — М. Самойленко і Ф. Мокрієнко.

Все це посіяло розгубленість і зневіру серед жаботинців. Свій виступ вони не змогли поширити на більшу територію і після прибуття в село посиленого військового загону скорилися властям. Як завжди, почалася жорстока розправа: багато селян було висічено різками, багато заарештовано і ув'язнено²¹.

Розпочавшись у січні 1848 р., селянський рух продовжував розвиватися протягом усього року, охопивши сотні сіл з населенням у кілька десятків тисяч чоловік. За підрахунками А. З. Барабоє, всього у селах Правобережної України відбулося в цей час не менше 324 селянських виступів, якими було охоплено 314 сіл*, у тому числі в Київській губернії — 100 сіл, у Волинській — 108 і в Подільській — 106²².

У боротьбі з поміщиками селяни застосовували найрізноманітніші форми й засоби боротьби. Найчастіше селяни відмовлялись приймати інвентарні виписки і виконувати передбачені ними повинності. За нашими підрахунками, зробленими на основі фактів, уміщених в археографічному збірнику про селянський рух цього періоду в Росії, з загального числа 101 виступів у 60 випадках селяни цілком відмовлялись виконувати будь-які повинності, встановлені інвентарними правилами, в 34 виступах — відробляти згінні дні або нести нічну варту, в 2 — платити оброк чи податі, в 3 — приймати облікові книжки, в 4 випадках — підкорятися поміщикам або їх управителям, у 8 випадках форма боротьби залишилася невідомою.

Водночас продовжувалася боротьба селян проти поміщиків і в інших губерніях України. Зокрема, досить гострого характеру набрав виступ селян (26 квітня 1848 р.) у маєтку поміщиці Бобонкової (Бахмутський повіт Катеринославської губернії). У відповідь на жорстокість і неймовірну експлуатацію селяни відмовились підкорятися поміщиці й припинили виконання панщини. До маєтку для придушення виступу було введено військовий загін, багатьох селян піддано тілесним покаранням²³.

У липні 1848 р. у селах Стефанидіна Дара та Лизетина Ростовського повіту тієї ж Катеринославської губернії селяни відмовились коритися місцевому поміщикові, напали на управителя маєтком і вбили його. У тому ж місяці було побито до крові управителя економії в с. Медведівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії. В серпні 1848 р. в с. Борки Зміївського повіту Харківської губернії селяни рішуче відмовились виконувати панщину²⁴.

Наведені факти яскраво свідчать, що протягом 1848 р. в селах України, як і всієї Росії, йшла гостра класова боротьба між поміщиками, які силкувалися будь-що утримати підгнилі підвалини кріпосницької системи, і селянами, які прагнули знищити феодальний лад. Інвентарна реформа, зумовлена економічним розвитком, спроба залучити українських селян на бік царизму в придушенні польського визвольного,

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 435, спр. 16; КОДА, ф. Київського губернатора; додатковий опис, спр. 4408.

* У десяти селах виступи селян повторювались.

²² А. З. Барабоє. Правобережная Украина в 1848 году. — «Исторические записки», 1950, № 34, стор. 104.

²³ Крестьянское движение в России в 1826–1849 гг., стор. 808.

²⁴ Там же, стор. 809, 810.

руху, посилення революції 1848 р. в Західній Європі — все це активізувало селянський рух, який став яскравим виявом глибокої кризи й загрози феодально-кріпосницької системи, однією з важливих рушійних сил, що пізніше привели до заміни феодального способу виробництва капіталістичним.

Незважаючи на свою стихійність і розрізненість, селянський рух на Україні за змістом і напрямком боротьби був нерозривно зв'язаний з антикріпосницькою боротьбою російського селянства, як його складова частина. Це зумовлювалось економічними зв'язками України й Росії, що неухильно посилювались, спільністю долі, інтересів та прагнень усього трудящего селянства країни.

ВІДОБРАЖЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1848 р. НА УКРАЇНІ

Л. В. ОЛІЙНИК

Революція 1848 р. — подія великого історичного значення. В. І. Ленін відзначав, що революція 1848 р. завдала смертельного удару «крикливим формам домарксівського соціалізму. Революція в усіх країнах показує в дії різні класи суспільства. Розстріл робітників республіканською буржуазією в червні дні 1848 року в Парижі остаточно визначає соціалістичну природу *одного тільки* пролетаріату». Згодом народжуються «самостійні *пролетарські* партії: перший Інтернаціонал (1864—1872) і німецька соціал-демократія»¹. Події 1848—1849 рр. значно вплинули на розгортання революційного і національно-визвольного руху в Європі та за її межами. Вождь світового пролетаріату вказував на велике значення революції 1848 р. для досвіду революційної боротьби російського пролетаріату. «Не можна охопити завдань російської революційної епохи, ... забуваючи уроки 1847—1848 років»². Героїчні повстання французького пролетаріату у 1848 і в 1871 роках «дали надвичайно багато у всесвітньоісторичному розумінні»³.

За 125 років, що минули з часу революції, була створена велика література.

Займаючись переважно історією парламентської боротьби, описом життя окремих осіб, буржуазна історіографія принижувала роль народних мас, замовчувала або в перекрученому вигляді зображала роль слов'янських народів у революції. Українські буржуазні історики розглядали події 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях лише з точки зору національно-культурного руху, обходили питання класової боротьби. Польські буржуазно-шляхетські історики заперечували право українського народу на національну суверенність, національний рух у Галичині в 1848—1849 рр. розглядали як реакційний, інспірований австрійськими властями.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією, спираючись на документальний матеріал, радянські історики зробили значний внесок, вивчаючи хід і значення подій революції 1848 р. Однією з перших праць

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 2.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 13, стор. 320.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 273.

радянських істориків, присвячених Росії в зв'язку з революцією 1848 р., було дослідження М. С. Балабанова⁴. Автор цікаво розповів про переполох, що охопив правлячі кола. В хитанні європейських тронів російському дворянству «ввижалося хитання російського самодержавства і з ним усієї поміщицької держави». 15 березня 1848 р. Микола І наказав Паскевичу «стежити суворо за порядком у мужиків на Волині, в Поділлі та Києві, і не жартувати». На жаль, дослідник не наводить конкретних прикладів, які б характеризували революційну обстановку на Правобережній Україні.

Серед праць, які вийшли в світ у 20—30-х рр., найбільший інтерес для нас, безперечно, становить дослідження Ф. Ястребова⁵, який порівняно докладно охарактеризував соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель, селянський і національно-визвольний рух, скасування кріпацтва.

Історик відзначив, що революція 1848 р. стала значним поштовхом до дальшого росту революційної думки, консолідації революційно-демократичних сил Росії та України. Особливо напружена обстановка створилася на Правобережній Україні, де, зокрема, набрав широкого розмаху селянський рух. Здійснення інвентарної реформи в краї не зменшило напруження, а ще збільшило його, царським властям доводилося все частіше вдаватися до військових ексекцій (Жаботин і Ребедайлівка Київської губ., Дубечне Волинської губернії і т. д.). Автор навів приклади намагань українського дворянства матеріально підтримати царизм у боротьбі з революційним рухом, розповів про організацію царизмом інтервенції в Угорщині.

Чимало нових фактів з історії селянського руху 40-х рр. є й у дослідженні В. Й. Довженка⁶. Автор докладно висвітлив становище селянства на Правобережній Україні, де жорстока феодальна експлуатація перепліталася з національним, культурним та релігійним гнобленням, що й було причиною гострої класової боротьби. Революція 1848 р., зокрема селянський рух у Галичині й скасування там панщини, зробили великий вплив на всю Україну. За даними Довженка, в 1848 р. на Правобережній Україні тільки з допомогою військової сили було придушено 42 заворушення, багато з яких охоплювали одночасно кілька сіл. Дослідник відзначив, що, незважаючи на репресії, кількість селянських заворушень у країні в наступні три роки лишалася досить значною: у 1849 р. відбулося 26, у 1850 — 25, у 1851 — 22 заворушення.

1948 р. сповнилося сто років з часу революції 1848 р. У нашій країні ця подія була відзначена випуском ряду книжок і брошур, що є свідченням прояву інтересу радянських людей до прогресивних традицій всіх народів⁷. Серед цієї літератури виділяється праця «Революції 1848—1849», що є підсумком багаторічної роботи радянських істориків у цьому напрямку. Доведено, що треба говорити не тільки про революції у Франції, Німеччині, Австрії та Італії, як це траплялося раніше в більшості праць буржуазних істориків і нерідко повторювалось у деяких радянських виданнях, але й в інших країнах Європи.

⁴ М. Балабанов. Россия и европейские революции в прошлом, вып. 2, Госиздат Украины, 1924.

⁵ Ф. Ястребов. Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939.

⁶ В. Й. Довженко. Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х гг. XIX в.— «Исторические записки», 1941, № 12.

⁷ А. С. Нифонтов. Россия в 1848 году, М., 1949; А. З. Барабой. Правобережная Украина в 1848 г.— «Исторические записки», 1950, № 34; Революции 1848—1849, тт. I—II, М., 1952 р.; та ін.

В працях буржуазних істориків про революцію 1848—1849 рр. Росія виключалась із загальної історичної картини або змальовувалась однобічно. Тим часом 1848 р., як правильно відзначив І. А. Федосов,—надзвичайно важлива віха не тільки в історії народів Західної Європи, але і Росії, де в цей час різко загострилися класові протиріччя. Звіти III відділення, донесення генерал-губернаторів свідчать про великий розмах селянського руху в 1848—1849 рр., про зростання кількості заворушень, росту елементів їх організованості, про велику стійкість і витриманість селян⁸.

Безперечно, основною причиною росту селянського руху було загострення кризи феодальної системи в Росії, однак немало роль відіграли вісті про революцію в Західній Європі. Великий матеріал про це навів у своїй праці А. С. Ніфонтов. Глибоко проаналізовані соціально-економічні умови життя російського суспільства 40-х рр. XIX ст., боротьба його передових представників проти реакційної політики російського царизму. Показана не тільки реакційна політика царизму, але й роль передових діячів суспільства, народних мас. Дослідник, викриваючи буржуазних фальсификаторів історії, підкреслив, що «російський народ і його кращі представники не стояли осторонь від бурхливих революційних подій 1848—1849 рр. Продовжуючи в ті роки ще впертішу боротьбу з самодержавно-кріпосницьким режимом, вони брали активну участь у загальному революційно-визвольному русі народів Європи, зміцнюючи сили революції».

Значний вплив зробили революційні події в Західній Європі на Україну, зокрема на її правобережну частину, яка стала в 1848 р. районом найбільш гострої класової боротьби на селі. Українське селянство Правобережжя внаслідок довго діючих історичних умов отожднювало «ляха» з паном і ненавиділо не тільки все поміщицьке, але й усе польське. Ця ненависть у поєднанні з політичною недосвідченістю селянства заважала останньому бачити тогочасну об'єктивну революційність польської шляхти. Політично відстале українське селянство не могло зрозуміти, що «сила і життєвість усіх революцій,—писав К. Маркс,—починаючи з 1789 р., досить точно вимірюють їх ставленням до Польщі. Польща — їхній «зовнішній» термометр»⁹, тоді революційною була Польща в цілому. Два об'єктивно революційних процеси — антикріпосницька боротьба українського селянства Правобережної України і польський національно-визвольний рух — лишались роз'єднаними.

Революція 1848—1849 рр. пробудила всі пригноблені народи Європи. І. І. Удальцов¹⁰ правильно відзначив, що слов'янський з'їзд 1848 р. у Празі був одним з проявів національно-визвольного руху. Щоправда, провідну роль на з'їзді відігравали представники чеської ліберальної буржуазії на чолі з Палацьким і Шафариком, які стояли на позиції австро-славистської теорії. Але навіть Палацький говорив, що «члени слов'янського з'їзду... мали на увазі Австрію нову, справедливу, як союз вільних і рівноправних народів під владою спадкового сильного імператора, але ні в якому разі не вогнище старого абсолютизму, не кубло реакції». На з'їзді була і демократична течія, яка вустами Бакуніна відверто закликала «до знищення Австрійської імперії».

⁸ І. А. Федосов. Революционное движение в России во второй половине XIX в., М., 1958, стор. 243—244.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 64.

¹⁰ І. І. Удальцов. Из истории славянского съезда в Праге в 1848 году.— «Ученые записки Ин-та славяноведения», т. I, М.—Л., 1949.

Широкого розмаху революційні події 1848 р. набрали на поневолених Австрією західноукраїнських землях. Під тиском народних мас у Галичині, Буковині та Закарпатті було скасовано кріпацтво, трудячі завоювали ряд буржуазно-демократичних свобод.

Революційні події на західноукраїнських землях у радянській історіографії висвітлені докладніше; їм присвячені 20, 21, 23 розділи першого тому вже названої колективної монографії «Революції 1848—1849 гг.». Розділ «Революційний рух і національна боротьба в Галичині в 1848 р.» (автор І. С. Міллер) містить цікавий матеріал з історії національно-визвольної боротьби українського народу Східної Галичини. В розділах «Національно-визвольна боротьба українців в Закарпатській Русі» (автор І. М. Мельникова) і «Революційний рух на Буковині» (автор Ф. П. Шевченко) розкриваються нові або мало відомі сторони історії революційної та національно-визвольної боротьби в період 1848—1849 рр. у Північній Буковині і Закарпатті.

З'явився й ряд окремих праць, присвячених висвітленню подій на західноукраїнських землях¹¹. Українська буржуазно-націоналістична історіографія заперечувала значення селянського руху в революції 1848 р., поширювала версію, нібито в слов'янських землях Австрії селяни приєдналися до революційного руху тільки під впливом ненависті до панщини та інших феодальних повинностей, і, як тільки досягли своєї мети, відвернулися від революції. Радянські історики це твердження спростували. За даними І. С. Міллера, після реформи на долю поміщиків припадало 42,7% всіх земель Галичини. Подібне становище зберігалось і на інших українських землях. Отже, селяни не досягли «мети» і з ще більшою наполегливістю боролись за свої права. Класова боротьба в західноукраїнському селі загострилася.

Революційні події на Закарпатті розглянула І. М. Мельникова. Торкаючись аграрного питання, вона правильно відзначила, що розвиток і поглиблення революції в Угорщині в 1848—1849 рр. були немислимі без вирішення селянського питання. Уряд Кошута нічого не зробив у цьому напрямі, лише закликав селян бути в рамках «законності і порядку». Національна гвардія, створена для захисту свободи і завоювання революції, використовувалась для придушення народних заворушень.

На Закарпатті широкого розмаху набрав національно-визвольний рух. Популярною стала ідея об'єднання Закарпатської Русі з Галичиною. Дослідниця правильно наголошує, що велика частка вини лежить на совісті керівників угорської революції, які не розуміли, що справжня національна свобода і незалежність Угорщини, за створення якої вони боролись, несумісна з гнобленням інших національностей. Відмовляючись задовольнити національні прагнення слов'янських народів, вони тим самим позбавляли себе підтримки з боку національних країн держави і зміцнювали сили контрреволюції.

Значний науковий інтерес становить збірник «Селянський рух на Буковині в 40 роках XIX ст.», 49 документів якого (з 57) висвітлюють селянський рух 1848—1849 рр., тобто після скасування кріпосництва. Дослідженню передують змістовна передмова, автор якої (Ф. П. Шевченко) правильно відзначив, що в загальному ході класової боротьби селянський рух об'єктивно став складовою частиною всіх про-

¹¹ І. Н. Мельникова. Закарпатская Украина в революции 1848 года.— «Ученые записки Института славяноведения», т. I, М.—Л., 1949; І. С. Міллер. Накануне отмены барщины в Галиции.— Там же; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів, К., 1949; та ін.

гресивних сил, спрямованих проти абсолютизму, феодально-кріпосницького гніту, що селянство Буковини робило спільну з іншими революційними силами Європи справу.

Вивчення революції 1848—1849 рр. і пов'язаних з нею подій на Україні не припиняється. Вийшло чимало праць, в яких розглядаються як окремі питання революційного руху, так і проблема в цілому¹². Докладно висвітлив селянський рух, що став центром подій 1848—1849 рр. на Буковині, Ф. П. Шевченко. Викриваючи буржуазних істориків, які зневажливо ставилися до народу і його героїв, він відзначив, що Лук'ян Кобилиця був найяскравішою фігурою селянського руху на Україні 40-х рр. XIX ст., найвидатнішим революційним діячем Австрійської імперії, належав до тих слов'янських демократів, які зуміли піднятися до глибокого розуміння смислу революції. Чільне місце в праці відведено характеристиці національного руху на Буковині, зміст якого зводився головним чином до об'єднання Буковини з Галичиною.

Є. М. Косачевська розглянула велике коло питань історії Галичини напередодні та в період революції (історіографія питання, економічне та правове становище селянства і селянський рух напередодні революції 1848 р. та ін.), але найдокладніше висвітлила вона селянське питання, селянський і національно-визвольний рух у 1848—1849 рр. Авторка відзначила, що в ході революції селянство не було сліпим знаряддям у руках австрійських властей, як твердила офіційна пропаганда. Всюди, в тому числі й в парламенті, воно через своїх представників виступило з своєю програмою.

У дослідженні наводяться численні факти зростання селянського руху в червні — серпні 1848 р., основною формою якого були страйки. Особливо широкого розмаху набрав селянський рух у травні — липні 1849 р. в зв'язку з революційним повстанням в Угорщині. Він охопив 13 округів з 18, в тому числі 10 у Східній Галичині. В ряді місць селянські повстання носили антиурядовий характер. Селянський рух Галичини злився з повстаннями селян Буковини і Закарпаття. Всі ці матеріали, як зазначив В. Борис, спростовують версію польської шляхетсько-буржуазної історіографії про нібито «комуністичний» характер скасування австрійським урядом кріпацтва¹³.

Характеризуючи національно-визвольний рух, Є. М. Косачевська правильно відзначила, що захист польськими демократами націоналістичного гасла відновлення Польщі в кордонах 1772 р., повне ігнорування національних вимог українців використовували у своїх контрреволюційних цілях австрійські власті проти обох народів.

М. П. Герасименко, розглядаючи в основному аграрні відносини в Галичині до 1848 р., порівняно докладно спинився на скасуванні кріпацтва, його основних економічних результатах. Галичина вступила на шлях капіталізму з такою кріпосницькою спадщиною, підкреслив дослідник, яка прирікала її на колоніальну відсталість, а трудящих — на кабальну залежність від поміщиків і капіталістів, на злидні й поневір'яння. М. П. Герасименко справедливо зазначив, що селянські рухи, незважаючи на поразку, мали велике значення, а українське

¹² Ф. П. Шевченко. Лук'ян Кобилиця, К., 1958; М. П. Герасименко. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства, К., 1959; Є. М. Косачевская. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848. М., 1965; О. Кошик. 1848 рік на Україні.— «Книга для читання з історії Української РСР», ч. I, К., 1960; та ін.

¹³ В. Борис. Документальні матеріали про ставлення селян Галичини до аграрної реформи 1848 р.— «Архіви України», 1966, № 1, стор. 63.

польське селянство Галичини в процесі антифеодальної боротьби «гартувалось як могутня соціальна сила», яка проявила себе вирішальним фактором у революції 1848 р.

Цікава також за своєю проблематикою стаття О. К. Кошика. На жаль, її автор говорить лише про Правобережну Україну. При цьому основним об'єктом його уваги є інвентарна реформа. Він говорить, що «значний інтерес викликає революція 1848 р. серед студентів і викладачів Київського університету», але на підтвердження цього не наводить жодного факту.

Окремі питання подій на Україні, пов'язані з революцією 1848—1849 рр., розглядаються в загальних працях радянських істориків¹⁴. Цікавий матеріал про Львівське повстання 1—2 листопада 1848 р. (автор І. С. Міллер) наводиться в «Истории Польши». Автор говорить про рушійні сили повстання, вказує на його сильні та слабкі сторони. Він вважав, що повстання було стихійним виступом міських демократичних мас, мало оборонний характер, було без керівництва і організації. Львівське повстання, як і Краківське 25—26 квітня 1848 р., справедливо підкреслив І. С. Міллер, з особливою силою викрило «боягузтво і зрадництво ліберальної буржуазії, слабкість буржуазних демократів в організації боротьби».

У «Нарисах історії Львова» коротко, але змістовно розповідається про повстання у Львові 1—2 листопада, що було яскравою сторінкою революційною боротьби в історії Східної Галичини і всіх західноукраїнських земель. Воно, зокрема, мало великий вплив на Буковину. Петро Головацький у ті дні писав своєму братові Якову, що українці з Чернівців, понюхавши львівського пороху, дали присягу «не розлучатися під карою смерті, доки свого діла не виконають». У праці «Торжество історичної справедливості» правильно вказано, що революція 1848 р. відкрила широкі можливості для економічного розвитку західноукраїнських земель, що події 1848—1849 рр. пробудили українців Галичини, Буковини і Закарпаття до активного політичного життя, мали великий вплив на формування національної свідомості народних мас, почуття єдності з усім українським народом.

Певне місце відведено відображенню подій на Україні в 1848 р. в синтетичних працях з історії України, що вийшли до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції¹⁵. Більш-менш докладно в цих працях характеризуються аграрні відносини і становище селянства Східної Галичини, Буковини і Закарпаття в 40-х роках XIX ст. Але, говорячи про скасування кріпацтва на західноукраїнських землях, автори наводять конкретні дані про селянські наділи чомусь тільки по Буковині.

Отже, події 1848 р. на Україні знайшли своє відображення в радянській історіографії. Не можна, проте, сказати, що вже все вичерпано і висвітлено з достатньою глибиною і точністю.

Велике завоювання трудящих у революції 1848 р.— скасування кріпацтва. Аграрне питання було одним з головних у революції. Проте і досі немає ґрунтового дослідження цього питання на західноукраїн-

¹⁴ Я. И. Линков. Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг., М., 1952; История Польши, т. II, М., 1955; Нариси історії Львова, Львів, 1956; Ф. І. Стеблій. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту, К., 1961; В. В. Грабовецький. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства в XIV—XIX ст., Львів, 1966; Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, Львів, 1968; та ін.

¹⁵ Історія Української РСР, т. I, К., 1967; Історія селянства Української РСР (у двох томах), т. I, К., 1967; та ін.

ських землях. Немає нічого суттєвого про реформу на Буковині та Закарпатті. Праці М. М. Кравця¹⁶ не заповнюють цієї прогалини, бо в них висвітлюється головним чином селянський рух другої половини XIX ст.

Незаперечним є те, що в 1849 р. «російське кріпосне військо роздушило національно-визвольне і революційно-демократичне повстання в Угорщині»¹⁷, що «спроба угорців створити самостійну національну державу зазнала краху ще в 1849-му році під ударами російського кріпосного війська»¹⁸. Це — факт, але незаперечним є й те, що похід російської армії мав велике значення для розуміння того, що на той час було дві Росії. Це питання, заслуговує спеціальної уваги.

Думається, давно вже треба переглянути твердження К. Каутського, що в 1848 р. «славяне были трескучим морозом, который побил цветы народной весны». Тим часом ці невірні погляди на слов'янський національно-визвольний рух існують і досі в радянській історіографії. До цього часу немає належної, об'єктивної, історично справедливої оцінки багатьох громадсько-політичних і культурних організацій та діячів, не вказано на їх справжнє місце в революції 1848 р., в історії українського народу.

Слід глибше дослідити історію Головної руської ради.

Один з видатних і послідовних революційних демократів західно-українських земель того часу В. І. Подолинський щиро уболівав з приводу гострих суперечок між керівниками польського й українського визвольного руху, вважав, що це лише завдає шкоди обом народам. Він докоряв представникам польського демократичного табору, що вони, закликаючи українців до згоди і братерства, самі практично нічого не робили для досягнення цієї мети, а своїми наклепами на український визвольний рух лише поглиблювали розбрат. Він писав: «Не вартий польського імені той, хто не хоче визнати українця, але й не вартий українського імені той, хто не хоче визнати поляка»¹⁹. Але не всім судилося тоді піднятися на такий рівень розуміння національних взаємовідносин.

У 1848 р. пробудились і загострилися національні почуття серед українського населення Австрійської імперії. Українці вперше публічно виступили як народ, що свідомо домагався здійснення своїх національних прав. Українці Галичини, Буковини і Закарпаття заявили: «Ми були, ми є, ми будемо». В цьому також велика заслуга Головної руської ради.

Зовсім недостатньо досліджений 1848 р. у Східній (Наддніпрянській) Україні. Це стосується широкого кола питань. Йдеться про те, щоб створити книгу «Україна в 1848 р.», в якій би був глибокий аналіз соціально-економічного, політичного та культурного становища України, змальовувалося життя народу, його боротьба за соціальне і національне визволення. Особливо слабо тут досліджений національно-визвольний рух. Зрозуміло, що події 1848—1849 рр. на Україні треба показати у тісному зв'язку з подіями, що відбувалися тоді в усій нашій країні, як складову їх частину.

* * *

¹⁶ М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст., Львів, 1964; Скасування кріпацтва на Буковині висвітлюється в кандидатській дисертації О. Ф. Пастуха «Скасування кріпацтва на Буковині» (захищена у квітні 1968 р. в Інституті історії АН УРСР), але вона досі не опублікована.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 315.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 374.

¹⁹ Ф. І. Стеблій. Слово перестороги Подолинського.— «УІЖ», 1966, № 12.

З ІСТОРІЇ ПАРТІЙНОГО КВИТКА

В. І. БІЛОУСОВ, В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО

Партійний квиток — документ, який засвідчує, що людина є членом Комуністичної партії. Невелика багряного кольору книжечка постійно нагадує комуністові про його обов'язки, які він добровільно взяв на себе, вступаючи до лав Комуністичної партії, про високе звання члена КПРС, про відповідальність за перетворення в життя політики партії, її ідеалів і про те, що віднині він відповідає за партію, а партія — за нього.

Сила Комуністичної партії — в ідейності, активності, самовідданості її членів. На всіх етапах свого історичного шляху КПРС, вірна революційній марксистсько-ленінській теорії, постійно піклувалась про те, щоб підносити знання і значення члена партії все вище й вище. І тепер, коли наша країна буде комуністичне суспільство, відповідальність кожної партійної організації і кожного члена партії на будь-якій ділянці комуністичного будівництва незмірно зростає.

XXIV з'їзд КПРС ще раз підкреслив, що обов'язок комуніста — не насувати перед труднощами, не піддакувати відсталим настроям, а бути свідомим і активним бійцем партії. І в праці, і в громадському житті, і в навчанні, і в побуті — завжди і всюди комуніст повинен з гідністю носити високе звання члена ленінської партії, як зіницю ока берегти партійний квиток — матеріальний символ належності до неї. Дорожній партквитком — це значить завжди ідейно й організаційно змицнювати, цементувати партію. Партквиток є одним з важливих засобів підвищення організованості, активності й дисципліни комуністів, згуртування їх навколо свого ленінського Центрального Комітету для боротьби за досягнення кінцевої мети — перемоги комунізму. Єдиний для всіх членів КПРС, партквиток є одним з виявів інтернаціонального характеру нашої партії.

Ніколи й нікому партквиток не давав права на привілеї. Він означав і означає лише одне: комуніст завжди має бути на передній лінії вогню, в авангарді боротьби. І саме за те, що комуністи безприкладним героїзмом, мужньо і непохитно захищали інтереси робітників, усіх трудящих, самовіддано боролися за їх політичне й соціальне визволення, їх люто переслідували експлуататори. В тюрмах, у засланні, на шибеницях вороги закатували десятки тисяч полум'яних борців. У жорстоких битвах з царатом, експлуататорами комуністи мужніли, гартувалися й перемагали ворогів.

Грізні роки громадянської війни... Наприкінці 1919 р. в один з найгостріших моментів боротьби партії і народу проти внутрішньої контрреволюції та інтервенції, ЦК РКП(б) в політичному звіті писав: «Членський квиток нашої партії в таких умовах означає до певної міри кандидатуру на денікінську шибеницю»¹. «...Належність до комуністичного осередку, — вказував VIII з'їзд РКП(б), — не дає солдатів ніяких особливих прав, а лише покладає на нього обов'язок бути найбільш самовідданим і мужнім бійцем»².

В період воєнної інтервенції та громадянської війни партія направила в Червону Армію більше 260 тис. комуністів — найкращих своїх

¹ «Известия ЦК РКП(б)», 1919, № 8, стор. 1.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. ч. I. К., 1954, стор. 407.

синів. Близько 200 тис. з них віддали життя за торжество ідей соціалізму³.

В роки відбудови народного господарства люди з партквитками йшли в першій шерензі творців нового світу. Успіхи Комуністичної партії були затьмарені величезним горем, яке спіткало партію, радянський народ і трудящих всього світу — помер В. І. Ленін. 240 тис. комуністів вступили в партію за ленінським призовом, 31,5 тис. з них — на Україні. Хвилюючі сторінки цій історичній події присвятив М. Островський у книзі «Як гартувалася сталь».

«Комуністи, вперед!» — цей простий, але сповнений великої внутрішньої сили лозунг звучав на будівництві Дніпрогесу та Магнітогорська, в час соціалістичної індустріалізації та колективізації сільського господарства, в період переможного будівництва соціалізму по всьому фронту... Партквиток кликав уперед, туди, де присутність комуніста була конче потрібна. І члени ленінської партії, не вагаючись жодної миті, за покликом серця йшли на найтяжчі ділянки, щоб прискорити побудову нового суспільства в ім'я щастя радянських людей. У цьому вбачали і вбачають вони смисл життя.

Рядові герої безсмертної ленінської партії не уявляли свого життя поза партією, без партійного квитка.

У грізні роки Великої Вітчизняної війни люди з партквитками біля серця вели народ до всесвітньо-історичної перемоги. Три мільйони з них упали на полі бою, обагривши своєю кров'ю партквиток. Подвиг комуністів у війні не померкне у віках. Він ще раз засвідчив перед історією, що люди з партквитками — там, де найважче, де небезпека найбільша, що невеличка червона книжечка веде їх, наче знамено.

Комуністи стояли на чолі мас у післявоєнний період, борючись за відбудову й розвиток народного господарства, за побудову розвинутого соціалістичного суспільства. Нині комуністи йдуть в авангарді боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму. І сьогодні партквиток — заклична сила поступу до комунізму.

Партійний квиток... Врученням його людині виявляється велике довір'я. Партія довіряє їй свою честь, свій авторитет, свою гідність, свій непереможний червоний прапор, свою славу історію — все, що має найціннішого. Незмірно зростає і відповідальність людини, яка стала членом ленінської партії. Комуніст повинен зберегти в чистоті все, довірене йому, і своєю працею збагатити діла і славу партії. Великими стають обов'язки людини, яка поклала в нагрудну кишеню, ближче до серця, червону книжечку з написом: «Комуністична партія Радянського Союзу».

Історія партійного квитка нерозривно зв'язана з історією нашої партії.

В дореволюційні роки, в період нелегального існування більшовицької партії, членських квитків, що підтверджували належність до партії, як правило, не існувало. Більшовики, особливо професійні революціонери, в умовах підпілля додержували найсуворішої конспірації. Вони жили і працювали під чужими прізвищами, мали часто-густо підроблені паспорти, користувалися кличками та псевдонімами і за правилами конспірації, часто їх міняли. Посвідченням для них були паролі, якими вони користувалися при зустрічах на конспіративних квартирах. І тільки якщо виникала особлива необхідність підтвердити належність до партії, комуніст одержував відповідний документ.

З виходом партії з підпілля після Лютневої революції 1917 р. з'я-

³ «Вопросы истории», 1972, № 10, стор. 37.

вилася можливість документально оформляти партійну належність. Це зумовлювалося якісно новими умовами діяльності партії, зростанням її авторитету і впливу в масах, посиленням припливом нових членів. У рішенні Бюро ЦК РСДРП від 18 березня 1917 р. записано: «Зразок членської картки виробляється Бюро ЦК і розсилається місцевим організаціям, які видають їх членам зі своєю печаткою. При картці повинен бути Статут партії і Програма». Згодом у деяких партійних організаціях було запроваджено зразок цієї картки. На першій сторінці був заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», далі вказувалася назва партії та організації, що видала членську картку, її номер, дата видачі, ім'я, по-батькові, прізвище власника, підпис голови або секретаря організації, відомості про сплату членських внесків. Ставилася печатка комітету.

Певних змін партквиток зазнав у зв'язку з рішенням VI з'їзду партії (26 липня — 3 серпня 1917 р.). Враховуючи вимоги Статуту, прийнятого на з'їзді, членські квитки доповнювалися такими відомостями: вік, професія, належність до профспілки, місце роботи, час і місце вступу до партії, адреса комуніста. До партквитка додавалося також звернення до членів партії або «Пам'ятка для кожного члена партії» з закликом акуратно сплачувати членські внески, купувати й регулярно читати і поширювати більшовицькі газети, залучати до партії робітників, роз'яснюючи значення партії, обов'язки її члена, порядок прийому до партії і виключення з неї.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції ленінська партія стала керівною силою Радянської держави. Відповідальність кожного члена партії за таких умов незмірно зростає. Треба було не тільки відстояти завоювання Жовтня в протиборстві з світовим капіталізмом, а й побудувати нове суспільство, яке надихало б своїм прикладом пролетарів світу на боротьбу за повалення буржуазного ладу в усіх капіталістичних державах.

Навесні — влітку 1918 р. лави партії кількісно і якісно зростали, йшов процес оформлення місцевих партійних організацій. Склалися не тільки губернські, але й повітові, волосні партійні органи. Ланками, що зв'язували ЦК партії з життям парторганізації на місцях, ставали губернські партійні комітети. Губкоми, керуючись вказівкою ЦК РКП(б), вводили персональний облік членів партії і видавали їм документи, що засвідчували їх належність до партії. Протягом 1918—1919 рр. партійні квитки, зразки яких затверджували губернські партійні конференції, впроваджувалися в ряді губернських партійних організацій, а також у партійній організації України. Проте партквитки цього періоду не мали єдиної системи. В кожній міській, губернській організації вони мали свою нумерацію, колір, розмір, містили різну кількість відомостей. Це значною мірою утруднювало налагодження ЦК точного обліку комуністів, перешкоджало правильному розподілові партійних сил, а почасти й ускладнювало боротьбу проти порушень партійної дисципліни. Все гостріше відчувалася необхідність централізації партійного обліку.

Велику роль у розв'язанні цього питання відіграли рішення VIII і IX з'їздів партії. VIII з'їзд РКП(б) (березень 1919 р.) ухвалив провести перереєстрацію всіх членів партії, обміняти старі членські квитки на нові. В. І. Ленін вважав це фактично першою чисткою партії. Перереєстрація відіграла також роль організаційного заходу для створення сітки партійних організацій та їх обліку.

В січні 1920 р. Пленум ЦК РКП(б) затвердив форму єдиного партійного квитка, вказавши, що нема необхідності друкувати в ньому

Статут і Програму партії. Одночасно з видачею нових партквитків було вирішено провести перепис (перереєстрацію) всіх членів партії.

Запровадження єдиного партійного квитка прямо пов'язувалося з обліком і розстановкою членів партії в загальнодержавному масштабі. В резолюції з організаційного питання IX з'їзд РКП(б) вказав: «Головне організаційне завдання партії в цілому полягає в тому, щоб правильно розподілити і поставити на партійну роботу всі шістсот тисяч членів партії, що входять в її ряди... Для того, щоб з успіхом виконати завдання... справа обліку членів партії повинна бути піднесена в усіх організаціях на належну височінь. В основу обліку повинна бути покладена система єдиного партійного квитка»⁴.

В липні 1920 р. ЦК РКП(б) прийняв рішення «Про всеросійську перереєстрацію членів РКП і впровадження єдиного партійного квитка». В ньому підкреслювалося, що перереєстрація полягає в ґрунтовній перевірці всього особового складу партії і має за кінцеву мету очищення від некомуністичних елементів, головним чином від осіб, які примазалися до партії з огляду на її керівне становище і використовують звання члена партії у своїх особистих інтересах.

Під час перереєстрації прийом у партію був припинений. До кінця 1920 р. старі партійні документи членів РКП(б) були замінені на єдиний партійний квиток.

Партійний квиток зразка 1920 р., що існував близько двох років, мав вигляд книжечки з 33 сторінок. Це, по суті, був і партквиток, і облікова картка разом. На внутрішньому боці обкладинки стояло: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Російська Комуністична партія (більшовиків)». Далі: партійний квиток (номер); назва організації, що видала його; прізвище, ім'я, по-батькові; рік народження; особистий підпис; підпис члена комітету; дата видачі, місце для печатки та фотокартки. Вся ця сторінка заповнювалася комітетом при видачі партквитка. Крім цього, квиток містив і такі відомості: соціальний стан; рідна мова; освіта; спеціальність; військова підготовка; знання мов; які місцевості Росії добре знає; чи був за кордоном і де; сімейний стан; час вступу до партії; якою організацією прийнятий; яких і коли зазнавав репресій за партійну роботу; чи був членом інших партій; підстава для зарахування в партію; перебування у профспілці.

На 12 сторінках (1 сторінка на кожний місяць) містилися питання: про основну роботу і виконання партійних обов'язків, про місячну зарплату, членські внески. На останніх сторінках вказувалися переміщення та відрядження, робилися записи про накладені стягнення.

Таким чином, партквиток зразка 1920 р. містив відомості, що дали змогу партії та її ЦК на випадок переміщення або мобілізації комуністів точно врахувати знання, досвід, спеціальність і кваліфікацію кожного члена партії, його активність, особистий приклад для безпартійних на фронтах і в тилу.

Запровадження єдиного партквитка було значною подією в організаційному зміцненні партії. Воно справило великий вплив на все життя партії в цілому і кожного комуніста зокрема. Відтепер членам партії вручалися партійні квитки єдиного зразка, затвердженого Центральним Комітетом. Це, безумовно, підвищувало відповідальність комуніста за партію і партії за нього. Центральний Комітет одержав можливість посилити контроль за кількісним і якісним зростанням і зміцненням партії, розподілом партійних сил у масштабі країни, неухильним дотриманням Статуту.

⁴ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 466.

В червні 1921 р., відповідно до рішення X з'їзду партії, ЦК РКП(б) прийняв постанову про проведення генеральної чистки партії. В. І. Ленін писав тоді: «Очистити партію треба від мазуриків, від збюрократичних, від нечесних, від нетвердих комуністів і від меншовиків, які перекрашували «фасад», але залишилися в душі меншовиками»⁵.

Після чистки з метою всебічного і повного обліку членів партії ЦК РКП(б) вирішив провести у 1922 р. Всеросійський партійний перепис, а потім — обмін партійних квитків. Тоді ж Центральний Комітет звернувся до всіх парторганізацій і членів партії з проханням внести свої пропозиції щодо поліпшення партійного обліку. Йшлося про узагальнення нагромадженого за два роки досвіду впровадження єдиного партійного квитка, дальшого вдосконалення цієї системи та обліку членів партії.

Партквиток зразка 1922 р. був менший за форматом від попереднього і містив лише основні відомості про комуніста. Дані ж про його роботу, виконання ним партійних доручень та ін. були перенесені в особову справу з ідентичним номером, яка зберігалася в тій організації, де комуніст стояв на обліку. Партквитки нумерувалися при друкуванні, бланки квитків для республік друкувалися російською і національною мовами.

Видача нових партквитків почалася навесні й завершилася наприкінці 1922 р. Єдиний партійний квиток зразка 1922 р. видавався на три роки, але фактично діяв до березня 1927 р. Для відміток про сплату членських внесків з 1925 р. до нього вклеювали додаткові аркуші.

В грудні 1922 р. було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік. За своєю політичною значимістю і соціально-економічними наслідками цей історичний акт був одним з вирішальних факторів, які забезпечили сприятливі умови для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, піднесення економіки і культури всіх радянських республік, зміцнення оборонної могутності та міжнародних позицій багатонаціональної держави трудящих. XIV з'їзд партії (грудень 1925 р.) прийняв рішення про перейменування РКП(б) на Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(б). Ці історичні зміни необхідно було відобразити в назві й формі єдиного партквитка. До того ж, значний кількісний ріст рядів партії вимагав дальшого вдосконалення системи партійного обліку.

В травні 1926 р. ЦК ВКП(б) ухвалив провести новий обмін партквитків, приурочивши його до Всесоюзного партійного перепису, що розпочався в січні 1927 р. Мета перепису — врахувати зміни, що сталися в партії за п'ять років (з часу перепису 1922 р.), особливо в її соціальному складі у зв'язку з ленінським призовом, а також в результаті перевірки невиробничих і частково — сільських осередків.

Обмін партквитків було проведено в березні — травні 1927 р. У нових партквитках зберігався той самий текст, що й у попередньому зразку. Їх видруковували російською мовою й мовами народів і народностей союзних, автономних республік та автономних областей. Вперше до партійних квитків додавалися звітні картки, які були копією лицевого боку партквитка, мали однаковий з ним номер і після вручення комуністові партквитка, надсилалися в ЦК ВКП(б). Замість особової справи комуніста запроваджувалися єдині за формою та змістом облікові картки: вони зберігалися в райкомах, міськкомах і видавалися комуністам лише при переході їх в інші парторганізації.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 20.

Партійний квиток № 000 000 1 зразка 1926 р. був заповнений 16 березня 1927 р. Замоскорецьким райкомом партії м. Москви на ім'я В. І. Леніна *. Нині ця священна реліквія зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. З того часу членський квиток № 1 Комуністичної партії Радянського Союзу навечно закріплений за засновником і вождем нашої партії В. І. Леніним. Це закономірно. Життя і діяльність Леніна злилися з боротьбою робітничого класу і Комуністичної партії. Ленін — в усіх ділах і звершеннях партії. Ленін і партія — поняття нероздільні. В доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, Л. І. Брежнев говорив: «Коли у нас відбувається обмін партійних документів, партквиток за номером першим завжди заповнюється на ім'я Володимира Ілліча Леніна. І це не просто символ. Велика енергія ленінського розуму, биття гарячого ленінського серця продовжують жити у справах партії. Ленінські ідеї, ленінське політичне загартування, ленінська наука перемагати — ось те невичерпне джерело, яке дає нам впевненість у своїх силах, мужність і оптимізм, волю до перемоги»⁶.

Із впровадженням партквитків зразка 1926 р. в партії, в основному, склалася сучасна система партійного квитка. Протягом наступних 10 років (партквиток зразка 1926 р. діяв до 1936 р.) ця система вдосконалювалася, залишаючись у своїй основі незмінною.

Період соціалістичного будівництва в нашій країні характеризувався масовим припливом нових людей у партію. Це не було своєчасно враховано багатьма парторганізаціями. Партійний облік, видача і зберігання партійних документів часто розглядалися як суто технічна справа. Це спричинило серйозні негативні наслідки. Небезпечною характеру набрали факти втрат і розкрадання партійних документів, підробки і підчистки їх. Через це в партію зуміли пробратися шкурники, кар'єристи і вороги. Було вжито ряд заходів для очищення лав партії від випадкових елементів, ліквідації істотних недоліків у партійному господарстві. В 1933—1934 рр. відбулася масова чистка партії, в 1935 р. — перевірка, а в 1936 р. — обмін партійних документів. На весь цей період було припинено прийом у партію.

Ці заходи, хоч і з допущенням деяких хиб, мали велике значення для організаційного зміцнення партії, поліпшення внутріпартійної роботи й наведення порядку в партійному господарстві.

У 1936 р. під час обміну, в партквитки було внесено суттєві доповнення й зміни, спрямовані на дальше поліпшення обліку. Вперше впроваджувалася кандидатська картка єдиної форми, а також реєстраційні бланки, які були копією ряду граф облікових карток. Після вручення партквитка реєстраційні бланки, як і звітні картки, надсилалися до ЦК ВКП(б).

Встановлювався новий, суворіший порядок оформлення і видачі партійних документів. Тепер записи в них робилися спеціальним чорнилом й мастикою. На партквиток, кандидатську картку, облікову й звітну картку обов'язково наклеювалася фотокартка комуніста; квиток

* З часу створення партії В. І. Ленін мав чотири партійних квитки. Перший, за № 600 Выборгської районної організації більшовиків, йому було вручено 3 квітня 1917 р. при зустрічі вождя на Фінляндському вокзалі в Петрограді. На початку 1920 р. Кремлівський підрайонний комітет Московської партійної організації видав В. І. Леніну партквиток № 527. Восени того ж року Володимир Ілліч одержав у Замоскворецькому райкомі партії квиток № 224 332. Останній партквиток був вручений Іллічеві Замоскворецьким райкомом партії 6 травня 1922 р. за № 114 482.

⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 554.

йому вручався не в первинній парторганізації, як раніше, а безпосередньо секретарем райкому, міськкому, начальником політвідділу в 10-денний строк з дня затвердження прийому в партію.

Суттєві зміни, як за формою, так і за змістом, були внесені в облікові картки членів і кандидатів партії та в порядок обліку. При переміщеннях комуністів картки пересилалися спецпоштою з одного райкому в інший. Було встановлено суворий контроль за погашенням партдокументів тих, хто вибув з партії, а також за втраченими документами.

Система єдиного партквитка та обліку комуністів, що склалася в цей період, цілком виправдала себе. Вона витримала перевірку в грізні роки Великої Вітчизняної війни. Партквитки зразка 1936 р. були розраховані на 8—9, а фактично діяли 18 років.

XIX з'їзд партії (жовтень 1952 р.) прийняв рішення про нову назву партії — Комуністична партія Радянського Союзу. Необхідно було привести у відповідність з цим партійні документи членів і кандидатів у члени партії. З цією метою було вирішено провести обмін партійних документів. Потреба обміну була викликана й рядом інших причин. Так, у партквитки тривалий час (з 1943 р.) вклеювалися вкладні аркуші. Для партквитків зразка 1936 р. був прийнятий семизначний номер, а фактично з 1951 р. вони виготовлялися вже з восьмизначним. На стані партійного обліку істотно позначилася складність воєнної обстановки, масове переміщення комуністів, викликане Великою Вітчизняною війною Радянського Союзу проти фашистської Німеччини. Враховуючи все це, ЦК КПРС у травні 1953 р. прийняв рішення про проведення в травні 1954 р. обміну партійних документів зразка 1936 р. на нові — зразка 1954 р.

Відповідно до рішень XVIII з'їзду ВКП(б) вперше обмінові не передував перепис комуністів чи перевірка особливого складу партії. Не було припинено на період обміну і прийом до партії. ЦК КПРС зобов'язував секретарів райкомів і міськкомів партії ретельно перевіряти справжність кожного партквитка (кандидатської картки) старого зразка і його належність комуністові, звіряти записи в них з тими, що зроблені в облікових картках. Якщо пред'явлений документ викликав сумніви, партійний комітет розглядав питання про можливість його обміну на новий.

У березні 1955 р. було прийнято рішення ЦК КПРС про підсумки обміну, за якими члени й кандидати в члени партії, які без поважних причин не обміняли у встановлений строк свої партдокументи, вважалися вибулими з КПРС.

При впровадженні партійних документів зразка 1954 р. була цілком збережена, як така, що виправдала себе, система єдиного партійного квитка та обліку комуністів. Проте окремі положення й форми партійного обліку постійно вдосконалювалися. Наприклад, у 1958 р. було визнано недоцільним складати реєстраційні бланки на кандидатів у члени КПРС; з облікових документів комуністів вилучалися графи, що втратили своє значення; райкомам, міськкомам партії, політвідділам надано право вирішувати питання про видачу партдокументів в обмін на втрачені, знищувати на місці погашені з різних причин партійні квитки, кандидатські та облікові картки (за винятком їх лицевих сторін, що надсилаються в ЦК КПРС як звітний матеріал).

Партійні документи зразка 1954 р. російською мовою за кількістю аркушів для відміток про сплату членських внесків були розраховані на час до 1970 р., національними мовами — до 1969 р. Тому з 1969—1970 рр., у відповідно до рішення ЦК КПРС, у партквитки були вклеє-

ні додаткові аркуші для відміток. У зв'язку з тим, що строк чинності партійних квитків, на який вони були розраховані, закінчився, XXIV з'їзд КПРС доручив Центральному Комітетові провести обмін партійних документів. Травневий Пленум (1972 р.) ЦК КПРС на підставі рішення з'їзду розглянув питання про обмін партійних документів членів КПРС і вирішив провести його в 1973—1974 рр. ЦК КПРС, розробляючи зразок нового партквитка, виконав директиву XXIV з'їзду партії про те, щоб партквиток мав зображення засновника і вождя партії — В. І. Леніна. Портрет Ілліча і його безсмертні слова про те, що партія — розум, честь і совість нашої епохи вміщені на внутрішній сторінці обкладинки партквитка. Термін дії партквитка розрахований на 22 роки, для зручності записів у ньому його формат збільшений на 3—4 міліметри за висотою і шириною.

Деякі зміни внесені в облікову картку. Для запису даних про комуніста замість двох розділів, що були раніше в картці, в новій — буде один. В звітні картки про виданий партквиток і кандидатську картку також внесені нові розділи і графи. З введенням в дію зразка нового партквитка визнано недоцільним заповнювати реєстраційні бланки, оскільки вони дають відомості про комуніста тільки на час видачі партквитка. Порядок звітності партійних комітетів за видані партійні документи в основному залишається попередній.

Партія розглядає наступний обмін партдокументів як справу великої політичної ваги. На травневому Пленумі Центрального Комітету Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв зазначив, що питання це має принциповий політичний характер, зачіпає надзвичайно важливу сторону діяльності партії щодо зміцнення її рядів. Загальнопартійний смисл організаційно-політичної роботи, зв'язаної з обміном партдокументів, полягає, насамперед, у тому, щоб ще більше підвищити активність, ініціативу й дисципліну комуністів, посилити їх авангардну роль у будівництві комунізму. Наступний обмін партійних документів буде своєрідним оглядом партійних сил, суворою і вимогливою перевіркою того, як кожна партійна організація здійснює рішення XXIV з'їзду КПРС. У цьому одне з головних завдань наступної роботи.

Обмін партійних документів — це важлива загальнопартійна справа, яка стосується всіх парторганізацій, усіх комуністів. Він сприятиме дальшому зміцненню рядів нашої партії, мобілізації всіх її сил на успішне виконання накресленої XXIV з'їздом КПРС програми комуністичного будівництва.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ РАД (ЖОВТЕНЬ 1917 р.—БЕРЕЗЕНЬ 1918 р.)

І. В. ХМІЛЬ

Встановленню Радянської влади на Україні присвячена значна кількість фундаментальних праць радянських істориків, які всебічно висвітлюють хід боротьби за владу Рад в основних політичних і промислових центрах та містах України (Донбасі, Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Чернігові, Полтаві, у повітових центрах — Вінниці, Бердянську, Мелітополі тощо). У дослідженні ж історії боротьби

за встановлення Радянської влади у волосних центрах та безпосередньо в селах України зроблені лише перші кроки¹.

Мета цієї статті — на основі архівних матеріалів, документальних збірників, періодичної преси того періоду, спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції простежити основні етапи й хід встановлення Радянської влади в українському селі у жовтні 1917 р. — березні 1918 р., підкреслити специфіку боротьби за владу Рад в окремих районах України, показати активну участь українського селянства, керованого робітничим класом на чолі з більшовицькою партією, у боротьбі за встановлення робітничо-селянської влади.

Боротьба за владу Рад на Україні в цілому, і в селах зокрема, розпочалася безпосередньо після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції у Петрограді. Вона мала, на нашу думку, два етапи: 1) Від перемоги збройного повстання в Петрограді до I Всеукраїнського з'їзду Рад (кінець жовтня — середина грудня 1917 р.), коли на Україні ще не було Всеукраїнського партійного і радянського центрів, які б очолили боротьбу трудящих за Радянську владу. Встановлення влади Рад в окремих районах відбувалося під впливом Петроградського збройного повстання, агітаційної діяльності окремих більшовицьких організацій та настроєних по-більшовицькому робітників і солдатів. 2) Від I Всеукраїнського з'їзду Рад до окупації німцями України (середина грудня 1917 р. — лютий 1918 р.). Якщо на першому етапі встановлення Радянської влади на селі було явищем епізодичним, то на другому (після проголошення на I Всеукраїнському з'їзді Рад України Радянською Республікою і створення ЦВК) — стало масовим. ЦВК Рад та Радянський уряд України (Народний Секретаріат) об'єднали всі революційні сили й очолили їх боротьбу проти буржуазно-націоналістичної Центральної Ради, за встановлення влади Рад.

Залежно від конкретно-історичних умов, які склалися на цей час у різних частинах України (мається на увазі наявність більшовицьких організацій, революціонізування селянських мас і зростання більшовицького впливу, наявність робітничого класу, тобто промислових підприємств, залізничних майстерень, повернення на село матросів і солдатів-фронтовиків, робітників із промислових центрів), Радянська влада уособлювалася Радами, військово-революційними комітетами та солдатськими і селянськими виконавчими комітетами.

Так, у місцевостях, де великий вплив мали більшовики, де були значні сили революції і незначний опір контрреволюції, влада переходила до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів внаслідок їх переобрання та звільнення від есерово-меншовицького впливу. Деякі Ради з метою зміцнення позицій Радянської влади, захисту її завойовань та ліквідації спроб контрреволюційного перевороту створювали революційні комітети, які забезпечували проведення в життя постанов Радянської влади (Харківщина, Катеринославщина, Північна Таврія, частково Чернігівщина).

¹ М. А. Рубач. Встановлення Радянської влади в українському селі. Збірник. Історичне значення возз'єднання України з Росією. К., 1954 р.; П. М. Тригуб. З історії виникнення органів Радянської влади в українському селі у грудні 1917 — березні 1918 року. — Республіканський міжвідомчий науковий збірник «Питання історії народів СРСР», вип. 11, вид. Харківського держуніверситету, Харків, 1971 р.; О. К. Литвин. Створення і діяльність місцевих Рад на Україні (грудень 1917 — березень 1918 рр.). — Вісник Київського університету. Серія історії, 1970, № 12; М. І. Крячок. Військово-революційні комітети Київщини 1917—1918 рр. — «Архіви України», 1970, № 5; П. Ф. Решодько. Червона гвардія в селах Лівобережної України (листопад 1917 — січень 1918 рр.). — «УІЖ», 1966, № 11.

В районах, де Радянська влада зустрічала запеклий опір і проголошувалася внаслідок збройної боротьби, створювалися революційні комітети, які ліквідували опір контрреволюційних елементів, проводили в життя декрети Радянського уряду, готували й проводили вибори чи перевибори Рад, яким і передавали владу. Інколи при загрозі контрреволюційного перевороту ревкоми існували одночасно з створеними Радами як органи захисту влади трудящих (Київщина, Харківщина, частина Чернігівщини тощо).

В окремих випадках, при відсутності в селі Ради чи ревкому, Радянську владу уособлювали солдатські та селянські виконавчі комітети. Найчастіше це мало місце в селах, віддалених від великих політичних і промислових центрів (Херсонщина й особливо Волинська та Подільська губернії). Створені по-більшовицькому настроєними солдатами чи агітаторами, посланими на село губернськими або повітовими більшовицькими організаціями, сільські виконкоми здійснювали перші соціалістичні перетворення на селі, готували ґрунт для організації Рад солдатських і селянських депутатів і з часом перетворювалися в Ради селянських депутатів.

На першому етапі Радянська влада була встановлена, головним чином, у великих промислових робітничих районах Донбасу², окремих повітових центрах України, містечках та в деяких волостях і селах. Зокрема, на Лівобережній Україні Радянська влада була встановлена в робітничо-селянському селищі Рубіжне Старобільського повіту³ військово-революційними комітетами сіл Яструбине⁴, Писарівки, Павлівки і Стецьківки⁵ Сумського повіту та волосними ревкомами в селах Боромля, Кириківка, Котельва, Тростянець, Хухра Охтирського повіту⁶ тощо (Харківська губернія). У Чернігівській та Полтавській губерніях на цей час влада Рад була встановлена лише в деяких повітових центрах і містечках — Добрянці, Конотопі, Острі, Сосниці⁷ (Чернігівська губернія), Кременчуку⁸ (Полтавська губернія) тощо.

На півдні України в жовтні — першій половині грудня 1917 р. за допомогою червоногвардійців Луганська влада Рад була встановлена в селах Слово'яносербського повіту — Успенці, Первозванівці, Чернухінно та Веселій Горі⁹. Криворізький військово-революційний комітет, після проголошення (15 листопада 1917 р.) робітничо-селянської влади у місті, для роззброєння гайдамаків направив червоногвардійські загони в села Лозоватку, Ордовасилівку, Веселі Терни, Апостолове, Довгинцеве, Зелене, Софіївку та ін. У листопаді за допомогою партійної організації м. Кривого Рога в цих селах були проведені вибори до сільських Рад, які зосередили всю повноту влади в своїх руках¹⁰. У Херсонській губернії в листопаді Радянську владу встановили Ради

² Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, К., 1967, стор. 128—129.

³ Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции, Харьков, 1957, стор. 176—178.

⁴ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов (февраль 1917 — апрель 1918 гг.), Харьков, 1957, стор. 254—255.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 90, арк. 165.

⁶ Краєзнавчі записки, вип. 1, видання Охтирського краєзнавчого музею, 1961, стор. 25.

⁷ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 198; «Пролетарская мысль», 15 і 30 листопада 1917 р.

⁸ «Донецкий пролетарий» (Харків), 4 січня 1918 р.

⁹ Х. Лукьянов. Красная гвардия Донбасса, Сталино, 1958, стор. 30, 37.

¹⁰ А. Пахомов. Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов, Днепропетровск, 1958, стор. 96—97.

Новогеоргіївська, Ананьєва¹¹, Березівки¹² та військово-революційний комітет с. Глодоси Єлисаветградського повіту¹³. Одночасно Радянська влада перемогла у м. Мелітополі¹⁴ та Генічеську Таврійської губернії. 13 листопада 1917 р. на волосному з'їзді уповноважених Рад селянських депутатів була обрана Якимівська волосна Рада селянських депутатів, яка проголосила Радянську владу в Якимівській волості Мелітопольського повіту. 10 грудня влада Рад була встановлена в Бердянському повіті¹⁵.

На Київщині в цей період владу Рад встановили Радомишльський військово-революційний комітет¹⁶, Ради м. Ходоркова Сквирського повіту та м. Городище Черкаського повіту¹⁷, Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів і ревком м. Сміла Черкаського повіту та військово-революційний комітет Острівської волості Васильківського повіту¹⁸. Велику роль у перемозі Радянської влади на Волині і Поділлі відіграли революційні частини Південно-Західного фронту. За допомогою цих військ наприкінці жовтня — першій половині грудня 1917 р. робітничо-селянська влада утвердилась в Коростені, Новоград-Волинську, Луцьку, Сарнах, Старокостянтинові, Дубно, Ізяславі, Ровно Волинської губернії¹⁹, Вінниці, Проскурові, Жмеринці, Барі, Липовцях, Немирові та Кам'янці-Подільському Подільської губернії²⁰. В першій половині грудня Радянська влада була встановлена Федорівським сільським комітетом Ямпільського повіту²¹ та сільським виконкомом с. Михайлівки Вінницького повіту²².

Проте в більшості випадків проголошення Радянської влади наприкінці жовтня — першій половині грудня 1917 р., особливо у волостях і селах, було формальним актом, здійсненим під впливом Петроградського збройного повстання. Місцеві Ради, ревкоми та сільські виконкоми не мали ні достатніх сил, ні можливостей, ні засобів, щоб утримати владу. Крім того, силам революції протистояв об'єднаний фронт буржуазних та дрібнобуржуазних партій, зокрема націоналістичних, які при підтримці зовнішніх контрреволюційних сил виступили

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1705, оп. 1, спр. 5, арк. 97; спр. 7, арк. 247.

¹² Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 414.

¹³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, спр. 238, арк. 11.

¹⁴ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 337, оп. 1, спр. 32, арк. 2.

¹⁵ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 344, 347.

¹⁶ М. І. КрЯчок. Військово-революційні комітети Київщини 1917—1918 рр. — «Архіви України», 1970, № 5, стор. 24.

¹⁷ Боротьба за владу Рад на Київщині (березень 1917 — лютий 1918 рр.). Збірник документів і матеріалів, Черкаси, 1957, стор. 79—80.

¹⁸ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 324, 350.

¹⁹ «Пролетарская мысль», 5, 14 і 15 листопада 1917 р.; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 390—391; П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 — февраль 1918 гг.), К., 1958, стор. 182; Боротьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 81, 96; «Южная газета» (Київ), 24 листопада 1917 г.

²⁰ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 512; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 408.

²¹ «Красный Архив», 1941, № 2 (105), стор. 85.

²² Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. — лютий 1918 р.). Документи та матеріали, Хмельницький, 1957, стор. 222—224.

проти Радянської влади. Буржуазній націоналістичній Центральній раді та кадетсько-каледінській контрреволюції вдалося на певний час зберегти експлуататорський лад на значній території України.

Отже, встановлення Радянської влади на його першому етапі (особливо у волосних центрах та селах України) носило поодинокий характер і свідчило про досить ще значний вплив на селянство українських дрібнобуржуазних партій. На цьому етапі спостерігалось поступове, але неухильне революціонізування селянських мас, відхід їх від підтримки Центральної ради та її партій, вимога (на зборах, сходах, селянських з'їздах тощо) скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, переобрання на ньому Центральної ради та передачі влади в центрі й на місцях Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів.

У середині грудня 1917 р. починається другий етап боротьби трудящих мас за Радянську владу, який на початок березня 1918 р. привів до звільнення всієї території України від Центральної ради. За кілька тижнів перебування при владі вона встигла викрити своє антинародне лице, показати, що вона ретельно захищає інтереси експлуататорських класів. Трудяще селянство України піднялося на боротьбу за повсюдне встановлення влади Рад.

Залежно від конкретно-історичних умов, які склалися на цей час у різних районах України, встановлення Радянської влади проходило неодноразово. На Лівобережжі, особливо в Донбасі, де в наявності були велика армія промислових робітників, міцні більшовицькі організації, Радянська влада в місті й на селі була встановлена наприкінці грудня 1917 р.— в січні 1918 р.

29 грудня 1917 р. в м. Охтирці відбулися збори робітників, селян і солдатів, що прийняли постанову про перехід влади в місті й повіті до Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів²³. Повітовий з'їзд Рад селянських депутатів, який відбувся 8 січня 1918 р., схвалив перехід влади до рук Рад, різко засудив політику буржуазної Центральної ради, визнав ЦВК Рад України і РНК, пообіцявши їм всебічну підтримку²⁴. У другій половині грудня Радянська влада була встановлена в селах Червоний Оскіл і Левківка Ізюмського повіту²⁵. Одночасно владу взяли в свої руки Микільський волосний ревком Старобільського повіту²⁶, Юнаківська Рада селянських депутатів Сумського повіту²⁷ тощо (Харківська губернія).

Особливо великого розмаху набрала боротьба за владу Рад у січні—лютому 1918 р. 4 січня відбувся, підготовлений ревкомом, Старобільський повітовий з'їзд Рад, який обрав повітову Раду робітничих і селянських депутатів та проголосив у місті й повіті Радянську владу²⁸. В середині січня владу взяла в свої руки Богодухівська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вона направила в усі 22 волості повіту Червону гвардію, яка допомогла селянам у встановленні Радянської влади та в організації Червоної гвардії для захисту революційних завоювань²⁹. Протягом січня Радянську владу встановили

²³ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 366—367.

²⁴ Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Сумы, 1957, стор. 62—63.

²⁵ М. А. Рубач. Назв. праця, стор. 195.

²⁶ «Червоний хлібороб» (Старобільськ), 9 вересня 1927 р.

²⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов в трех томах, т. 3, К., 1957, стор. 77—78.

²⁸ «Земля и воля», 25 січня 1918 р.; Х. Лукьянов. Назв. праця, стор. 36.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 36; «УІЖ», 1966, № 11, стор. 100—101.

сільські комітети Сергіївки, Райського, Новогригорівки і Катеринівки Сергіївської волості та сіл Савинок, Залиманського, Макарівки і хуторів Іванчуківки та Слабунівки Савинської волості, які наприкінці січня — на початку лютого почали вибори волосних і сільських Рад³⁰ Ізюмського повіту; Рада робітничих і селянських депутатів та ревком Ново-Астраханської волості³¹ Старобільського повіту тощо.

Документи свідчать про активну участь у встановленні й зміцненні Радянської влади сільських більшовицьких організацій та солдатів-фронтовиків. Так, більшовицька організація с. Ямпіль Закотянської волості Ізюмського повіту на зборах, які відбулися 26 січня 1918 р., ухвалила створити з членів партії бойову дружину для боротьби з контрреволюцією і всіма силами підтримувала владу Рад³². За допомогою і під керівництвом солдатів-фронтовиків у січні 1918 р. Радянська влада була встановлена в Охтирській волості того ж повіту та Сінянській волості Богодухівського повіту³³. У лютому 1918 р. всю повноту влади взяли в свої руки Люботинська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів³⁴, Довжанська³⁵ та Михайлівська³⁶ волосні Ради Ізюмського повіту, Ради селищ Покотилівки і Карачівки Харківського повіту³⁷, Осинівська волосна Рада Старобільського повіту³⁸ тощо.

У ряді сіл Чернігівщини за ініціативою місцевих більшовицьких організацій, солдатів-фронтовиків у період боротьби з Центральною радою створювалися ревкоми, які й зосереджували всю владу в своїх руках. Наприкінці грудня 1917 р. в с. Роїще Чернігівського повіту і губернії з солдатів-фронтовиків та бідноти була створена більшовицька організація. За ініціативою більшовиків наприкінці грудня 1917 р. було скликано Роїщенський сільський сход, який обрав ревком у складі 9 чоловік на чолі з П. Д. Кобцем. При ревкомі було сформовано загін із 150 чол. Більшовики проводили велику роз'яснювальну роботу в сусідніх селах. Під їх впливом більшовицькі групи та ревкоми виникли в селах Білоус, Буянки, Вихвостів, Довжик, Козел, Куликівка, Петрушин, Ріпки, Свинопухи, Сибереж, Халявин та посаді Добрянк³⁹. Одночасно ревкоми були створені в селах і містечках Веркіївці, Носівці⁴⁰, Безуглівці, Дрімайлівці, Дроздівці, Заньках, Кукшині, Талалаївці Ніжинського повіту⁴¹. Очолювали їх переважно більшовики або по-більшовицькому настроєні робітники і солдати.

Як правило, встановлення Радянської влади в селах відбувалося після перемоги влади Рад у губернських і повітових центрах. Проте бували випадки, коли робітничо-селянська влада перемагала спочатку в містечках і селах, а місцеві червоногвардійські загони допомагали

³⁰ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-4804, оп. 1, спр. 27, арк. 3, 7, 8, 11; ф. Р-4808, оп. 1, спр. 9, арк. 19—22, 25, 26.

³¹ Х. Лукьянов. Назв. праця, стор. 38.

³² ХОДА, ф. Р-1630, оп. 2, спр. 1, арк. 119.

³³ «Земля і воля», 23 січня 1918 р.

³⁴ Харьков и Харьковская губерния..., стор. 384.

³⁵ Б. М. Бабій. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр., К., 1958, стор. 109.

³⁶ ХОДА, ф. Р-1630, оп. 2, спр. 10, арк. 2.

³⁷ Харьков и Харьковская губерния..., стор. 467.

³⁸ ХОДА, ф. 304, оп. 1, спр. 2971, арк. 10.

³⁹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, Чернігів, 1958, стор. 51—53.

⁴⁰ Там же, стор. 169, 186.

⁴¹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 200.

у встановленні Радянської влади в повітах і, навіть, губернських центрах⁴². Так за допомогою червоногвардійських загонів Соснівки, Шаповалівки, Великого Самбора тощо 4 січня 1918 р. визволено Конопот. Влада у місті зосередилась у руках Ради та ревкому. Спільними силами Мінського революційного загону і червоногвардійців Чернігова та сіл Роїще, Довжицьке 19 січня визволено м. Чернігів⁴³.

Населення Чернігівської та Полтавської губерній радо зустрічало Радянські війська, які громили частини Центральної ради, і за їх допомогою повсюдно встановлювало Радянську владу. Про це яскраво свідчить повідомлення, надіслане Раднаркому командуючим мінським революційним загonom: «Радянські війська всі українські жителі зустрічають як визволителів і рятівників від українських юнкерів, білих офіцерів, українських «куренив смерті». Все дають: хліб, фураж для коней, самі вказують шлях, провівши розвідку; створюють бойові селянські дружини, які борються разом з революційними військами. В усіх великих пунктах створені добровольчі активні революційні загони і Червона гвардія...»⁴⁴.

У грудні 1917 р. Радянська влада була встановлена в с. Сокилки Кобеляцького повіту. За ініціативою місцевої партійної групи та бідноти було розігнано куркульську волосну управу і створено (20 грудня 1917 р.) волосний ревком. Одночасно ревкоми виникли в Кишенці та інших волостях Кобеляцького повіту. Для захисту Радянської влади ревкоми поновили склад міліції, сформували збройні загони бідноти та почали втілювати в життя перші декрети Радянського уряду^{45–46}.

Основні події в губернії розгорнулися під час наступу Радянських військ на території Полтавщини в січні 1918 р.

25 січня 1918 р. відбувся з'їзд селян Хорольського повіту, підготовлений військово-революційним комітетом. З'їзд обрав Раду селянських депутатів, об'єднав її з Радою робітничих і солдатських депутатів та обрав виконком у складі 17 чол. (по одному представнику від волості). Влада в місті й повіті перейшла до рук Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів та ревкому⁴⁷. В січні—лютому 1918 р. до влади прийшли Ради селянських депутатів с. Велика Багачка⁴⁸ Полтавського повіту та Сарський волосний військово-революційний комітет Гадяцького повіту; ревком та Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів Сенчанської волості⁴⁹ Лохвицького повіту, Яготинський волосний ревком Переяславського повіту тощо^{50–51}.

На Правобережній Україні (особливо Київщина) встановлення влади Рад відбувалося, за деяким винятком, в січні—лютому 1918 р. Ускладнення боротьби за Радянську владу в Київській губернії пояснюється тим, що Центральна рада зосередила тут значний контингент націоналістичних військ. Необхідно було об'єднати всі сили Червоної

⁴² Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 210; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 38.

⁴³ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 203–204.

⁴⁴ Боряба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917–1919 гг.). Сборник документов и материалов, Чернигов, 1957, стор. 64–65.

^{45–46} Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 337, оп. 1, спр. 290, арк. 11.

⁴⁷ Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов, Полтава, 1957, стор. 57–58.

⁴⁸ Історія міст і сіл УРСР (Полтавська область), К., 1967, стор. 117.

⁴⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 510, 837, 513.

^{50–51} Історія міст і сіл УРСР (Київська область), К., 1971, стор. 732.

гвардії і одним ударом розгромити військові частини Центральної ради. В січні 1918 р. загони Київщини, Харківщини, Донбасу та братньої Росії визволили Київ. Недобитки націоналістичних частин відступили на Житомирщину.

Одним з перших на Київщині встановив Радянську владу Таганчанський волосний ревком. Таганча стала центром революційного руху за встановлення Радянської влади у Канівському повіті. Восени 1917 р. у села волості повернулися солдати-фронтовики та робітники донецьких шахт — уродженці села, які внесли більшовицьки спрямований струмінь в революційний рух на селі. Боротьба за встановлення влади Рад у волості розгорнулася наприкінці 1917 р. На цей час «рух за владу Рад, за ліквідацію поміщицького землеволодіння став таким сильним, що він паралізував діяльність націоналістичних, есерівських та інших груп, які намагалися впливати на селян. У Таганчі був створений волосний революційний комітет і проголошено Радянську владу. У склад волревкому ввійшли представники всіх восьми сіл волості»⁵². Для охорони порядку при ревкомі було створено збройний загін.

В січні 1918 р. ревкоми виникли в Рокитянській, Озерівській, Трушківській, Триліській та інших волостях Васильківського повіту⁵³. 16 січня Радянську владу встановлено в Черкасах. Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів обрала виконавчий орган — військово-революційний комітет⁵⁴. Газета «Нова рада» писала: «В Черкасах влада перейшла до нових рук без жодних ексцесів. В самому місті і на повіті життя налагоджується... спішно в цілях захисту краю від анархії зорганізовується військово-революційний комітет у місті Черкасах, а на повіті організовуються комітети селянських депутатів»⁵⁵. У січні 1918 р. біднота с. Тулинці Канівського повіту обрала сільський революційний комітет^{56–57}. Наприкінці січня владу взяли в свої руки ревкоми Узина Васильківського повіту⁵⁸ та Катарлика Київського повіту⁵⁹. На початку лютого за допомогою червоногвардійського загону під командуванням І. Кулика Радянська влада була встановлена в Умані, Тальному, Христинівці, Монастирищі, Маньківці⁶⁰ тощо. В лютому 1918 р. влада перейшла до рук Ради та ревкому м. Трипілля⁶¹, ревкомів с. Григорівки Київського повіту⁶² та м. Хабне Чорнобильського повіту⁶³. На цей час Радянська влада була встановлена в селах Стайки, Витачів і Стрівці Київського повіту⁶⁴ та ін.

Велику роль у встановленні та зміцненні Радянської влади на території Волинської і Подільської губерній відіграли революційні частини Південно-Західного фронту. Його війська були розквартировані в основному по селах цих губерній. Під впливом ревкомів, створених у військах, у селах виникали об'єднані солдатсько-селянські комітети, які брали всю повноту влади в свої руки. В січні за допомогою революцій-

⁵² Партархів Київського обкому КП України, ф. 9241, оп. 4а, спр. 19, арк. 2, 6, 7.

⁵³ М. І. Кр я ч о к. Назв. праця, стор. 24.

⁵⁴ ЦДІА УСРР, ф. 317, оп. 2, спр. 13, арк. 3; Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад, стор. 91.

⁵⁵ «Нова рада», 24 (1) лютого 1918 р.

^{56–57} Партархів Київського обкому КП України, ф. 9241, оп. 4а, спр. 85, арк. 4.

⁵⁸ «Пролетарская правда», 4 червня 1922 р.

⁵⁹ Історія міст і сіл УСРР (Київська область), стор. 333.

⁶⁰ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 56; ЦДІА УСРР, ф. 317, оп. 2, спр. 21, арк. 2, 5, 6.

⁶¹ «Нова рада», 10 березня (25 лютого) 1918 р. Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 183, оп. 4, спр. 91, арк. 3.

⁶² Історія міст і сіл УСРР (Київська область), стор. 477.

⁶³ КОДА, ф. Р-364, оп. 1, спр. 2, арк. 53.

⁶⁴ «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 98.

них частин Південно-Західного фронту Радянська влада перемогла в Новоград-Волинському, Старокостянтинівському повітах та частині Овруцького повіту. Протягом січня робітничо-селянську владу встановили: сільський комітет Ганнопільської волості Острозького повіту, селяни с. Студениці Левківської волості, районна Рада селянських депутатів П'ятківської і Озадівської волостей та сільський комітет с. Котівки Житомирського повіту⁶⁵⁻⁶⁶.

Про перехід трудящих мас Волині на сторону Радянської влади свідчить кореспонденція, надрукована в газеті «Правда» 9 січня 1918 р.: «Вся західна фронтова частина губернії настроєна по-більшовицькому. Проживаючі там 30 процентів українців повністю солідаризуються з великоруськими частинами. Східна частина губернії, на чолі з Житомиром, іде за Центральною радою і веде активну боротьбу з більшовиками. Все ж і тут бідніша частина селян і робітників ідуть за більшовиками»⁶⁷.

Наприкінці грудня почалося визволення Подільської губернії від військ Центральної ради. Протягом січня владу взяли в свої руки Рада робітничих депутатів та ревком м. Дунаївці⁶⁸, Данилівська волосна Рада селянських депутатів Балтського повіту⁶⁹, Довжецький та Кочубеївський сільські комітети⁷⁰ Кам'янецького повіту. 20 березня 1918 р. Гайсинський повітовий комісар Центральної ради доповідав Подільському губернському комісарові, що в січні 1918 р. Радянська влада була встановлена майже у всьому Гайсинському повіті. «Ще до цього часу,— писав він,— у волостях Ладижинській і Теплицькій багато непевного елементу, які перешкоджають роботі українських діячів. Заходи, аби їх осадити, приймаються. У волості Красносільській в часи розквіту більшовизму (січень 1918 р.— І. Х.) солдати-більшовики зібрали з'їзд і самочинно переобрали волосну управу і земельний комітет. Я дав розпорядження, аби не допустити до здійснення їх незаконної постанови, але відсутність реальної сили на той час не дала змоги виконати своє розпорядження. Тепер у правах поновлена перша управа і земельний комітет»⁷¹. На початку березня 1918 р. періодична преса повідомляла, що селянство Поділля виступає проти Центральної ради і стоїть за Радянську владу⁷².

На Півдні України встановлення влади Рад (за винятком частини Катеринославщини) також затягнулося до середини січня і проходило в січні—березні 1918 р. Це пояснюється віддаленістю Херсонщини і Таврії від великих пролетарських центрів. Кількість політично-свідомого пролетарського населення в цих губерніях була значно меншою порівняно з великою масою куркульства і дрібної міської буржуазії. Крім того, по сусідству розташовувалися частини Румунського фронту, контрреволюційне командування якого стояло на перешкоді встановлення Радянської влади на Півдні України аж до часу утворення на Румунському фронті військово-революційного комітету, очоленого більшовиками.

⁶⁵⁻⁶⁶ Борьба трудящихся Волини за власть Советов, стор. 110, 109, 112—115.

⁶⁷ Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 511.

⁶⁸ П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, Харків, 1969, стор. 111.

⁶⁹ Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.), стор. 516.

⁷⁰ Борьба за власть Рад на Подоллі, стор. 246, 251.

⁷¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 43, арк. 380.

⁷² Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.), стор. 520—521; «Вісник УНР», 21 (8) березня 1918 р. (Катеринослав).

У другій половині грудня 1917 р. радянські війська разом з місцевими червоногвардійцями визволили повітове місто Павлоград Катеринославської губернії. Влада у місті перейшла до Ради робітничих і солдатських депутатів. Приблизно наприкінці грудня 1917 р.— на початку січня 1918 р. Рада скликала повітовий з'їзд робітничих, солдатських та селянських депутатів. Виступаючи з місць делегати заявили, що Радянська влада поширилася на весь повіт, що «по всіх волостях організовуються Ради селянських депутатів, які беруть владу до своїх рук». З'їзд постановив вітати і всіляко підтримувати Всеросійську Радянську владу, Раду Народних Комісарів та вимагати встановлення влади Рад на території всієї України⁷³⁻⁷⁴.

У грудні владу взяли в свої руки ревком с. Велика Білозерка Олександрівського повіту⁷⁵ та ревкоми селищ Нижній Нагольчик, Євсуг і м. Кремінне Слов'яносербського повіту⁷⁶. Протягом січня—лютого 1918 р. у всіх волостях Олександрівського повіту було створено волосні Ради. Внаслідок збройної боротьби робітників і селян Верхньодніпровського повіту і загонів Кам'янської Червоної гвардії 4 січня влада Рад перемогла у Верхньодніпровському повіті⁷⁷. За протоколами Гришинської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, у січні 1918 р. влада перейшла до рук новостворених волосних Рад в Андріївській, Галицинівській, Гришинській, Криворізькій, Ново-Економічній, Селидівській та Сергіївській волостях⁷⁸. Наприкінці грудня 1917 р. селяни Васильківської волості Павлоградського повіту, заслухавши доповідь солдата-більшовика про політику Народних Комісарів та перші декрети Радянської влади, визнали програму більшовиків, як єдину програму, яка захищає інтереси народних мас. 5 січня 1918 р. обрано Раду селянських і солдатських депутатів на чолі з більшовиком. Вся влада у волості перейшла до Ради⁷⁹.

У Херсонській губернії в грудні 1917 р. Радянську владу проголосили: Сичавська Рада селянських депутатів Одеського повіту, Рада Володимирівської волості, Кетрисанівський волосний військово-революційний комітет та солдатський комітет с. Панчева Єлисаветградського повіту⁸⁰ тощо.

Особливо великого розмаху набрала боротьба за робітничо-селянську владу на Херсонщині в другій половині січня 1918 р. Для успішної боротьби за встановлення й зміцнення Радянської влади іноді кілька волостей об'єднували свої зусилля і спільно налагоджували нове життя. 28 січня 1918 р. відбулось об'єднане засідання земелькомів, земських управ, Рад селянських депутатів Зульцької, Ковалівської, Ландауської, Петрівської волостей Одеського повіту та Покровської волості, Ананьївського повіту Херсонської губернії. Після обговорення поточних подій збори ухвалили об'єднати всі п'ять волостей для

⁷³⁻⁷⁴ «Вісник УНР», 13 січня 1918 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 25.

⁷⁵ Історія міст і сіл УРСР (Запорізька область), К., 1970, стор. 334—335.

⁷⁶ Історія міст і сіл УРСР (Луганська область), К., 1968, стор. 157, 208, 421.

⁷⁷ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні т. 1, стор. 289; т. 2, стор. 325—326, 175.

⁷⁸ М. А. Рубач. Назв. праця, стор. 196.

⁷⁹ Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.), стор. 273.

⁸⁰ В борьбе за Октябрь (март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти, Одесса, 1957, стор. 131; В. М. Немченко. Борьба трудящегося крестьянства півдня України за здійснення Ленінського декрету про землю.— Праці Одеського держуніверситету, т. 148. Збірник молодих вчених, вип. 1, суспільні та історичні науки, Одеса, 1958, стор. 15—16; М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1956, стор. 88—89.

погодження дій та організувати Ради селянських депутатів у кожній волості⁸¹. З'їзд представників сіл і хуторів Антонівської волості Херсонської губернії (29—31 січня 1918 р.) обрав волосну Раду селянських депутатів, яка зосередила всю повноту влади у своїх руках⁸². Бобринецький ревком, встановивши Радянську владу, взяв під свою охорону 7 волостей⁸³.

Белику допомогу у встановленні Радянської влади в містечках і селах подавали червоногвардійські загони повітових центрів. Так, Рада і ревком Єлисаветграда послали такі загони у Знам'янку, Бобринець, Новоукраїнку, Олександрію, Долинське, Ново-Миргород, Глодо-си, Нову Прагу, Тимофіївку, Піщаний Брід та ін., які допомогли у зміцненні Радянської влади і перших соціалістичних перетвореннях⁸⁴. За участю червоногвардійців Миколаєва було ліквідовано опір куркульства і значно зміцнена Радянська влада в Тилігуло-Березанській волості, селах Пересадівці⁸⁵, Ковалівці та в інших волостях і селах Миколаївського повіту^{86—90}.

Про встановлення влади Рад у селах Таврійської губернії (повіти Бердянський, Дніпровський та Мелітопольський) розповідають протоколи деяких сільських і волосних Рад, які збереглися в Запорізькому облдержархіві та його філіалі в Мелітополі. Так, з книги вироків Царицино-Кутського сільського сходу Веселянської волості Мелітопольського повіту дізнаємося, що 27 грудня 1917 р. на сході було обрано Раду селянських депутатів, яка разом з раніше створеною Радою солдатських депутатів взяла владу в свої руки⁹¹.

Президія селянського з'їзду та військово-революційний штаб Мелітополя 22 січня 1918 р. розіслали у всі волості й села телефонограму, в якій наказували місцевим Радам взяти владу в свої руки⁹². 31 січня 1918 р. сільський сход с. Кам'янки Мелітопольського повіту, заслухавши цю телефонограму, вітав Радянську владу і ухвалив «негайно створити в с. Кам'янці Раду селянських і робітничих депутатів». Тут же було обрано волосну Раду, до якої ввійшли 36 селян (12 кандидатів) і 14 робітників. Того ж дня відбулися земські збори Терпеніївської волості Мелітопольського повіту. Обговоривши питання про владу, збори постановили: «Визнати Радянську владу в центрі й на місцях». Гласні земства зняли з себе повноваження членів волосного земства і влада перейшла до Ради^{93—95}.

Із доповідей делегатів Мелітопольського повітового з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (січень 1918 р.) вияснилося, що у всіх 32 волостях повіту «створені свої Ради, як повноправні органи влади»⁹⁶, а на Бердянському повітовому з'їзді було зазначено, що на початок лютого Радянська влада утвердилася в 19 із 25 во-

⁸¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2214, оп. 1, спр. 14, арк. 5.

⁸² «Свободный крестьянин» (Херсон), 13 лютого 1918 р.

⁸³ Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917—1920 рр.). Збірник документів і матеріалів, Кіровоград, 1957, стор. 65.

⁸⁴ Там же, стор. 18—19.

⁸⁵ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 389.

^{86—90} Комуністична партія — організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства. Збірник статей, К., 1957, стор. 146.

⁹¹ Запорізький обласний державний архів, ф. Р-3029, оп. 1, спр. 25, арк. 240—241.

⁹² Філіал Запорізького обласного державного архіву в м. Мелітополі, ф. Р-40, оп. 2, спр. 1, арк. 38.

^{93—95} Там же, ф. Р-701, оп. 1, спр. 1; арк. 1; ф. Р-40, оп. 2, спр. 1, арк. 22; оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁹⁶ За власть Советов, стор. 55—56.

лостей⁹⁷. У Дніпровському повіті Ради як повноправні органи диктатури пролетаріату в перші два місяці 1918 р. були організовані у 18 волосних центрах⁹⁸.

Встановлення влади Рад, будівництво Радянського державного апарату, перші соціалістичні перетворення на селі відбувалися в умовах жорстокої класової боротьби. Досить часто куркульство влаштовувало контрреволюційні збройні виступи при виборах Рад, перевиборах земельних і продовольчих комітетів, реквізиції хліба та худоби. Так, наприкінці 1917 р. в с. Старі Петрівці Київського повіту і губернії вибори до волосної Ради солдатських і селянських депутатів проходили в умовах збройної боротьби між біднотою, солдатами-фронтовиками і куркулями. Під час перестрілки було вбито організатора куркульського виступу Макуху. Сутичка закінчилася перемогою бідноти та солдатів. Тут же відбулися вибори виконкому Ради⁹⁹. В січні—березні 1918 р. поміщицько-куркульські заколоти вибухнули в с. Нова Астрахань¹⁰⁰ Старобільського повіту Харківської губернії, Тилігуло-Березанській волості Миколаївського повіту¹⁰¹, с. Дроздівці Чернігівської губернії, с. Мангуш, Ігнатівці Катеринославської губернії, м. Северинівці Херсонської губернії¹⁰² тощо. Проте успіху вони не мали. Основна маса населення твердо стояла на боці Радянської влади.

Селянство України, на яке величезні надії покладала Центральна рада, повсюдно виступило за Радянську владу, йшло за більшовиками. Цей факт змушені були визнати і лідери Центральної ради.

Отже, боротьба за Радянську владу на селі пройшла в два етапи. Якщо перший свідчив про значний вплив на селянство дрібнобуржуазних угодовських партій меншовиків та есерів, то другий показав повний перехід селянства на бік Радянської влади.

Залежно від конкретно-історичних умов, які склалися на той час у різних частинах України, встановлення влади Рад проходило неодноразово. На Лівобережжі цей процес відбувався в основному наприкінці грудня 1917 р.—січні 1918 р., Правобережжі—січні—лютому, частково березні 1918 р., на півдні України затягнувся аж до початку квітня 1918 р.

⁹⁷ «Известия» Бердянського Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, 3 (16) лютого 1918 р.; Філіал Запорізького обласного державного архіву в м. Мелітополі, ф. Р-588, оп. 1, спр. 1, арк. 12; ф. Р-690, оп. 1, спр. 3, арк. 69.

⁹⁸ Е. Г. Овсеенко. Советы Северной Таврии в борьбе за установление Советской власти (февраль 1917 — апрель 1918 г.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1968, стор. 22.

⁹⁹ І. Ф. Слизький. Куренівське повстання.—«Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 98.

¹⁰⁰ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 337, оп. 1, спр. 98, арк. 4—5.

¹⁰¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 389.

¹⁰² Незабутні роки, стор. 187—188; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, спр. 19, арк. 26—29; «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 22 (9) лютого 1918 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОСПОДАРСКУ ДІЯЛЬНІСТЬ БУЗЬКИХ КОЗАКІВ У ХVІІІ ст.

І. О. ХІОНІ

Питання про господарську діяльність бузьких козаків у історичній літературі висвітлено недостатньо. Нечисленні повідомлення різних авторів, пов'язані з цією проблемою, мають уривчастий і суперечливий характер.

Такі дослідники як О. Петров¹, О. Ланжерон², О. Рябінін-Склярівський³, цілком ігноруючи господарську заінтересованість бузьких козаків, розглядали їх, як «людей заповзятливих і сміливих, які люблять більше бойового коня, ніж робочу шкапу». Іншого погляду на господарське становище бузького козацтва дотримувалися А. Скальковський⁴ та В. Лобачевський⁵. Уникаючи міркувань про тяжку військову повинність і пов'язані з нею господарські труднощі, ці автори зображали бузьких козаків як благоденствующих землеробів, котрі, користуючись подарованими їм пільгами і землями, «заспували собі чудові села в Бобринецькому та Херсонському повітах ...і в самому можливому сільському добробуті, навіть багатстві, залишалися до 1817 року, коли вони увійшли до складу військового поселення, заснованого в Херсонській губернії»⁶. Ці два протилежні погляди дають, як нам здається, неправильне уявлення про господарську діяльність бузького козацтва.

Передусім треба мати на увазі, що навіть новобербовані козаки і арнаути, які напочатку складали бузьке козацьке військо*, не були професійними воїнами. Вихідці з бідняцького сільського населення, вони, переселившись до Росії після закінчення російсько-турецької війни 1769—1774 рр., не стільки бажали продовжувати військову службу, скільки позбавитися національного й соціального гніту, який вони терпіли в Польщі та Туреччині, і мати можливість вести самостійну господарську діяльність⁷. Відбування ж ними військової (козацької) служби було лише тяжкою повинністю, даниною, яку вони платили феодальній державі за право особистої свободи і користування землею.

Вже в перші дні поселення на берегах Південного Бугу в 1775 р. новобербовані козаки і арнаути, як доповідав генерал Муромцев новоросійському генерал-губернатору Г. О. Потьомкіну, «на перший випадок вирили землянки» і «в економії своїй і хліборобстві трудитися почали»⁸.

Спочатку господарство новобербованих козаків та арнаутів складалося під впливом національних особливостей, традиційних виробничих навичок і потреб. Так, у поселеннях Новобербованого козацького полку переважало характерне для України хліборобство з плугом і волами, в арнаутській частині провідне місце займало городництво,

¹ А. Петров. Война России с Турцией. 1806—1812 гг., т. 1, Спб., 1885, стор. 79.

² Записки графа Ланжерона. Война с Турцией. 1806—1812 гг.—«Русская старина», 1907, № 6, стор. 600, 601.

³ О.л. Рябінін-Склярівський. З життя Задунайської Січі.—«Україна», 1929, № 5—6, стор. 9.

⁴ А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии, ч. 1, Одесса, 1850, стор. 253.

⁵ В. Лобачевский. Бугские казаки и военные поселения.—«Киевская старина», 1887, № 12, стор. 604.

⁶ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 251, 253.

*Новобербований козацький полк був сформований О. О. Прозоровським у 1769 р. з українських козаків Правобережної України. Арнаути, або волонтери головним чином з молдаван і волохів, під час російсько-турецької війни 1769—1774 рр. перебували на службі у російського командування у вигляді невеликих загонів — арнаутських команд. У 1785—1786 рр. з новобербованих козаків і арнаутів було створено Бузьке козацьке військо (Докладніше див. І. А. Хіоні. К вопросу о происхождении и национальном составе бугского казачества.—«Записки Одесского археологического общества», т. II, Одесса, 1967, стор. 288).

⁷ Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА), ф. 1, (Л), оп. 1, спр. 240, арк. 13, 14.

⁸ Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье. 1775—1800 гг., М., 1959, стор. 68.

садівництво і виноградарство⁹. Однак з часом, в міру зростання економічних зв'язків, зближення укладу життя й побуту новобербованих козаків та арнаутів господарська діяльність бузького козацтва стає різноманітнішою і продуктивнішою.

Цьому значно сприяли і природні умови Побужжя. М'який клімат і чорноземні ґрунти дозволяли бузьким козакам повсюдно вирощувати пшеницю, овес, ячмінь, просо, гречку, горох, розводити сади і виноградники¹⁰.

Найбільшого розвитку в господарській діяльності бузького козацтва досягло скотарство, що при наявності лугових випасів не вимагало великої зайнятості дорослого чоловічого населення, яке військова служба постійно відривала від хазяйнування. «В тих містах,— писав атаман Бузького козацького війська М. Кантакузін графу Аракчеєву в 1817 р.,— більш займаються скотарством ніж хліборобством... Доказом, що головним заняттям жителів є скотарство, можна вважати те, що тепер у жителів бузького війська налічується коней 7648, рогатої худоби 26 913 і овець 60 000»¹¹.

Значне місце в козацькому господарстві, особливо в прибузьких станицях, посідало рибальство, що складало одну з основних прибуткових статей Бузької військової канцелярії¹².

В красносільській частині Бузького козацького війська, до складу якої входили ліси Нерубай і Чорний, а також численні байраки, козаки промишляли бортництвом і мисливством¹³.

У війську набрало поширення хуторне господарство з розвиненим продуктивним скотарством і виноробством. Так, характеризуючи господарське становище певної категорії бузького козацтва, граф Вітт у 1817 р. доносив Аракчеєву, що «офіцери бузького війська, як відставні, а здебільшого перебуваючі на службі мають у віддаленості від станиць свої осілости під назвою футора, де якнайкраще обзавелися господарством, маючи тут велике скотарство і виноградні сади... Подібні футори з розвиненим скотарством мають і рядові козаки»¹⁴.

Знаряддями обробітку землі в бузькому козацькому війську були плуг і борона. Як тяглова сила використовувалися воли¹⁵. Нерідко, особливо в бідняцьких господарствах, використовували «заради цього і своїх (стройових.— І.Х.) коней»¹⁶.

Ремісництво серед бузького козацтва було розвинено слабо. Як правило, ним займалися люди, котрі тільки-но були зараховані до війська і ще не встигли завести свого господарства. Попит на майстрових був дуже великий. Відомі факти, коли козаків, які знали ремесло, Бузька військова канцелярія навіть звільняла від служби¹⁷.

Козаки вели жваву торгівлю на території війська та за її межами. Головними торговими центрами в середині війська були Вознесенськ, Федорівка, Красносілля¹⁸. Досить часто козаки возили свої товари до Миколаєва, Херсона, Єлисаветграда, Одеси¹⁹. Продавали

⁹ О. Д. Татарінова-Багаліївна. Нариси з історії військових поселень на Україні.— Ювілейний збірник на пошану Багалія, К., 1927, стор. 851.

¹⁰ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 1, оп. 218, 1807 р., спр. 8, арк. 308, 308 зв.; оп. 218, 1805 р., спр. 9, арк. 266 зв., 267.

¹¹ ЦДВІА, ф. 405, оп. 97, спр. 26, арк. 203 зв.

¹² Там же, ф. 1 (Л), оп. 1, спр. 240, арк. 106.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, ф. 405, оп. 97, спр. 27, арк. 87 зв.

¹⁵ ООДА, ф. 1, оп. 218, 1805 р., спр. 9, арк. 266 зв., 267.

¹⁶ ЦДВІА, ф. 405, оп. 97, спр. 26, арк. 177, 177 зв.

¹⁷ Там же, ф. 801, оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 213 зв.

¹⁸ ООДА, ф. 1, оп. 218, 1807 р., спр. 8, арк. 240.

¹⁹ ЦДВІА, ф. 801, оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 198.

пшеницю, овес, ячмінь, просо, вовну, масло, овечий сир, м'ясо, «древесні та городні продукти»²⁰. Нерідко козаки гнали на продаж овець, волів та іншу домашню худобу²¹.

Купували козаки на ринку коней, зброю, військове спорядження, знаряддя праці, предмети хатнього вжитку, сіль²².

Серед бузьких козаків було поширене чумацтво, яке займалося головним чином привозом і продажем солі. Чумацькі валки ходили за нею в Крим²³, а іноді в Білгородський лиман²⁴.

У нас нема прямих свідчень про участь бузьких козаків у зовнішній торгівлі. Але, якщо мати на увазі повідомлення В. Лобачевського про вивіз ними в Одесу великої кількості пшениці²⁵ і врахувати близькість бузького війська до таких портів, як Миколаїв і Херсон, які також вели активну зовнішню торгівлю, то стане можливим припущення, що заможна частина бузького козацтва брала участь і в торгових операціях по експорту хліба.

Відзначаючи досить активну господарську діяльність бузьких козаків, слід сказати, що участь у ній різних прошарків козацтва була далеко неоднаковою. Пояснювалося це передусім послідовним скороченням земельних наділів основної маси козаків, що проходило в результаті захоплення військових земель старшинською верхівкою і заможними козаками²⁶, перерозділом земельних наділів у зв'язку із збільшенням чисельного складу війська, а також сваволі губернських властей, які «в різних спірних справах» відрізали землі від козачих станиць, через що «козака земля досить поменшала»²⁷.

Показові щодо цього такі цифрові дані. Якщо в 1775 р., в момент поселення нововербованих козаків і арнаутів на Бузі, земельний наділ на кожну душу складав 30 дес.²⁸, то в 1804 р. він в середньому ледве досягав 23 дес., а в 1817 р. не перевищував навіть 15 дес.²⁹ Що стосується бідняцьких господарств красносільського округу Бузького козацького війська, то там «не доставало на душу і по 6 дес.»³⁰

Руйнівній дії козацькому господарству завдавала тяжка військова повинність, яка лягала головним чином на плечі середніх та бідняцьких прошарків бузького козацтва. Постійна відсутність більшої частини трудового чоловічого населення, зайнятого службою на кордоні, значно обмежувала оранку і якість обробітку землі. Внаслідок цього козацькі господарства, як правило, збирали врожай, якого після витрат, зв'язаних з відбуванням служби, ледве вистачало до наступного року. Відсутність будь-яких запасів у неврожайні роки, що часто траплялися через сухоту, ставила основну масу козацтва в скрутне становище. Так, є факти, що бузькі козаки неодноразово брали у борг тисячі пудів хліба, а потім розплачувалися протягом багатьох років³¹.

Величезним лихом були війни, під час яких бузьке козацьке військо не тільки виряджало в похід майже все доросле чоловіче насе-

²⁰ ООДА, ф. 1, оп. 218, 1807 р., спр. 8, арк. 247; ЦДВІА, ф. 801, оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 198.

²¹ ЦДВІА, ф. 801, оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 265, 266.

²² Там же, арк. 205 зв.

²³ Там же, арк. 41 зв.

²⁴ ООДА, ф. 1, оп. 218, 1807 р., спр. 8, арк. 280.

²⁵ В. Лобачевский. Бугские казаки и военные поселения. — «Киевская старина», 1887, № 12, стор. 608.

²⁶ ЦДВІА, ф. 405, оп. 97, спр. 27, арк. 87 зв.

²⁷ Там же, спр. 26, арк. 196.

²⁸ Е. И. Дружинин. Северное Причерноморье. 1775—1800, М., 1959, стор. 58.

²⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1286, оп. 1, спр. 219, арк. 29; ЦДВІА, ф. 405, оп. 97, спр. 26, арк. 196; ф. 801, оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 38 зв.

³⁰ ЦДІА СРСР, ф. 1286, оп. 1, спр. 219, арк. 2.

³¹ ЦДВІА, ф. 801, оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 40 зв.

лення і зазнавало великих людських втрат, а й виконувало ще різні додаткові повинності, що їх покладала на нього царська адміністрація. Так, відомо, наприклад, що протягом російсько-турецької війни 1787—1791 рр. тільки другий бузький козацький полк змушений був поставити армії 4 тис. четвертей хліба, великі запаси сіна і соломи та до 900 голів коней, рогатої та рунної худоби³². А в ході російсько-турецької війни 1806—1812 рр. бузькі козаки на вимогу командування замінили кіпський склад всіх трьох бузьких полків³³.

Додаткові побори з бузьких козаків мали місце не тільки в воєнний час. Свідченням цього може бути, наприклад, те, що бузька військова канцелярія, посилаючись на нестачу коштів, щорічно стягувала з козаків на утримання чотирьох поштових станцій від Миколаєва до Вознесенська 2821 крб., на обмундирування і утримання 67 козаків, які несли внутрішню караульну службу,— 3190 крб., а також 201 четверть борошна, 25 четвертей круп і фураж на 10 верхових коней³⁴.

Багато трудових козацьких господарств, не витримуючи тягара всіляких поборів і повинностей, ставало рік у рік все біднішими і потрапляло в економічну залежність від старшини й заможних козаків. Значна частина з них, не маючи навіть «волів, щоб обробити землю», поступово розорювалася, поповнюючи ряди тих, «з яких багато хто... і денного прожитку не мали». Відсоток такого знедоленого козацтва у війську був досить великий. Про це свідчить хоч би те, що військова адміністрація змушена була створювати спеціальні «військові хутори», де «велосся хліборобство тільки для користі війська і прожитку неімущих козаків»³⁵.

Підсумовуючи короткий огляд господарської діяльності бузького козацтва, необхідно зробити висновок, що бузькі козаки не були байдужими до «робочої шкапи», як це виглядає у О. Петрова. Не були вони, однак, в основній масі і настільки благополучними господарями, якими описують їх на сторінках своїх праць А. Скальковський і В. Лобачевський.

Що стосується господарського становища бузького козацтва в цілому, то слід сказати, що воно в порівнянні з становищем інших категорій селянства було економічно більш самостійним. Царське самодержавство, зацікавлене в даровій военній силі, якою були козацькі полки, якоюсь мірою регулювало економічне становище козацтва, забезпечуючи йому певний прожиточний рівень.

³² А. Скальковский. Назв. праця, стор. 252.

³³ ООДА, ф. 1, оп. 218, 1807 р., спр. 8, арк. 327.

³⁴ ЦДВІА, ф. 405, оп. 97, спр. 26, арк. 209.

³⁵ Там же, арк. 608 зв.; ф. 801, оп. 77/18, спр. 4, ч. 2, арк. 64; ф. 1 (Л), оп. 1, спр. 240, арк. 104 зв., 105.

Замітки

О. О. Малько
ВКЛАД РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
В ЗАВЕРШЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ
ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
(1959—1970 рр.)

У багатогранній діяльності робітничого класу щодо зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства одне з найважливіших місць належить боротьбі трудящих за завершення суцільної електрифікації села. «Електрифікація,—

говориться в Програмі КПРС,— що є стрижнем будівництва економіки комуністичного суспільства, відіграє провідну роль у розвитку всіх галузей народного господарства, у здійсненні всього сучасного технічного прогресу»¹.

Самовіддано працюючи над виконанням ленінського плану електрифікації країни, робітничий клас незмінно забезпечував випереджаючі темпи розвитку вітчизняної енергетики. В Українській РСР, наприклад, у 1958 р. було вироблено майже 44 млрд. квт-год електроенергії проти 14,7 млрд. квт-год у 1950 р.², тобто втричі більше. Значний приріст виробництва електроенергії давав можливість розширювати масштаби її використання не лише в промисловості, на транспорті, але й у сільському господарстві. Однак темпи сільської електрифікації стримувалися передусім тим, що більшість колгоспів і частина радгоспів користувалися електрикою малопотужних і нерентабельних сільських електростанцій. Так, у 1958 р. державна енергосистема в загальному балансі електропостачання села займала лише 30%³.

Надаючи великого значення прискоренню темпів електрифікації сільського господарства як найважливішому засобу здійснення комплексної механізації колгоспного й радгоспного виробництва, поліпшення культурно-побутових умов сільського населення, Комуністична партія та уряд країни протягом усього досліджуваного періоду приділяли цій справі неослабну увагу.

XXI з'їзд КПРС закликав трудящих електроенергетичної промисловості забезпечити такі темпи зростання виробництва електроенергії, які дали б змогу ще швидше розвивати електрифікацію всіх галузей народного господарства за рахунок будівництва головним чином великих теплових електростанцій⁴. Поряд із спорудженням ряду нових

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, стор. 60.

² Народне господарство Української РСР в 1967 році. Статистичний щорічник, К., 1968, стор. 94.

³ «Радянська Україна», 4 серпня 1959 р.

⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898—1971, т. 7, М., 1971, стор. 43.

електростанцій — Добротворської, Зміївської, Кременчуцької, Старобешівської та інших енергобудівники й енергетики були покликані невпинно нарощувати потужність діючих, спрямовувати свої зусилля на виявлення і використання внутрішніх резервів, широке впровадження комплексної механізації виробничих процесів, перехід від автоматизації окремих агрегатів до створення автоматизованих цехів і підприємств. Значне місце питанням прискореного розвитку електроенергетики було відведено у рішеннях XXII і XXIII з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України.

Творча ініціатива і самодіяльність робітничого класу стали могутнім джерелом збільшення виробництва електроенергії, необхідної для зростання всіх галузей економіки, в тому числі й сільського господарства.

В 1959—1960 рр. серед трудящих промисловості значного поширення набув рух за економію палива і сировини, за найефективніше використання обладнання. Включившись у цей рух, колективи ряду електростанцій республіки добилися значного поліпшення техніко-економічних показників у роботі, збільшення виробництва електроенергії. Так, енергетики Курахівської ДРЕС Донецької області тільки за рахунок економії пального і скорочення простоїв устаткування дали народному господарству в 1960 р. більше 16 млн. квт-год надпланової електроенергії⁵.

Прискорене нарощування енергетичних потужностей, збільшення виробництва електроенергії створювали умови для дальшого підвищення електроозброєності сільськогосподарського виробництва. Так, на початку 1961 р. було завершено спорудження електромігстралі від Курахівської ДРЕС до найбільшого сільськогосподарського району області — Великої Новосілки; тоді ж від Жданова прокладено електrolінію до Володарського та Олександрівського районів. Уже в лютому 1961 р. близько 800 сільських населених пунктів області одержували струм потужних енергетичних центрів Донбасу⁶. У серпні того ж року 12 колгоспів Онуфріївського району Кіровоградської області було підключено до Кременчуцької ГЕС, а влітку 1962 р. її струмом живилися понад 100 колгоспів і радгоспів Полтавської, Кіровоградської, Черкаської та інших областей республіки⁷.

Партія і уряд зосереджували особливу увагу енергетиків на необхідності підвищення централізованого електропостачання всіх галузей народного господарства на базі розвитку електричних мереж. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 червня 1962 р. «Про заходи по забезпеченню розвитку енергетики СРСР в 1963—1965 рр.» визначила спорудження ліній електропередачі високої напруги і розвиток електричних мереж енергосистем як найважливіші напрямки розвитку енергетики⁸.

Наполеглива праця трудящих електроенергетичної промисловості зводо перетворення в життя накреслень партії забезпечила не тільки виконання, але й значне перевиконання планових завдань. Так, за період з 1959 р. по 1965 р. українські енергетики виробили понад план більше 24 млрд. квт-год електроенергії. Лише в 1965 р. виробництво її досягло 94,6 млрд. квт-год⁹.

⁵ «Кураховская ГРЭС» (Орган партбюро, завкома профсоюзу и управления ГРЭС), 4 січня, 11 січня 1961 р.

⁶ «Кураховская ГРЭС», 1 березня 1961 р.

⁷ «Робітнича газета», 9 серпня 1962 р.

⁸ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917—1967 гг. Сборник документов за 50 лет, т. 5, М., 1968, стор. 107—113.

⁹ XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1967, стор. 20.

Розвиток електричних ліній і створення єдиної енергосистеми республіки забезпечили значне збільшення централізованого постачання електроенергії і сільському господарству. Так, якщо в 1958 р. лише 39% колгоспів одержували електроенергію від державних енергоджерел, то в 1970 р.— 94%⁹; централізоване електропостачання радгоспів зросло за цей час з 19% до 82%^{*}.

Найважливішою технічною базою електрифікації виступає електротехнічна промисловість, яка забезпечує впровадження електричної енергії в усі галузі народного господарства, в усі технологічні процеси. Тому діяльність робітничого класу щодо збільшення випуску та підвищення якості продукції електротехнічної промисловості є, поряд із боротьбою за нарощування енергетичних потужностей, необхідною передумовою здійснення електрифікації промисловості, транспорту, сільського господарства.

Швидкий розвиток енергетики, завдання електрифікації народного господарства обумовлювали інтенсивне збільшення обсягів виробництва електротехнічної продукції. В Українській РСР, наприклад, випуск електродвигунів потужністю від 0,25 до 100 квт, які широко застосовуються в сільському господарстві, збільшився з 182 тис. штук в 1950 до 540 тис. штук в 1958 р.¹⁰ Проте електротехнічні підприємства республіки, як і всієї країни, не задовольняли зростаючих потреб різних галузей економіки в ряді виробів. Наприклад, надходження електродвигунів сільському господарству країни в 1958 р. у 3—4 рази відставало від потреб¹¹.

На початку 60-х років серед колективів підприємств республіки, як і всієї країни, значного поширення набрав рух за перевиконання планів випуску продукції для села, що виник з ініціативи трудящих Воскресенського хімкомбінату Московської області. Так, робітники київського заводу «Укркабель» зобов'язалися протягом 1963 р. за рахунок економії матеріалів виготовити для потреб сільської електрифікації 20 тис. м освітлювальних проводів і 15 тис. м проводів запалювання додатково до завдання. Виконуючи свій союзницький обов'язок, кияни виготовили із зекономлених матеріалів 155 тис. м освітлювальних проводів і 80 тис. м проводів запалювання¹².

Важливе значення для здійснення електрифікації сільськогосподарських районів мають комплектні трансформаторні підстанції, випуск яких організовано на спеціалізованому заводі в м. Хмельницькому. Рік у рік виробничий колектив підприємства посилював боротьбу за підвищення продуктивності праці, подолання «вузьких» місць у роботі окремих ділянок виробництва. За прикладом луганських шахтарів на заводі розгорнулося змагання за «українську годину». Першими в області й на підприємстві в нього включилася бригада слюсарів-складальників Б. Ф. Макуріна, яка систематично перевиконувала норми на годину раніше і вже в січні 1963 р. працювала в рахунок квітня¹³. В серпні понад 600 робітників заводу виконували змінні завдання за 6 го-

^{*} Підрахунки автора за даними статистичних щорічників: Народне господарство Української РСР в 1965 році, К., 1966, стор. 342, 347; Народне господарство Української РСР в 1970 році, К., 1971, стор. 264, 268.

¹⁰ Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник, К., 1961, стор. 60; Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 115.

¹¹ «Сельское хозяйство», 27 травня 1959 р.

¹² Архів Української республіканської ради професійних спілок, ф. 2605-Р., оп. 8, спр. 3752, арк. 136.

¹³ Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації, Львів, 1972, стор. 290—291, 341.

дин¹⁴. Результатом поширення на підприємстві цієї та інших форм боротьби за підвищення продуктивності праці було значне збільшення випуску силових трансформаторів, трансформаторних підстанцій, іншої апаратури для електрифікації села. Так, лише за 9 місяців 1965 р. підприємство випустило надпланової продукції на суму 457 тис. крб. при річному зобов'язанні — 150 тис. крб. Порівняно з 1960 р. випуск валової продукції зріс у 1965 р. у 23 рази, в тому числі випуск трансформаторів — у 55, підстанцій — у 70 разів¹⁵.

Великі обсяги енергетичного будівництва, зокрема спорудження ліній електропередачі, висували перед трудящими електротехнічних підприємств серйозні завдання щодо збільшення випуску ізоляторів та лінійної арматури з високими електромеханічними характеристиками. Провідну роль у цій справі покладено на колектив Слов'янського арматурно-ізоляторного заводу (АІЗ), який в роки восьмої п'ятирічки працював особливо успішно. В дні роботи XXIII з'їзду КПРС бригади, зміни і цехи підприємства брали підвищені зобов'язання і з честю виконували їх.

Готуючи трудовий подарунок 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, колектив АІЗу вирішив завершити виконання п'ятирічного плану не на 2 місяці раніше строку, як це передбачалося прийнятими раніше зобов'язаннями, а до 1 жовтня 1970 р. Лише за цей додатковий місяць робітники вирішили випустити таку кількість ізоляторів та лінійної арматури, яка б дозволила спорудити для колгоспів і радгоспів 720 км електроліній напругою 35 кв, 6 тис. км — напругою 10 кв, 12 тис. км — напругою 220 в. Ці енергетичні траси арматурники назвали ленінськими¹⁶. Трудящі заводу з честю додержали свого слова: вже 30 липня 1970 р., на п'ять місяців раніше строку, підприємство завершило п'ятирічну програму з усіх показників і дало країні надпланової продукції на 11,3 млн. крб.¹⁷

Введення в експлуатацію нових енергетичних потужностей, збільшення виробництва електроенергії, зростання випуску і підвищення якості продукції електротехнічної промисловості — все це створило необхідні передумови для дальшого зростання масштабів робіт по електрифікації села, неухильного підвищення технічного рівня колгоспного і радгоспного виробництва.

У 60-х роках електрифікація колгоспів і радгоспів проводилася головним чином шляхом підключення до державних енергетичних систем та електростанцій, а також до сільських електростанцій збільшеної потужності. Значно зріс обсяг державних капіталовкладень для сільської електрифікації, що дозволило розгорнути в широких масштабах спорудження опорних підстанцій та ліній електропередачі сільськогосподарського призначення. Новим у сільській електрифікації цього часу було утворення механізованих колон, які виконували всі основні роботи в спорудженні електроліній, підключенні сільськогосподарських підприємств до державних енергосистем, зводили сільські електростанції.

Великий обсяг робіт з електрифікації колгоспно-радгоспного виробництва і побуту сільських трудівників виконано, наприклад, колективами механізованих колон тресту «Полтавасільелектросіткобуд». За

¹⁴ Архів УРРПС, ф. 2605-Р, оп. 8, спр. 3691, арк. 313.

¹⁵ Архів УРРПС, ф. 2605-Р, оп. 8, спр. 4547, арк. 196—197, 201; «Радянське Поділля», 2 серпня, 13 серпня, 2 вересня 1966 р.

¹⁶ «Арматурщик» (Орган партійного комітета, комітета профсоюзу і управління Слав'янського арматурно-ізоляторного заводу імені Артема), 20 грудня 1968 р.; «Социалистический Донбасс», 22 грудня 1968 р.

¹⁷ «Арматурщик», 30 липня, 22 грудня 1970 р.

1963—1965 рр. підпорядковані тресту механізовані колони збудували і ввели в експлуатацію понад 26 тис. км сільських електроліній, змонтували 4157 понижувальних підстанцій, 890 тис. світлоточок та ін.¹⁸ Постійно дбаючи про підвищення продуктивності праці, зниження собівартості будівельно-монтажних робіт, трудівники тресту наполегливо працювали над удосконаленням виробничих процесів.

Спільними зусиллями трудящих промисловості й сільського господарства протягом 1959—1965 рр. було досягнуто певних зрушень у справі електрифікації села. За цей час в Українській РСР споруджено 199,6 тис. км електроліній сільськогосподарського призначення, змонтовано близько 30 тис. понижувальних трансформаторних підстанцій, встановлено 64,9 тис. електродвигунів, близько 6,5 млн. світлоточок¹⁹. Кількість електрифікованих колгоспів УРСР досягла в 1965 р. 97%, а радгоспів — 99,4%; загальне використання електроенергії сільським господарством республіки зросло в 4,1 раза*. Все це дозволило виконувати за допомогою електричної енергії більший обсяг сільськогосподарських робіт. Наприклад, тільки протягом 1964 р. машинами на електричній тязі проведено: очистку 17,6 млн. т, сушку 1,6 млн. т і навантаження 9,1 млн. т зерна; подачу води для 6,1 млн. голів великої рогатої худоби, 4,2 млн. свиней і 2,3 млн. штук птиці; доїння 632 тис. корів, стрижку 4320 тис. овець²⁰.

Однак, незважаючи на великий трудовий вклад робітничого класу, рівень електрифікації сільського господарства Української РСР, так само, як і загальносоюзного, не задовольняв зростаючих потреб колгоспів і радгоспів, особливо в галузі впровадження електроенергії в сільськогосподарське виробництво. «За останні роки в нашій країні споруджено велетенські електростанції,— говорив на Пленумі ЦК КПРС 24 березня 1965 року Л. І. Брежнєв.— Разом з тим... сільське господарство споживає тільки 4 проценти електроенергії, яка виробляється в країні, в тому числі лише 2 проценти на виробничі цілі»²¹. В 1965 р. сільське господарство УРСР спожило 4,5 млрд. квт-год електроенергії, що становить лише 79% від наміченого плану²². Внаслідок недовиконання планів сільської електрифікації в республіці продовжувала існувати значна кількість дрібних електростанцій середньою потужністю 50 квт; на кінець 1965 р. кількість їх досягла майже 16 тис.; за рівнем електрифікації сільського господарства УРСР займала десяте місце серед союзних республік²³. Вирішення питання електрифікації села стримувалося також високими цінами на електроенергію.

У рішеннях березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXIII з'їзду КПРС були передбачені заходи щодо кардинального розв'язання проблеми електрифікації сільського господарства. Конкретно ці рішення були розроблені спеціальною постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів

¹⁸ П. И. Марфин, П. Х. Тисменецкий. Сооружение сельских линий электропередачи трестом «Полтавасельэлектросетьстрой», М., 1967, стор. 3—6.

¹⁹ Поточний архів Міністерства енергетики і електрифікації УРСР (далі — Поточний архів Міненерго УРСР), спр. 1320, арк. 67—68; «Радянська Україна», 21 грудня 1966 р.

* Підрахунки автора за даними статистичних щорічників: Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 342, 347; Народне господарство Української РСР в 1967 році, стор. 263.

²⁰ Поточний архів Міненерго УРСР, спр. 1320, арк. 1—2.

²¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 82.

²² «Економіка Радянської України», 1967, № 6, стор. 72.

²³ Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970, К., 1971, стор. 280; Поточний архів Міненерго УРСР, спр. 822, арк. 11—12, 14; спр. 1320, арк. 63—64; «Економіка Радянської України», 1967, № 6, стор. 72.

СРСР «Про електрифікацію сільського господарства СРСР у 1966—1970 рр.»²⁴, прийнятою 27 серпня 1966 р.

Прискоренню темпів сільської електрифікації, поліпшенню електропостачання колгоспів і радгоспів сприяли заходи щодо упорядкування експлуатації сільських ліній електропередачі. З цією метою тільки протягом 1965—1966 рр. на баланс Міністерства енергетики і електрифікації УРСР було прийнято від колгоспів і радгоспів 95,5 тис. км електромереж, а також велику кількість понижувальних трансформаторних підстанцій. На їх ремонт і реконструкцію, на подання технічної допомоги сільськогосподарським споживачам в експлуатації належних їм електроліній та електроустановок держава асигнувала 3,4 млн. крб., що давало можливість приділяти значну увагу питанням безперебійного електропостачання колгоспів і радгоспів*.

З 1 січня 1966 р. було значно знижено ціни на електроенергію, що відпускалася державними енергосистемами і електростанціями колгоспам, радгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам²⁵. Це дозволило сільським споживачам республіки лише в 1966 р. зекономити понад 14 млн. крб.²⁶

Керовані партійними організаціями, колективи механізованих колон постійно нарощували темпи боротьби за виконання і перевиконання планових завдань. Партія спрямовувала головну увагу сільських електрифікаторів на збільшення питомої ваги централізованого електропостачання колгоспів, радгоспів і сільських населених пунктів від державних енергосистем та електростанцій, на забезпечення надійності електропостачання сільськогосподарських споживачів, комплексне застосування електрики у виробничих процесах.

Роботи по електрифікації села набули особливого розмаху в ювілейному 1967 р. Тільки за цей рік в Українській РСР виконано будівельно-монтажних робіт по електрифікації колгоспів і радгоспів, побуту сільських трудівників на суму 100,7 млн. крб. проти 32,8 млн. крб. в 1964 р. На селі введено в дію близько 47 тис. км електроліній, більше 8 тис. трансформаторних підстанцій, 23 тис. електродвигунів; 394,3 тис. будинків колгоспників і робітників радгоспів було забезпечено електричною енергією²⁷. В результаті напруженої праці колективів механізованих колон, трудівників колгоспів і радгоспів, за великою шефською допомогою колективів промислових підприємств, будов, транспорту цілий ряд областей республіки напередодні 50-х роковин Великого Жовтня рапортував Батьківщині про завершення електрифікації села.

В наступні роки обсяг будівельно-монтажних робіт невинно зростав і вже в 1969 р. перевищив суму в 114 млн. крб.²⁸ У 1968 р. кількість електрифікованих колгоспів досягла 100%, а через рік у республіці не лишилося жодного неелектрифікованого радгоспу²⁹.

²⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 6, М., 1968, стор. 218—224.

* Підрахунки автора за матеріалами поточного архіву Міненерго УРСР, спр. 1320, арк. 59; спр. 1419, арк. 74; спр. 1537, арк. 6.

²⁵ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 5, стор. 738—739.

²⁶ Підрахунки автора за даними статистичних щорічників: Народное хозяйство СССР в 1967 году, М., 1968, стор. 462; Народное хозяйство Украинской РСР у 1966 році, К., 1967, стор. 323, 328 та журналу «Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства», 1966, № 11, стор. 43.

²⁷ Поточний архів Міненерго УРСР, спр. 1256, арк. 34; спр. 1535, арк. 3—4.

²⁸ Г. С. Высочинский. Строительство сельских электросетей в СССР, М., 1970, стор. 6.

²⁹ Народное хозяйство Украинской РСР в 1970 році, стор. 264, 268.

Успіхи, яких досягнуто в галузі електрифікації сільськогосподарського виробництва і побуту жителів українського села за період з 1959 р. по 1970 р., характеризуються такими даними: загальна протяжність сільських електроліній зросла в 4,4 раза і досягла 551 тис. км; використання електричної енергії сільським господарством збільшилося у 7 разів і становило в 1970 р. 7969 млн. квт-год; кількість електродвигунів, що діяли в 1970 р. в колгоспах і радгоспах республіки, становила 1059 тис. штук, тобто в 9 разів перевищила показник 1958 р. Важливі зрушення відбулися також і в електрифікації побуту жителів села. Так, якщо в 1958 р. кількість електрифікованих дворів колгоспників становила 40%, то в 1970 р.— 96% *. Лише в 1967 р. жителі українського села придбали 326 тис. телевізорів, 80 тис. холодильників, 23 тис. пилососів, 227 тис. пральних машин і т. ін.³⁰

Високими темпами в цей період зростала електроозброєність сільськогосподарської праці: тільки протягом восьмої п'ятирічки вона зросла в 2,2 раза, в той час, як електроозброєність праці в промисловості підвищилася на 16%³¹. Досягнутий наприкінці восьмої п'ятирічки рівень електрифікації сільського господарства дозволив успішно розв'язувати питання широкого застосування електричної енергії в стаціонарних процесах колгоспно-радгоспного виробництва, насамперед у тваринництві. Так, якщо в 1960 р. доїння корів у колгоспах республіки було механізовано на 18,4%, то в 1970 р.— на 55,4%, механізація водопостачання на фермах великої рогатої худоби підвищилася за цей час з 55,2% до 88,7%, на птахофермах — з 8,2% до 73,6%³².

Таким чином, в електрифікації села УРСР протягом досліджуваного періоду досягнуто великих успіхів, що їх значною мірою забезпечила самовіддана праця робітничого класу. Героїчні зусилля енергетиків, працівників електротехнічної промисловості, колективів енергобудівників та електрифікаторів, спрямовані на дальше зростання і зміцнення енергетичних потужностей, на розширення електрифікації країни, створили необхідні передумови для повнішого впровадження електричної енергії в колгоспне і радгоспне виробництво, у побут трудівників села, що стало одним з яскравих проявів непорушного союзу робітничого класу і селянства. В той же час у ході спільної боротьби трудящих промисловості і колгоспних ланів за завершення електрифікації села ще більше розширились і зміцніли, набули дальшого розвитку і вдосконалення економічні зв'язки між промисловістю і сільським господарством, між соціалістичним містом і соціалістичним селом, що в свою чергу сприяло дальшому зміцненню союзу робітників і селян, розширенню їх товариського співробітництва і взаємної допомоги в здійсненні програми комуністичного будівництва.

На сучасному етапі технічного розвитку тільки застосування електроенергії дає можливість здійснювати комплексну механізацію та автоматизацію виробничих процесів у сільському господарстві. Роз-

* Підрахунки автора за даними статистичних щорічників: Народне господарство Української РСР у 1959 році, стор. 319, 322—323, 328—331, 333; Народне господарство Української РСР у 1963 році, стор. 315—316; Народне господарство Української РСР у 1967 році, стор. 274—276, 278, 280; Народне господарство Української РСР у 1970 році, стор. 255, 264, 266—268, 270; Поточний архів Міністерства УРСР.

³⁰ І. К. Лутак. По-ленінському піклуватись про ефективність сільського господарства.— «Комуніст України», 1969, № 3, стор. 11.

³¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт, К., 1972, стор. 24.

³² Технічний прогрес і підвищення продуктивності праці в сільському господарстві. Матеріали наукової конференції, К., 1971, стор. 256; Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор. 263.

глядаючи можливість і доцільність використання електричної енергії в сільськогосподарському виробництві, В. І. Ленін писав: «Електрична енергія дешевше від парової сили, вона відзначається більшою подільністю, її значно легше передавати на дуже великі віддалі, хід машин при цьому правильніший і спокійніший,— тим-то вона значно зручніше застосовується і до молотби, і до оранки, і до доїння, і до різання корму худобі тощо»³³.

Вже тепер у сільському господарстві широко використовуються автоматизовані насосні установки, електроінкубатори, лінії по переробці кормів, автоматичне управління електроосвітлюванням у теплицях та ін. Використання електричної енергії для керування машинами, автоматизації окремих процесів і в цілому господарства невинно зростає. Все це сприяє значному прискоренню темпів індустріалізації сільського господарства, переводу на промислову основу виробничих процесів у землеробстві і тваринництві, дальшому зближенню сільськогосподарського виробництва за рівнем технічної озброєності й організованості з виробництвом індустріальним.

³³ В. І. Ленін. ПЗТ. т. 5, стор. 131

І. О. Яценко
ВІДРОДЖЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КРИМУ
В 1944—1948 рр.

Відбудова народного господарства Криму після його визволення радянськими військами від німецько-фашистських загарбників у травні 1944 р. вимагала якнайшвидшого

відродження і зміцнення партійних організацій області і створення нових. В руїнах лежали Камишбурунський залізорудний комбінат, металургійний завод ім. Войкова, Балаклавський рудник. Всього було зруйновано понад 300 підприємств. Загальна сума збитків, нанесених гітлерівцями народному господарству Криму, становила понад 20 млрд. крб.¹

Ще перебуваючи в Краснодарі, Кримський обком партії 27 березня 1944 р. накреслив першочергові заходи щодо відбудови народного господарства області², а повернувшись разом з частинами Червоної Армії у Крим,—приступив до поновлення партійних органів, насамперед міськкомів і райкомів ВКП(б). Не вистачало кадрів. В роки війни тисячі досвідчених комуністів з різних галузей народного господарства, партійного і радянського апарату пішли на фронт, частина знаходилась в евакуації³. Значну допомогу у відродженні партійних органів Криму подав Центральний Комітет партії, зокрема, в укомплектуванні керівними кадрами обласного, міських та районних комітетів ВКП(б) і радянських організацій. У Крим повернулося понад 1600 комуністів, з них більше, як 300 — з евакуації та партизанських загонів. 500 чол. направив ЦК ВКП(б)⁴. На 1 липня в області діяло 26 сільських райкомів, 6 міськкомів і 9 міських райкомів ВКП(б), 286 первинних партійних організацій

¹ Очерки по истории Крыма, ч. IV, Симферополь, 1967, стор. 97.

² Партархів Кримського обкому, КП України, ф. 1, оп. 3с, спр. 1475, арк. 30.

³ Там же, спр. 1772, арк. 4.

⁴ Там же, спр. 1742, арк. 15.

налічували 3653 комуністи, тоді як напередодні війни 1982 первинні парт-організації об'єднували 28 132 членів партії⁵. В основному комуністи були зосереджені в містах і промислових районах області. Відроджені первинні парторганізації були нечисленні. В м. Керчі, наприклад, на судноремонтному заводі працювало лише 3 члени партії, на металургійному ім. Войкова — 5⁶.

Важливу роль в діяльності обласної партійної організації відіграло прийняте в листопаді 1944 р. рішення ЦК ВКП(б) про роботу Кримського обкому партії. Центральний Комітет вказав на недоліки в організаційно-партійній роботі обкому, накреслив заходи по їх усуненню⁷.

Пленум Кримського обкому ВКП(б), що відбувся 28 листопада 1944 р., обговорив постанову Центрального Комітету партії і розробив відповідні заходи. Постанови ЦК ВКП(б) і Кримського обкому з даного питання обговорювалися на міських і районних зборах партійного активу, в роботі більшості взяли участь секретарі та відповідальні працівники обкому. Комуністи Криму у своїх виступах і резолюціях наголошували на необхідності поліпшити внутріпартійну роботу, підвищити політичну активність усіх членів партії⁸.

Партійна організація Криму приділяла значну увагу поповненню своїх рядів кращими представниками робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. При цьому вона керувалась настановою Володимира Ілліча Леніна про необхідність постійно працювати з безпартійним активом, залучати свіжі сили до партії. «Більше нових працівників з маси в ряди партії, для самостійної участі в будівництві нового життя,— заповідав вождь,— такий наш прийом боротьби з усіма труднощами, такий наш шлях до перемоги»⁹.

Значно поповнилася обласна парторганізація за рахунок демобілізованих воїнів-комуністів. На 1 червня 1944 р. вона нараховувала 3693 члени партії, а на той же час 1946 р.— 21 118 членів і кандидатів в члени ВКП(б). Число комуністів у сімферопольській міській партійній організації, наприклад, зросло з 882 чол. до 5611, у севастопольській — з 70 до 2 тис. чол.¹⁰. Збільшилась і кількість парторганізацій. Якщо в 1944 р. їх було 286, то в 1946 р.— 1522 (768 з них у промислових центрах та районах області).

Партійні організації стали уважніше підходити до прийому в партію, підвищили вимогливість до тих, хто вступив у її ряди. Цим обласна парторганізація створила передумови для розв'язання завдань, що стояли перед нею у відбудові народного господарства, адже від ідейності, активності, самовідданості комуністів залежало виконання накреслених планів. Чи не найважливішу роль у цій справі відігравали первинні партійні організації. Обком партії постійно допомагав цим основним партійним ланкам, які з перших днів роботи активно включалися у відбудову народного господарства. Парторганізація локомотивного депо ст. Сімферополь, наприклад, в середині 1944 р. налічувала 11 членів ВКП(б). Авангардна роль її відчувалась повсюдно. Комуністи виконували свої денні завдання, допомагали товаришам. Депо одним з перших серед підприємств міста закінчило першочергові відбудовні робо-

⁵ Там же, оп. 3, спр. 875, арк. 91—92; спр. 85, арк. 86.

⁶ Там же. ф. 67, оп. 1, спр. 1, арк. 1; ф. 52, оп. 1, спр. 4, арк. 6; ф. 278, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 46, спр. 985, арк. 3.

⁸ «Красный Крым», 9 грудня 1944 р.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 46.

¹⁰ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 4, спр. 6397, арк. 17.

ти, організувало теплу промивку паровозів і за перевиконання плану одержало перехідний Червоний Прапор управління залізниці¹¹. Парт-організація сімферопольського заводу продовольчого машинобудування ім. Куйбишева у своєму складі мала 7 чол. Машинобудівникам потрібно було підняти завод з руїн і ввести його в дію. Комуністи очолили провідні ділянки відбудовних робіт і своєю самовідданою працею запалювали інших. Вже через три місяці стали до ладу ливарний, модельний, механічний цехи. План 1944 р. по випуску продукції завод виконав на 129,3%¹².

Однією з найважливіших ділянок партійно-організаційного керівництва з боку ОК ВКП(б) були добір, розстановка та виховання кадрів. У цій складній і відповідальній справі не обійшлося без помилок. Деякі партійні організації Криму допускали промахи в доборі і висуванні кадрів, недостатньо перевіряли і вивчали їх політичні і ділові якості. Нерідко на керівну роботу потрапляли люди, які не відповідали поставленим партією вимогам, і їх доводилося замінювати.

Значну допомогу у справі поліпшення добору і розстановки кадрів подавав обласній партійній організації ЦК ВКП(б). Роботі з кадрами сприяло створення в області мережі курсів по підготовці і перепідготовці партійних і радянських працівників. У вересні 1944 р. була організована обласна однорічна партійна школа на 140—150 слухачів. У 27 містах і районних центрах Криму діяли шестимісячні вечірні партшколи для перепідготовки секретарів первинних партійних організацій, пропагандистів, керівників радянських і партійних органів. Протягом осені 1944 р. і весни 1945 р. ці курси і курси масових професій сільського господарства закінчило 20 590 чол.¹³.

Однак підготовка партійних кадрів у Криму, як і по всій країні, не відповідала вимогам післявоєнного часу. 1946 р., згідно з постановою ЦК ВКП(б) про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників, Кримський ОК ВКП(б) організував обласну дворічну партійну школу та курси при обкомі партії. У 1948—1949 рр. дворічну школу закінчило 140 чол., 25 з них були направлені секретарями міськкомів і райкомів партії, 12 — відповідальними працівниками обкому ВКП(б), інші — в партійні, радянські і господарські організації. При обкомі партії за цей час закінчило курси 43 чол., у тому числі 19 секретарів, 24 завідуючих відділами та інструкторів міськкомів і райкомів партії¹⁴.

В результаті проведеної роботи по підготовці кадрів поліпшився якісний склад партійних, радянських і господарських працівників області, підвищився їх освітній рівень.

Головне господарсько-політичне завдання, яке стояло перед комуністами області, полягало в тому, щоб відбудувати народне господарство, досягти довоєнного рівня соціалістичного виробництва і значно перевершити його. Це знайшло своє відображення в «Законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.», прийнятому Верховною Радою СРСР у березні 1946 р.

Четвертим п'ятирічним планом передбачалось відбудувати всі промислові підприємства Криму, крім тих, що працювали на привозній дефіцитній сировині; організувати нові підприємства на базі місцевої сировини для задоволення господарських потреб господарств і населення

¹¹ «Красный Крым», 15 серпня, 1944 р.

¹² Партархів Кримського обкому КП України, ф. 8, оп. 8, спр. 1172, арк. 2, 5; спр. 1251, арк. 29, 30.

¹³ Там же, ф. 1, оп. 3с, спр. 1742, арк. 7; спр. 1786, арк. 56.

¹⁴ Там же, спр. 2245, арк. 31.

області; відбудувати електростанції в Севастополі і Феодосії, Камишбурунській залізничній комбінат, Сакський і Перекопський хімічні заводи, десятки фабрик, заводів, промкомбінатів. Планом передбачалось підняти з руїн міста Севастополь і Керч. Обласний комітет партії систематично піклувався про забезпечення будов спеціалістами, робочою силою, технікою, устаткуванням, продовольством, дбав про поліпшення культурно-побутових умов робітників і інженерно-технічних працівників. Значну допомогу у відбудові народного господарства Криму подав Радянський уряд. З усіх кінців країни туди направлялись ешелони з машинами, сировиною, продовольством. На відбудову Камишбурунського залізничного комбінату прибули демобілізовані воїни, а також робітники з Ставропольського краю, Кубані, центральних областей України¹⁵.

Розпочалась відбудова окремих цехів і виробничих дільниць на металургійному заводі ім. П. Л. Войкова, на підприємствах індустріальної Керчі. Піднімались з руїн фабрики і заводи, відкривалися здравниці Криму. Виконання завдань четвертої п'ятирічки стало бойовою програмою кримських комуністів. Обласна партійна організація регулювала розстановку кадрів з урахуванням потреб. В центрі уваги первинних партійних організацій були державні завдання. На бюро, зборах, активах обговорювався хід їх виконання, виявлялися недоліки, накреслювали заходи щодо їх усунення.

Чимало зусиль доклав обком ВКП(б) відбудові Керчі. Він зобов'язав сільські та районні комітети партії допомогти місту робочою силою, і на відбудову промислових підприємств, в першу чергу залізничного комбінату, Ленінський, Кіровський, Старо-Кримський та інші сільські райони направили бригади будівельників. Значну роботу здійснювала й міська партійна організація. Комуністи особистим прикладом показували зразки самовідданої праці, були заспівувачами цінних трудових починань¹⁶.

Надаючи першорядного значення відбудові промисловості, обласна партійна організація приділяла велику увагу й сільському, насамперед зерновому господарству. Велику роль у цій справі відіграла допомога селу з боку робітничого класу.

У вересні — грудні 1946 р. відбулися перші післявоєнні міські та районні партконференції. На них було проаналізовано роботу більше як за два роки, виявлено слабкі місця, накреслено заходи по дальшому поліпшенню діяльності партійних організацій.

У лютому 1948 р. відбулася XXII обласна партійна конференція, яка підбила перші підсумки відбудови народного господарства Криму. На 1 січня 1949 р. в області було відбудовано і введено в дію 459 підприємств, план двох років п'ятирічки виконано на 106,8%, 242 підприємства план 1947 р. виконали достроково. Конференція поставила перед партійними організаціями завдання «добитися таких темпів роботи промисловості, будівництва і транспорту, щоб забезпечити виконання післявоєнної п'ятирічки за чотири роки»¹⁷.

В наступні роки партійна організація Криму добилася відчуття успіхів на всіх ділянках господарського будівництва. Лише в Керчі у досліджуваній період було введено в експлуатацію більше 300 тис. кв. м житлової площі, десятки шкіл, лікарень, клубів та ін.¹⁸.

¹⁵ Очерки по истории Крыма, ч. IV, Симферополь, 1967, стор. 111—114.

¹⁶ Кримський обласний державний архів. ф. 3297, оп. 2, спр. 212, арк. 17; В. Сирота. Так сражалась Керчь, Крым, 1968, стор. 158.

¹⁷ Партапхів Кримського обкому КП України. ф. 1, оп. 3с, спр. 2044, арк. 11—16, 207.

¹⁸ Там же, арк. 105.

Партійні організації сприяли розвиткові ініціативи робітників та інженерно-технічних працівників, найбільш яскраво це виявилось у широкому розмаху соціалістичного змагання, котрим було охоплено 89% всіх робітників і службовців області¹⁹. Найважливішою особливістю соціалістичного змагання у досліджуваний період було багатство його змісту і форм, висока активність трудящих. Партійні організації створювали сприятливі умови для роботи передовиків виробництва, раціоналізаторів та винахідників, поширювали їх досвід серед трудящих. У ході відбудовних робіт чисельно збільшувався і загартувався робітничий клас Криму, зростав ідейний вплив партійних організацій на маси.

¹⁹ Солнечный край, Крымиздат, 1951, стор. 34.

З. А. Пашкуй
ДО ПИТАННЯ ПРО АВТОНОМІЮ
ЗАКАРПАТТЯ ПІД ЧАС
УГОРСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Зразу ж після окупації Угорщиною Закарпаття до червня 1939 р. «Карпатською територією» управляла «тимчасова адміністрація» на чолі з військовим диктатором генера-

лом Новаковичем. Пізніше на посади регентських комісарів уряд Хорті почав призначати й цивільних осіб. Їм надавали необмежені права.

3 грудня 1939 р. при регентському комісарі було створено «комісію пропозицій», що складалася з 12 радників. Головним радником комісара весь час був «апостольський протонотарій», агент Ватикану Олександр Ільницький. У складі «комісії пропозицій», утвореної 3 грудня 1939 р., було 3 священослужителі високого сану, 2 депутати парламенту, адвокат, землевласник і селищний староста¹.

Посаду регентського комісара по черзі займали барон Зігмунд Перені, «вітяз» Міклош Козма, таємний радник Вілмаш Томчані й, нарешті, генерал-лейтенант у відставці Андраш Вінце. Про роль регентських комісарів на Закарпатті свідчить напутнє слово регента Хорті призначеному на цю посаду 12 серпня 1940 р. Міклошу Козмі: «Ті, хто агітує проти нашого державного духу, відчуватимуть твій кулак. Ти зараз ідеш туди (в Закарпаття.— З. П.) як регентський комісар, але з першої ж хвилини почувай себе як віце-король»².

Як видно з щоденника та інших документів М. Козми, регентський комісаріат пильно дбав про захист великого землеволодіння й зміцнення приватної власності, але мало цікавився життям народних мас.

З районів, що відійшли до Угорщини за першим Віденським арбітражем, були створені Ужанська і тимчасово об'єднана Берего-Ужочанська жупи^{*}, а в серпні 1939 р.— Мараморошська³. Після остаточної окупації Закарпатського краю його було поділено на три експозитури — Ужанську, Березьку й Мараморошську.

Згідно з статутом, Закарпаття мало 14 депутатів в угорському пар-

¹ Országos Levéltár, Budapest (далі — OL), Kozma Miklós iratai. 10.III.köt., 1939, 47. old.

² OL, K-429, Kozma Miklós iratai — 10.III.köt., 1939, 47. old.

^{*} Жупа — адміністративний округ у південних слов'ян.

³ ЗОДА. ф. 2, оп. 1, спр. 274, стор. 4; ф. 162, оп. 1, спр. 22, стор. 1.

ламенті. Місцеві органи влади складалися майже виключно з представників панівних класів. Так, із 77 членів, що входили до складу законодавчої комісії Ужанської жупи, було 32 окружних начальники, бургомістри та вищі чиновники, 11 повів, 27 великих землевласників, 6 заможних селян і... один робітник ⁴.

Старостами, нотарями та окружними начальниками призначалися профашистські елементи, зокрема члени терористичних загонів М. Козми «Сабад чипат» («вільні загони». — З. П.), з допомогою яких уряд здійснював антинародну колонізаторську політику.

Виборча система Угорщини не забезпечувала виборчих прав трудящим Закарпаття. Уряд без відома народу призначав, або, як тоді говорили, «прикликав» до парламенту депутатів — шпигунів, дезертирів, ренегатів ⁵. Згідно з законом, «членами палати депутатів державних зборів... можуть бути лише ті із числа осіб, вибраних населенням Підкарпатської території за списками мадярських партій, кого на пропозицію прем'єр-міністра державні збори рішенням обох палат запросять у палату депутатів ⁶. Брати участь у виборах мали право чоловіки 26-річного, а жінки — 30-річного віку. Таким чином, молодь позбавлялася виборчих прав. Крім того, вимагалось угорське громадянство тривалістю не менше 10 років, чого більшість закарпатців не мали.

У переписних листах ставилося й таке запитання до виборців: чи проживаєте безперервно на одному місці протягом шести років? Ясно, що ценз осідлості позбавляв виборчих прав усіх безробітних і напівбезробітних, які в пошуках роботи переходили з місця на місце, а їх у тогочасному Закарпатті було 80—100 тис. Існували ще цензи майновий, землевласницький, прибутковий, податковий, освітній та ін.

У зв'язку з політичною обстановкою, що склалася після нападу фашистської Угорщини — сателіта гітлерівської Німеччини на СРСР, вибори спочатку були перенесені на 1941, а потім на 1942 і нарешті, на 1943 р., але так і не відбулися.

Не проводилися вибори й до місцевих органів управління. Багато документів Закарпатського обласного державного архіву свідчать, що депутати до місцевих органів управління призначалися регентським комісаром на подання окружних начальників ⁷.

При цьому представників місцевих органів влади попереджували, що в списки депутатів дозволяється включати лише тих, ...числє політичне минуле перевірене ⁸.

Ще задовго до окупації угорські правлячі кола визначили політичне й правове становище Закарпаття у складі Угорської держави. 16 березня 1939 р. прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі заявив у парламенті про розпад Чехословаччини і вступ угорської армії, на прохання Руської Національної Ради, на територію Закарпатської України. При цьому він оголосив про надання цій території та її народові автономії. Однак Телекі тоді ще не знав, як реагуватимуть на цю автономію лідери закарпатських партій. Відразу ж після окупації з цього питання розгорнулася гостра полеміка.

В проєкті депутата угорського парламенту Фенцика, поданому на розгляд уряду 31 березня 1939 р., Закарпаття мало стати невід'ємною

⁴ Там же, ф. 45, оп. 2, спр. 265, арк. 28—29.

⁵ Kállay Gyula. A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. Budapest, 1965.

⁶ Збірник законів Мадярського Королівства 1938—1939 рр. — «Подкарпатський вестник», № 6, Ужгород, 1940.

⁷ ЗОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 4, арк. 1—15, 36, 77, 101—105.

⁸ Там же, ф. 118, оп. 1, спр. 6, арк. 2, 4.

частиною Угорщини і називатися Карпаторуським воєводством. Його кордони не визначалися, але до складу воєводства повинна була входити й південна частина Закарпаття, населена угорцями та українцями⁹.

Фенцик пропонував створити Сойм, який виконував би роль національних зборів Карпаторуського воєводства. Національні збори мали складатися з 50 членів і посилати в парламент відповідно до числа виборців 6 своїх депутатів¹⁰.

До «автономної» території відходили всі державні землі, шахти й ліси. Крім цього, проект передбачав надання державної дотації «автономному» урядові.

Через 5 днів після опублікування цього проекту газета «Пештський щоденник» писала: «Для автономії, перш за все, необхідно відкласти на бік всі русинські рухи та програми. Щоб досягти реальної мети, русинському народові необхідно об'єднатися. Спочатку народ треба виховувати (безумовно, в угорському дусі.— З. П.)»¹¹.

Фенциківський проект був діаметральною протилежністю урядовому, розробленому колишнім прем'єр-міністром Угорщини Бетленом, який уявляв «Карпаторуське воєводство» юридично єдиним цілим з Угорщиною — з єдиним главою держави, громадянством і законодавством. Прийняті угорським парламентом закони вважалися б чинними й на території Карпатської України, яка мала б з Угорщиною єдину митну територію і фінансово-грошову систему.

Проект Бетлена визначав і систему адміністрації та управління Карпатською Україною. За його планом, місцеві органи управління мали складатися з воєводи, намісника та воєводських зборів, що, приблизно, відповідають функціям піджупанів, наджупанів та зборів угорських комітатів (областей). Воєводу призначав би голова держави з трьох запропонованих зборами осіб, а намісника — з трьох запропонованих урядом осіб — обирають збори. Але спочатку й намісника призначав би уряд¹².

Справами управління і культури мав відати воєвода під наглядом намісника. Армія складалася б з воєводських полків. У всіх органах управління вживались би дві мови — угорська й карпатоукраїнська. Природні багатства краю залишались би в державній власності, а доходи від державних лісів мали використовуватися для місцевих потреб¹³.

Запропонував через пресу свій проект автономії й депутат А. Броді. На його думку, автономія Карпатської України повинна бути схожою на колишню автономію Хорватії, тобто, крім зовнішніх та військових справ, усі питання внутрішні — адміністративні, освітні, громадські, грошові, зв'язку, юстиції та правосуддя — мають входити до функцій автономної системи. Броді вимагав окремого автономного уряду, який би, у спілкуванні з угорським вживав карпатоукраїнську мову. Броді також пропонував використовувати карпатоукраїнських чиновників у закордонних представництвах угорського уряду в тих країнах, де проживало багато українців (наприклад, в Америці)¹⁴.

Безумовно, незважаючи на всі ці проекти, урядові кола Угорщини й не збиралися надавати краєві автономію. Про це свідчить мемо-

⁹ OL, ME, Nemzetiségi o., 56. cs., K 16563/1939.

¹⁰ "Pesti ujság", 4 квітня 1939 р.

¹¹ "Pesti Naplo", 9 квітня 1939 р.

¹² Tilkovszky Lóránt. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. Budapest, 1967, 168. old.

¹³ Там же, 169 old.

¹⁴ «Русский Вестник», 2 квітня 1939 р.

рандум М. Козми прем'єр-міністрові П. Телекі, в якому майбутній регентський комісар Закарпаття просив главу уряду не брати серйозно до уваги обіцянку автономії, бо цим дасть зброю в руки їх політичним ворогам. Козма підкреслив, що здійснити автономію в Закарпатті неможливо, бо тут немає середнього класу для участі в автономному управлінні, а тому нижчі та середні посади можна заповнити закарпатськими угорцями та лояльними карпаторосами з числа інтелігенції. На вищі ж посади необхідно направляти кваліфікованих осіб з Угорщини¹⁵.

Проти автономії Закарпаття активно виступило угорське населення, підтримане керівниками угорських партій на чолі з Ендре Корлатом, який тоді займав посаду Ужанського наджупана. Справа в тому, що окремі комісії, які розробляли проекти автономії та її територіальних кордонів, з метою мадяризації краю вважали за необхідне включити до автономної території й південну частину краю, яка відійшла до Угорщини за Віденським арбітражем і на той час була вже невід'ємною частиною угорських комітатів. Згідно з цим Ужгород став би головним містом автономної території, на що, безумовно, угорські партії краю не погоджувалися.

В суперечки про форми та зміст автономії включився й колишній наджупан Імре Еган, який виступив з різкою критикою проектів Броді і Корлата, заявивши, що для вирішення карпаторуського питання недоцільно створювати національні збори Карпатської України, досить лише призначити регентського комісара, при якому діятиме комісарська рада.

В брошурі «Якою має бути русинська автономія» І. Еган аналізував проекти й висловлювання про автономію Жігмонда Морвая, Ореста Сабо, Йожефа Іллеша та ін., критикував їх концепції, зокрема пропозиції Ореста Сабо про створення культурного товариства, завданням якого було б здійснення культурної та господарської консолідації як передумови консолідації політичної. І. Еган критикував план Ж. Морвая про ліквідацію системи комітатів і створення провінціальних зборів на чолі з призначеним регентом Угорщини провінціальним начальником, пропонував свій проект автономії, за яким в Ужгороді чи в Мукачевому під керівництвом урядового намісника (урядового уповноваженого) була б створена рада управління¹⁶, яка складалася б з 15 державних функціонерів, 20 представників від вищих станів і 35—40 — від семи релігійних общин, 7 — від комір (палат) і 20—24 членів жупських комітетів. Отже, серед членів «ради управління» не було б жодного робітника або селянина.

Еган виступав не за національну, а за територіальну автономію, бо, як він писав, русини не є нацією, і тому краще для них було б жити разом з угорцями, під єдиним управлінням¹⁷.

В березні 1940 р. законопроект потрапив, нарешті, до прем'єр-міністра, який надіслав його міністрові юстиції з проханням «терміново» розглянути й відповісти, чи можна пристосувати юридичні норми Угорщини до автономії Закарпаття. Міністр юстиції відповів, що в його відомстві немає органів, які б цілком або частково займалися цим питанням і що «юриспруденція має вседержавний характер, тому порушувати її єдність не можна».

¹⁵ OL, Kozma Miklós iratai, 10. cs., 1 квітня 1939 р.

¹⁶ Dr. E g a n I m r e. Milyen legyen a ruszin autonómia? Ungvar, 1939, 14—15. old.

¹⁷ Т а м же, 20—21. old.

Так законопроект про автономію Закарпаття не витримав найперших випробувань. Як «не підготовлене» до вирішення, це питання було відкладене на невизначений час^{18–19}.

П'ятий варіант законопроекту про автономію, автором якого був професор Едьєд, обговорювався 13 квітня 1940 р. на нараді в присутності «керівників русинів»: регентського комісара Перені, головного радника Ільницького, єпископа Стойки та ін. Та ні цей, ні шостий, ні сьомий і не восьмий варіанти не були прийняті урядом.

У цей час угорське населення Ужгорода, Мукачевого, Берегового та інших міст, підбурюване лідерами угорських партій Корлатом і Возарієм, виступило з протестом проти включення названих міст до складу автономної території.

У зв'язку з цим до Ужгорода приїхав прем'єр-міністр Угорщини П. Телекі і провів анкетування з питання автономії²⁰. 10 червня 1940 р. був підготовлений, а 23 липня 1940 р. був представлений на розгляд угорському парламентові дев'ятий варіант проекту автономії. Закарпаття мало вже називатися Підкарпаттям, а населення — не угороросами, як це було прийнято в угорських панівних колах, а «рутенами». Кордони «автономної території» встановлювалися згідно з рішенням першого Віденського арбітражу. Ужгород був представлений головним містом автономної території, а органами управління мали стати воєводські збори в складі 40 членів. Кожний член воєводських зборів мав обиратися строком на 5 років; збори обирали 6 воєводу. При цьому діяв би і регентський намісник, він же, одночасно, — наджупан Ужгорода і член верхньої палати державних зборів Угорщини. Юридичні відносини між воєводою і регентським намісником відповідають відносинам наджупана і піджупана, але на вищому рівні²¹.

Цей законопроект не сподобався автономістам і викликав невдоволення серед угорського населення Закарпаття. Військові кола Угорщини використали це невдоволення для натиску на уряд, вимагаючи від нього встановлення на Закарпатті військової адміністрації. Цим угорська армія хотіла забезпечити собі міцний тил для здійснення окупації Північної Трансильванії²².

Офіційна газета регентського комісара «Карпатський вісник» (Kárpátí Híradó) допомагала угорському урядові гальмувати надання автономії Закарпаттю. «Якщо народ русинський хоче автономію, — писала вона, — то уряд нехай припинить постачання цій «автономній території» грошової допомоги та продуктів харчування, бо є так багато бідних угорців, які відмовились від неї (допомоги) на користь русинів, що братній русинський народ не хоче відокремитися від них автономією»²³. А професор права Дебреценського університету Гендел Вілмош, виступаючи перед студентами, серед яких були й закарпатські українці, обізвав народ Закарпаття брудним, неосвіченим, якому нічого й мріяти про автономію²⁴.

Обіцяна автономія була лише політичним маневром угорських правлячих кіл. Виступаючи 12 квітня 1939 р. в угорському телеграфічному агентстві, Міклош Козма заявив, що обіцянки автономії й домагання лише тих територій, які заселені угорцями, були правильними тіль-

^{18–19} Б. І. Співак. Нариси революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках, Львів, 1963, стор. 285.

²⁰ «Карпаторусский голос», 28 травня 1940 р.

²¹ Tilkovszky Lóránt, op. cit., 211—220. old.

²² Там же, 221. old.

²³ «Kárpátí Híradó», 16 квітня 1939 р.

²⁴ OL, K-429, Kozma Miklós iratai, 27. cs., 1938, 314. old.

ки доти, поки ці території не були одержані Угорщиною. «Але нам...,— говорив він далі,— покликаним і спроможним управляти іншими народами, цей принцип уже не підходить, і я не згоден з тими, хто говорить, що ми не маємо прав на Русинську землю»²⁵. Пізніше він заявив, що обіцяна Закарпаттю автономія була потрібна тільки з зовнішньополітичних міркувань.

Після нападу Угорщини на Радянський Союз питання про автономію вже не піднімалося. З'являлися статті, зауваження до законопроектів, пропозиції, але від вирішення цієї проблеми уряд залишався осторонь.

В 1941 р. Міклош Козма з задоволенням констатував, що про автономію вже ніхто не говорить.

При цьому слід зауважити, що закарпатський народ не прийняв би жодної з пропонованих на словах форм автономії Закарпаття в складі Угорщини. Народ цього краю жив однією думкою, одним прагненням — возз'єднатися з братнім українським народом, з матір'ю — Радянською Україною. Доки здійснилися ці сподівання, трудящим Закарпаття довелось ще багато пережити, пролити крові заради свого визволення, яке прийшло восени 1944 р.

²⁵ Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai iratok... 154—155. old.

П. Й. Каришковський ПРО ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ОЛЬВІЇ

Про існування в стародавній Ольвії колегії агораномів стало відомо ще на початку XIX ст., коли було знайдено перший епіграфічний документ цих магістратів¹. У 1875 р. в Ольвії було знайдено ще один напис агораномів такого ж змісту, як і попередній — обидва документи є присвятами агораномів, які підносять Гермесу Агорею (тобто «Ринковому», що вважався за небесного покровителя торгівлі) срібну статуетку богині перемоги Ніки, «за добробут міста і власне здоров'я»². На підставі цих скупих матеріалів В. В. Латишев, звертаючись до аналогій з іншими центрами греко-римського світу, визначив сферу їх діяльності — агораноми, колегію яких обирали щороку в складі п'яти осіб на чолі з головою, відповідали за впорядкованість міського ринку та відали всіма справами, пов'язаними з організацією торгівлі³. В Істрії, сусідній мілетській колонії, вони дбали (принаймні це було в I ст. до н. е.) про забезпечення співгромадян хлібом і вином — основними продуктами споживання міської бідноти*.

Іншу групу джерел про ольвійських агораномів складають ще дві епіграфічні пам'ятки, знайдені поза межами міста: одну було придба-

¹ Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, edidit B. Latyschew, Petropoli (далі — IOSPE, I²), N 129.

² IOSPE, I², N 128.

³ В. В. Латишев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, Спб., 1887, стор. 298—299.

* Заможний істрійський громадянин Арістагор, «коли його було обрано агораномом, протягом року виконував обов'язки, як належить прекрасному та доблесному мужеві, перепродавав хліб і вино якнайдешевше та зменшував ціни інших харчових продуктів [...], спорудив також будинок агораномія за власні кошти, за що народ [...] обрав його агораномом ще на два роки» (Sylloge inscriptionum Graecarum a G. Ditterbergero condita et aucta, Lipsiae, II³, N 708).

но у селі Коблево, біля гирла Тилігульського лиману, і у 1912 р. вона потрапила до Одеського музею (де, до речі, зберігаються і вищезгадані присвяти Гермесу)⁴; другу — плиту з написом — було відкрито 1964 р. під час розкопок на Березані й перевезено до Ленінграда⁵. Ці документи, також культового характеру, дають можливість встановити, що агораномі шанували не тільки Гермеса, але й Ахілла Понтарха (у березанській присвяті його, всупереч традиції, названо Ахіллом Героем), і брали участь у святкових змаганнях, пов'язаних з культом останнього.

Конкретні дані про службову діяльність ольвійських агораномів дещо збагатилися завдяки тому, що у 1908 р. під час археологічних досліджень Ольвії було знайдено свинцеву гирю вагою в одну лібру (римська лібра цього часу — тобто II ст. н. е. — 327,45 г), з написом ΑΓΟΡΑΝΟΜΟΥΝΤΟΣ ΑΓΑΘΟΚΛΕΟΥΣ Β ΛΕΙΤΡΑ, що означає ім'я агораномі Агатохла, сина Агатохла (рис. 1, 6)⁶. З цього можна зробити висновок, що в Ольвії, як і в багатьох інших містах еллінського світу, агораномі здійснювали також нагляд за правильністю мір і ваги, що використовувалися у повсякденній торгівлі⁷, у зв'язку з чим на контрольних гирях знаходимо імена цих урядовців⁸. А втім, в Афінах, де апарат полісного управління відзначався особливою розгалуженістю, поруч з агораномі були ще й метрономі, які спеціально стежили, щоб торговельні міри та гирі відповідали затвердженим зразкам*.

Епіграфічні документи ольвійських агораномів і згадана гиря Агатохла належить порівняно пізньому часу (кінець I—II ст. н. е.).

⁴ IOSPE, I², № 685. Документ, який В. В. Латишев видав за естампажем, при вивченні *de visu* дає можливість виправити деякі дрібні помилки. Так, у другому рядку від імені батька архонта-епоніма збереглися не тільки літери HP, але й слідуюча за ними омега (це веде до відновлення відомого у припонтійській ониматології чоловічого імені Hρων — пор. *Corpus inscriptionum regni Bosporani* (далі — CIRB), 1965, М.—Л., №№ 583, 1089; *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, edidit G. Mihailov, Serdicae, I, № 31); у третьому рядку досить виразно читаються літери ΕΙCΗΟC (В. В. Латишев читав тільки три останні), що, на жаль, не дає можливості повністю відновити пошкоджене ім'я (про ольвійські імена з закінченням -ΗΟC див. L. Zgusta. *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praha, 1955, стор. 385, 409); у четвертому і одинадцятому рядках перші літери були CI, тобто ім'я третього за списком агораномі було Сівараг (Σίωαραγος os), а не Дуараг, як читав його В. В. Латишев. Таке ім'я зустрічається у припонтійських епіграфічних пам'ятниках вперше; можливо, що його треба виводити від іранського (авестійського) *syāva-* — «чорний» (L. Zgusta. Назв. праця, стор. 144—145).

⁵ К. С. Горбунова. Посвятительная надпись в честь Ахилла Героя с острова Березань. — *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья*, Л., 1968, стор. 96—99; *Надписи Ольвии (1917—1965)*, Л., 1968, стор. 82—83, № 90, табл. XLIV.

⁶ Отчет Археологической комиссии за 1908 год. Спб., 1912, стор. 75—76, рис. 55 (пор. В. Ф. Гайдукевич. *История античных городов Северного Причерноморья. — Античные города Северного Причерноморья*, I, М.—Л., 1955, стор. 47, рис. 8; Л. И. Чуистова. *Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье. — Археология и история Боспора*, II, Симферополь, 1962, стор. 84, № 36, табл. XXXI, рис. 27). Позначення Β є скороченням імені батька агораномі, якого також звали Агатохлом (прикладі таких скорочень див., наприклад, CIRB. №№ 36, 76, 81, 84, 98 і т. д.). В одному з ольвійських епіграфічних документів згадується стратег Агатохл, син Агатохла, але нема підстав ототожнювати його з цим агораномом.

⁷ J. Oehler. *Agoranomi*. — RE, I, 1894, стор. 883; H. Francotte. *L'industrie dans la Grèce ancienne*, I, Bruxelles, 1901, стор. 141 і далі.

⁸ E. Pernice. *Griechische Gewichte*, Berlin, 1894, стор. 60, № 622; стор. 70, № 717; Л. И. Чуистова. *Античные и средневековые весовые системы*, стор. 51—52, № 7; стор. 73—74, №№ 9, 11.

* Про афінських метрономів згадує, наприклад. Аристотель (*Ath. polit.*, 50, 1—2).

Було б, проте, невірно вважати, нібито агораноми з'явилися в Ольвії тільки у римську епоху. В. В. Латишев припускав, наприклад, що ця колегія існувала ще на ранньому етапі історії міста і тільки випадково не збереглися згадки про її діяльність у догетські часи⁹. Дійсно, в Істрії, державний устрій якої має багато аналогій з ольвійськими державними установами, агораноми згадуються вже у II ст. до н. е.¹⁰ Думка В. В. Латишева підтверджується й іншими матеріалами, що не привернули, на жаль, уваги дослідників античного Причорномор'я*.

Поміж гирями, знайденими у різні часи в Ольвії, є група таких, на яких вміщено скорочену назву міста. Ще П. Й. Бурачков опублікував рисунки монет і вилитої з бронзи чотирикутної гирки з зображенням дельфіна і дворядковим написом ΟΛΒΙΟ ΚΡΙΤΟΒΟΥ¹¹, що зберігається зараз у Державному історич-

ному музеї в Москві разом з другим подібним примірником; третій — знаходиться в Одеському археологічному музеї (рис. 1, 1)¹². У колекції відомого херсонського краєзнавця Є. П. Мамаєнка була ще одна така гирка, але з ім'ям ΧΑΡΙΝΑΥ (рис. 1, 2). У 1957 р. в одному з приміщень Західного торговельного ряду на ольвійській агорі було знайдено свинцеву гирку з зображенням дельфіна і написом ΟΛΒΙΟ ΑΡΙΣΤΟ (рис. 1, 3)¹³. Під час розкопок Ольвії були виявлені також бронзові чотирикутні гирки меншого розміру з таким же зображенням і зі скороченнями імен ΑΠΟ (рис. 1, 4)¹⁴ та ΔΙΟΝΥ (рис. 1, 5)¹⁵.

⁹ В. В. Латишев. Назв. праця, стор. 298; В. Л. Зуц. Державний лад Ольвії в VI—I ст. до н. е.—«УІЖ», 1970, № 9, стор. 71.

¹⁰ V. Pargvan. Fouilles d'Histria. Inscriptions: troisième série 1923-1925, "Dacia", 11 (1925), 1927, стор. 209, № 11. Про цю подібність див. Т. В. Блаватская. О финансовых коллегиях Ольвии и Истрии, КС ИИМК, вып. XXII, 1948, стор. 57—58.

* Не можна також не згадати й про невдалу спробу віднести до компетенції ольвійських агораномів нагляд над карбуванням монет. Так, В. В. Голубцов вважав, нібито скорочення ΑΓΟΡΑ на деяких мідних монетах елліністичного періоду можна розглядати як назву цієї колегії (В. В. Голубцов. Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1908 годов.—Известия Археологической комиссии, вып. 51, 1914, стор. 93; пор. табл. XV, 4). Хиткість такого припущення очевидна не тільки за браком відповідних аналогій, але й тому, що на однотипних і ольвійських монетах одного й того ж часу, є ще кілька таких скорочень (там же, табл. XV, 13; XVII, 6, 8; XVIII, 5, 9, 12; XXIII, 1—5) й усі вони являють собою імена архонтів.

¹¹ П. О. Бурачков. Общий каталог монет, ч. 1. Одесса, 1884, стор. 41, № 17, табл. III, 16.

¹² Записки Одесского общества истории и древностей, 1900, т. XXII. Протоколи, стор. 147.

¹³ Л. И. Чуйстова. Назв. праця, стор. 65, № 4, табл. XX, рис. 144.

¹⁴ Зображення цієї гирки див. «Нариси стародавньої історії Української РСР», К., 1957, стор. 252.

¹⁵ А. Н. Карасев, Е. И. Леви. Работы Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1960—1962 гг.—Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР, вып. 103, 1965, стор. 87, рис. 29, 5 (пор. зображення на титульному листі збірника «Ольвия. Теменос и агора», М.—Л., 1964).

На гирках цієї групи знаходимо імена Крітобул і Харінавт, які не були раніше відомі серед ольвіополітів*; цілком імовірно також, що на останній гирці вміщено ім'я Діонісій, дуже поширене серед громадян Ольвії¹⁶. Що ж до скорочень Апо- та Арісто-, то їх доповнення є досить складною річчю бо навіть обмежившись відомими з ольвійських документів іменами, матимемо в обох випадках дуже широкий вибір¹⁷.

Перелічені вище гирки відносяться, як можна встановити за палеографічними ознаками написів, до елліністичного періоду. Єдина свинцева гирка з ім'ям Арісто- датується при цьому кінцем IV або першою половиною III ст. до н. е., а бронзові гирки можуть бути віднесені до III ст. до н. е.** Такому датуванню не суперечать і повідомлення про умови їх знаходження¹⁸.

Відмінною рисою всіх перелічених гир є наявність на них зображення дельфіна. Воно зустрічається і на гирях з Афін або з Пантікапея¹⁹. В Ольвії ж, де дельфін вважався священною твариною Аполлона Дельфінія, його зображення на монетах було своєрідним гербом міста²⁰ і можна вважати за вірогідне, що і на ольвійських гирях воно зберігало таке значення. Дійсно, поруч з дельфіном на всіх розглянутих гирях вміщено традиційне для монет елліністичної Ольвії скорочення етнікону ольвіополітів у формі OABIO; не може бути сумніву, що у такий спосіб було підкреслено офіційне, державне значення цих гир. У такому випадку цілком логічно допустити, що й скорочення імен на гирках належать не приватним особам, а людям, які за своїми службовими обов'язками користувалися затвердженими еталонами вагової системи, тобто контролювали правильність уживаних на ринку терезів, гир тощо. Цей обов'язок виконували у римські часи, як свідчить гиря Агатокла, агораномі. Отже, ми маємо всі підстави вважати, що й на гирях з зображенням дельфіна, етніконом ольвіополітів, і різними скороченнями власних імен, останні є також іменами агораномів***. Таким чином, ця колегія існувала в Ольвії не тільки у післягетські, але й в догетські часи, і гирі, про які йшла мова, являють собою матеріальну пам'ятку її діяльності.

* Ольвійське походження плити, на якій згадується якийсь Крітобул, дуже сумнівне (Надписи Ольвіи, стор. 55—56, № 54).

¹⁶ IOSPE, I², №№ 21, 84, 89, 95, 111, 135, 186, 189, 192, 194, 201, 209; Надписи Ольвіи, №№ 26, 68, 70, 73, 80, 90. В Ольвії відомі також імена Діонісідор та Діонісофан (IOSPE, I², №№ 76, 132, 176).

¹⁷ Т. Н. Кипилов. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.— Материалы и исследования по археологии СССР, № 50, 1956, стор. 152.

** Л. І. Чуїстова (стор. 65—66, № 9) вважає свинцевою і гирку з ім'ям Крітобула, що не відповідає дійсності.

¹⁸ Л. М. Славин. Раскопки западной части ольвийской агоры.— Ольвия. Темунос и агора, М.—Л., 1964, стор. 194; А. Н. Карасев, Е. И. Леви. Назв. праця, стор. 10.

¹⁹ Л. И. Чуистова. Назв. праця, табл. VI, рис. 58—60; табл. XXII, рис. 159.

²⁰ Н. О. Лейгунська. Культ Аполлона в Ольвії.— «Археологія», 1964, XVI, стор. 25; В. В. Голубцов. Монеты Ольвии, стор. 75. Е. И. Леви. К вопросу о культе Аполлона Дельфиния в Ольвии.— Культура античного мира, М., 1966, стор. 124—130.

*** Існують також гирі зі скороченням етнікону, але без власних імен агораномів (А. Л. Бертъе-Делагард. Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в половине IV в. до н. э.— «Нумизматический сборник», I, М., 1911, стор. 79, прим. е; А. Szemiothowa. *Monaty Olbii w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*.— *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*", 1963. VII, стор. 177, № 388); замість дельфіна на них знаходимо інші зображення і вони не входять до складу розглянутої групи.

На допомогу викладачу історії

КОДОСКОП НА УРОЦІ ІСТОРІЇ

Відомо, як часто на уроках з різних предметів виникає потреба проілюструвати явище або подію в русі, в розвитку за певними фазами, циклами або етапами. Нерідко виникає така необхідність і на уроках історії. В таких випадках, крім кінематографічних засобів, що не завжди мають таке призначення, доводиться звертатись до креслення на дошці. Та з ряду причин учителі історії уникають використання класної дошки. Робота крейдою вимагає від учителя певних графічних навиків, послаблює його контакт і контроль за учнями.

Принагідним може стати проектор нового типу — кодоскоп. Інструкція так визначає роль цього проектора: «прилад для проектування запису лекцій». Спочатку я його й використовував для запису теми і плану уроку, складних історичних термінів, що на слух важко сприймаються, записував текстові порівняльні таблиці, хронологічні дані тощо.

Використання кодоскопа на уроці історії не лише полегшило пояснення нового матеріалу, а й сприяло піднесенню культури праці, скоротило необхідність вести записи на класній дошці, дало можливість економно витрачати час. Але досвід показує незрівнянно широкі можливості для застосування кодоскопа. Наприклад, треба ознайомити учнів з ходом Льодового побоїща чи розкрити переваги мануфактурного способу виробництва над ремісничим, показати, як було здійснено оточення угруповання німецько-фашистських військ під Сталінградом, визначити зростання продуктивності праці в новій п'ятирічці в порівнянні з попередньою або показати структуру державного управління Союзу РСР, — тут не обійтися без графічних ілюстрацій, що розкривають явища або події в русі, розвитку.

Готуючись до уроку, заздалегідь креслю, точніше переводжу на прозору поліетиленову, целофанову плівку, скляну пластинку, а то й на прозорий папір (кальку) дібрані ілюстрації і проектую їх в ході розповіді на екран. Розмір кожної ілюстрації не повинен перевищувати 144×104 мм. Ширина стрічки має дорівнювати 150 мм, довжина — 5 і більше метрів. Нарізаю таких розмірів заготовки з плівки, промиваю, знімаю жирові плями тощо. Для копіювання доцільно добирати штрихові або силуетні малюнки, не перевантажені зайвими деталями. Для більшої виразності деякі другорядні штрихи можна не переводити.

Креслення здійснюється чорною або кольоровою тушшю, дуже зручно на кальці працювати фломастером. Це збагачує кольорову палітру, дозволяє виділити в ілюстрації найістотніші, а в схемах, що відтворюють бойові дії, визначити розташування різних сторін. Ілюстрації охоче копіюють учні, які мають здібності або схильність до малювання.

Кодоскоп збагачує можливості методичного маневрування. В роз-

повіді про хід бойових дій я намагаюся відтворити на картоскопі три найважливіших етапи: розташування сторін на початку бою, на переломному та завершальному етапах. За ходом розповіді показую їх на екрані, послідовно накладаючи схеми-зображення кожного етапу. В результаті заощаджується час, якого на уроці так мало. Застосування схем, що відтворюють кожний з найважливіших етапів, конкретизує виклад, включає в процес сприймання просторову уяву, зорову пам'ять. Яскраве проекційне зображення та ще й кольорове забарвлення благотворно позначаються на емоційному сприйманні учнів.

Перевага кодоскопа над іншими видами проекційної апаратури ще і в тому, що його можна застосовувати при денному світлі. Цей проєктор, на відміну від епідіоскопа, оснащений вентилятором, завдяки чому прилад не перегрівається й ілюстрацію можна використовувати тривалий час.

За допомогою кодоскопа можна проектувати на екран й інші види ілюстрацій на прозорій основі: діапозитиви, великопланові кадри діафільмів, саморобні діапозитиви або фотографії, зроблені на позитивній плівці, тощо. Щоб зручніше було їх використовувати, доцільно кадри заправляти в рамки відповідних розмірів. Як і записи або рисунки на плівці, їх можна об'єднати в цілий ланцюг. Послідовно заправлені кадри зручно протягувати у відповідному напрямі.

Застосування кодоскопа, безперечно, не виключає інших засобів унаочнення, а успішно поєднується з ними. Рік роботи з цим приладом переконує в доцільності його застосування.

Створена ціла добірка схем-ілюстрацій на прозорій основі. Вона дбайливо зберігається для наступного використання при повторенні чи навчанні інших учнів.

Але й цю роботу могли б полегшити для вчителів педагогічні видавництва централізованим виданням ілюстрацій на прозорій основі і, звичайно, на вищому художньому та методичному рівні.

Н. М. МІНЗБЕРГ

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ШЕФСТВО НАД ПАМ'ЯТНИКАМИ — ОДНА З ВАЖЛИВИХ ФОРМ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Пам'ятники історії та культури — це відбиття щонайкращих, вічно живих традицій, свідки бойового і трудового героїзму нашого народу. Над ними шефствують цілі колективи підприємств, учбових закладів і Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, окремі громадяни.

В огляді пам'ятників культури, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, в республіці брало участь 25 тис. шефських колективів, серед яких — 11300 шкіл, 5094 підприємств, 7430 колгоспів і радгоспів, 3943 різних організацій та установ. Шефи своїми силами спорудили, відремонтували і впорядкували близько 16 тис. пам'ятників.

Вже стало традицією урочисто вшановувати пам'ять героя біля його монумента. Тут трудові колективи беруть підвищені зобов'язання, а потім звітують про їх виконання; на урочистих лінійках приймають у піонери, вручають комсомольські квитки. Школи проводять перший урок першокласників і урок «останнього дзвоника» випускників, влаштовують церемоніали посвячення в робітники, в механізатори колгоспів чи радгоспів. Шефська робота виховує у молоді любов і повагу до тих, кому встановлено пам'ятник, глибокі патріотичні почуття до Батьківщини. Піонери республіки з'ясовують імена героїв Великої Вітчизняної війни, які загинули в боях за їхнє місто чи село, ведуть активне листування з батьками героїв, організовують з ними зустрічі, відвідують тих, хто виховав славних захисників нашої Батьківщини.

Школярі села Пересічна Дергачівського району Харківської області, наприклад, з 1968 р. шефствують над пам'ятником бойової слави. Піонери і комсомольці Ордовської школи Нововодолазького району цієї ж області відшукали адреси рідних тих воїнів, які чверть століття тому полягли в боях за визволення їхнього села. Юні слідопити листуються з родинами загиблих воїнів різних національностей.

Вчителі й учні школи с. Варивці Городоцького району Хмельницької області шефствують над пам'ятником односельчанам. Вони зібрали їх фотографії і створили у місцевому клубі портретну галерею героїв війни — варивчан. Часто приходять до клубу матері, батьки, брати і сестри, щоб ще й ще раз побачити свого сина чи брата серед його бойових друзів, щоб висловити подяку шефам за добру пам'ять про полеглого воїна.

...У зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС могили воїнів Радянської Армії, які загинули при форсуванні Дніпра в 1943 р. в районі с. Балико-Щучинка Кагарлицького району Київської області, опинилися в зоні затоплення. Колектив викладачів і слухачів Київського Вищого інженерно-авіаційного училища в 1964 р. вирішив узяти шефство над цими священними могилами і своїми силами поховати останки воїнів у іншому місці. Комсомольці почали збирати кошти для спорудження пам'ятника бойової слави на братській могилі. Ініціатива військових курсантів була широко підтримана. Комсомольці Київського інженер-

но-будівельного інституту виготовили проект пам'ятника. А^ молоді робітники заводу «Ленінська кузня» в позаробочий час зробили сталевий обеліск. Комсомольці Дарницького комбінату будівельних матеріалів і конструкцій у вільний від роботи час виготовили гранітні деталі меморіалу.

Активну участь у спорудженні пам'ятника взяли комсомольці Кагарлицького району. Тепер на кручах Дніпра, де восени 1943 р. батарея старшого лейтенанта В. В. Білодіда громила фашистських окупантів, височить меморіал Бойової Слави.

ініціатива курсантів КВІАВУ була так широко і палко підтримана тому, що вона близька серцю кожного громадянина нашої країни. Комсомольці училища вносили у фонд будівництва не гроші, а, як символ відданості Батьківщині, здавали на донорський пункт свою кров. А нараховані за це Київською міською станцією переливання крові 3 тис. крб. передали у фонд будівництва пам'ятника.

І ось 22 червня 1969 р. відбулося урочисте відкриття меморіалу Бойової Слави. В цей день сюди прибули родичі, близькі, товариші героїв з Прибалтики і Далекого Сходу, з Зауралля, Грузинської, Вірменської, Киргизької, Азербайджанської та інших республік — загалом більше 500 чол. На знак вічної дружби з українським народом вони привезли з собою рідну землю до братської могили і взяли землю з круч сивого Славутича, щоб відвезти її в рідні краї загиблих героїв.

Тисячі людей, що були присутні на церемонії відкриття пам'ятника, затамувавши подих стежили, як відмінники бойової і політичної підготовки училища і представники молоді Кагарлицького району на чолі з двічі Героєм Радянського Союзу А. Н. Недбайлом закладали біля підніжжя обеліска капсулу з листом до майбутніх поколінь. «Люди прийдешнього! — говорилося в листі.—Слухайте нас, представників 60-х років ХХ століття, соратників і продовжувачів справи великого Леніна: сивих ветеранів першої в історії людства соціалістичної революції та перших п'ятирічок соціалізму; представників вогняного покоління яке грудьми своїми відстояло свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини і світову цивілізацію від фашизму на рубежах легендарного Бреста, Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Севастополя, біля передгір'їв Кавказу, берегів Волги і древнього Дніпра; слухайте нас, їх дітей і онуків, сучасників і співвітчизників, творців перших у світі штучних супутників Землі, перших відкривачів космосу — Юрія Гагаріна і Валентини Терешкової...

Під керівництвом Комуністичної партії ми будуємо комунізм на нашій прекрасній планеті і пишаємося тим, що ви будете користуватися всіма його благами... Бережіть у ваших серцях святу пам'ять про тих хто віддав своє життя за батьківщину соціалізму, за Вас.

Ця пам'ять про них допоможе Вам глибше осмислити себе, своє місце в суспільстві, високу людську гідність і запалить на радісну поацію в ім'я процвітання і прогресу на мирній планеті Земля».

Так шефство над пам'ятниками в Українській РСР стало заходами великої політичної ваги, які сприяють зміцненню дружби наших народів.

... 4 пс "

З 1949 р. комсомольська і піонерська організації 105-ї школи Дарницького району м. Києва доглядають могили воїнів Радянської Армії та Війська Польського, що загинули в боях за столицю , адянської України. Юні шефи впорядковували меморіал, за допомогою Дарницького райкому партії та райвиконкому встановили надмогильні плити. В результаті наполегливої роботи, широкого листування, перевірки багатьох документів ними встановлено більше 50 раніше неві-

домих Імен воїнів-визволителів. Тепер могили — не безіменні: на плитах викарбувані імена героїв, що віддали своє життя за радянську Батьківщину.

В цій школі стало традицією: 23 лютого, 1 і 9 травня, 7 листопада та в день Національного визволення Польщі — 22 липня, в день Війська Польського — 12 жовтня проводити біля пам'ятника Бойової Слави масові мітинги, на яких виступають керівники партійних і радянських організацій району, учасники боїв за визволення Києва, польські гості, представники Товариства радянсько-польської дружби, Генеральне консульство ПНР у Києві, вчителі й піонери. Біля пам'ятника відсуваються урочисті лінійки, прийняття в піонери та в комсомол, зустрічі з гостями із братніх республік. Всього за час шефства меморіал відвідало більш як 300 делегацій із союзних республік і зарубіжних країн.

В школі створено Клуб інтернаціональної дружби. Тут часто бувають гості — представники Війська Польського, шахтарі з Катовіце, вчителі з Варшави, Кракова та інших міст Польщі, юнаки й дівчата з Болгарії, В'єтнаму, країн Африки, які навчаються у київських вузах. Всі вони відвідують пам'ятник, а потім у клубі інтернаціональної дружби знайомляться з матеріалами експозиції куточка інтернаціонального виховання, розповідають про досягнення своєї країни, звичаї і традиції свого народу. На закінчення зустрічі вони обмінюються сувенірами і значками, часто влаштовують концерти, в яких беруть участь господарі й гості. Клуб інтернаціональної дружби збирає матеріали про допомогу радянських людей народам, які борються за своє національне визволення. Всі ці заходи сприяють вихованню в учнів почуття братерства та інтернаціональних зв'язків з народами світу.

Окремо слід відзначити роботу індивідуальних шефів. Так, на території рудоуправління ім. Леніна в Кривому Розі розташовано меморіал: у 35 могилах поховано 560 воїнів Радянської Армії, які загинули в боях за визволення міста. Доглядати ці могили взявся 70-річний пенсіонер П. Є. Гонтар, Він висадив тут багато дерев, сріблястих ялинок, берізок, плакучих верб, безліч квітів, усі доріжки раз у раз посипає свіжим золотистим піском, на прилеглому майданчику поставив лавки.

Не заростає сюди народна стежина: вклонитися пам'яті героїв приходять трудящі міста і його гості; тут ветерани Великої Вітчизняної війни розповідають про героїв, що віддали своє життя за щастя живих.

В Херсоні над меморіальним будинком, у якому під час німецько-фашистської окупації перебував керівник Херсонської партійної підпільної організації «Центр» П. А. Комков, узяли шефство колишні члени цієї організації — брати Борис і Георгій Цедрики, нині інженери Херсонського морського порту. Вони виготовили ескіз меморіальної дошки, яку встановили на будинку, впорядкували біля нього територію. Шефи ведуть велику пропагандистську роботу серед населення, виступають перед молоддю зі спогадами про діяльність «Центру» і його керівника, збирають матеріали про роботу підпільної організації і передають їх до краєзнавчого музею.

Наведені приклади показують, що можуть зробити шефи — навіть один або двоє, якщо з душею беруться за громадську справу.

Шефство, як одна з форм участі широких кіл трудящих мас в охороні пам'яників, сприяє патріотичному, інтернаціональному та естетичному вихованню, має велике політичне значення.

Є. І. ЦИМБАЛ

ТАНКЕРИ ЙДУТЬ НА ПРОРИВ

У період Великої Вітчизняної війни моряки торговельних суден брали участь у бойових операціях Радянських Збройних Сил, здійснювали сміливі рейси у фронтовій зоні, під вогнем противника. Вони підвозили вантажі й маршові поповнення в обложжені Одесу, Севастополь, на Керченський півострів і Малу Землю під Новоросійськом.

Без найменших вагань взялися моряки й за виконання чергового урядового завдання: прорвати вогняну блокаду фашистських кордонів в Егейському морі, обминути всі заклади ворожих підводних човнів в Індійському, Тихому й Атлантичному океанах і, здійснивши майже кругосвітнє плавання, перевести групу чорноморських суден на Далекий Схід. На цьому шляху їм не раз доводилося зустрічатися з ворогом, долати неймовірні труднощі, зазнавати тяжких втрат.

Завдання партії та уряду чорноморці успішно виконали, вписавши своєю мужністю славу сторінку в героїчну історію Чорноморського нафтоналивного флоту. Рейс танкера «Сахалін», про який, головним чином, ідеться в пропонованій читачам документальній повісті, тривав більше року. Благополучно прибувши в порт призначення, екіпаж танкера одразу ж включився в перевезення пального для фронту.

Батьківщина гідно відзначила безприкладну мужність чорноморських моряків, удостоївши багатьох з них високих урядових нагород.

ОПЕРАЦІЯ ЦІЛКОМ СЕКРЕТНА

Так уже повелося здавна, що в штабах усіх флотів, особливо у воєнний час, день у день фіксуються значні події, які відбуваються на морі. В історичному журналі Чорноморського флоту за період з 1 по 30 листопада 1941 року збереглося ряд записів, копій шифрограм та інших документів, які мають пряме відношення до цієї повісті.

Війна гітлерівської Німеччини проти Радянського Союзу набирала затяжного характеру. Плануючи використання людських та матеріальних ресурсів, радянське Верховне Командування здійснювало ряд дуже важливих заходів. Серед них була й нелегка операція — переведення частини танкерного флоту з Чорного моря на Далекий Схід і Північ.

На початок Великої Вітчизняної війни пароплавство «Радтанкер» налічувало у своєму складі 22 наливних судна загальним дедвейтом * 170 122 тонни, пароплав «Станхановець» і два буксири — «Вежилов» і «Тайфун». Танкерний флот складався, в основному, з нових великих суден вітчизняного виробництва. Миколаївські корабелі ще в довоєнні роки почали будувати танкери, які не поступалися перед найкращими зарубіжними моделями. Серед них такі судна, як «Азербайджан», «В. Кутюрє», «В. Аванесов», «Донбасс», «И. Сталин», «Кремль», «Москва», «Серго», «Эмба», «Сахалін» та інші.

Коли почалися військові дії на Чорноморському театрі, танкерний флот, поряд з іншими суднами басейну, активно включився в перевезення для фронту, взяв участь в евакуації народногосподарських цінностей з тих районів узбережжя, які опинилися перед загрозою ударів противника. Вже 28 червня 1941 року танкери одержали завдання штабу Чорноморського флоту негайно перевезти 14 800 тонн мазуту з Батумі в Новоросійськ, Севастополь, Одесу, Очаків і Миколаїв¹.

Моряки танкерного флоту успішно справилися з цим важливим завданням. Загалом протягом другої половини першого року війни вони перевезли 664 тисячі тонн вантажів, у тому числі 611 тисяч тонн нафтопродуктів². Про складність роботи, про труднощі плавання у прифронтовій смузі розповідають рядки політдонесень того часу. Ось деякі з них.

* Дедвейт — повна вантажопідйомність судна з включенням усіх необхідних для плавання запасів постачання (палива, води та ін.).

¹ Центральний архів Військово-Морського Флоту (далі — ЦАВМФ), ф. 1087, оп. 017216, спр. 85, арк. 263.

² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 189, оп. 1, спр. 29, арк. 48.

«5 серпня, танкер «Сахалин». Екіпаж брав участь у встановленні на борту зенітних гармат і кулеметів. Три доби стояли на зовнішньому рейді Керчі, зносин з берегом не було. Екіпаж залишився без продуктів і хліба. Ніяких нарікань. Всі розуміють, що труднощі тільки починаються».

«17 серпня, танкер «Совнефть». На порт Одеса було 17 нальотів авіації противника. Суднові артилеристи вели безперервний вогонь. Відзначилися комуністи — другий штурман А. С. Журавльов і третій механік І. І. Колесник, члени ВЛКСМ — моторист В. П'яниченко і матрос Г. Єлісеева, яка краще за всіх дівчат діяла в гарматній обслугі, безперервно підносила снаряди».

«26 березня 1942 року, танкер «Емба». Під час нальоту противника на порт Туапсе танкер було підпалено. Електрик С. А. Зазай, незважаючи на вогонь, що бушував навколо нього, доти стріляв по фашистських стервятниках, поки на ньому не загорівся одяг. Незважаючи на опіки, допомагав потім тушити пожежу...»³.

Порівняно молодий Чорноморський нафтоналивний флот, лише частково пристосований для перевезення невеликих партій нафтопродуктів в особливих суховантажних трюмах, ще в довоєнний час фактично став піонером використання палуби для перевезення важкогазових і негабаритних вантажів⁴. В умовах війни чорноморці пішли далі. Вони почали завантажувати танкери зерном. Найширше цей досвід був застосований у жовтні 1941 року, коли треба було якомога швидше перевезти близько 140 тисяч тонн хліба з Криму, Маріуполя та глибинних пунктів Приазов'я⁵. На ці перевезення, поряд з суховантажними суднами, було кинуто майже 75% танкерного флоту⁶. Успішно транспортували хлібні вантажі екіпажі танкерів «Туапсе» та «В. Кутюрє»: з Феодосії в порти Кавказу вони вивезли більше 10 тисяч тонн зерна⁷.

Обстановка, що склалася на сухопутних фронтах і морських театрах наприкінці 1941 року (танкери і криголами Балтики були заблоковані німецько-фашистськими загартниками у Фінській затоці), викликала необхідність посилити наше Північне і якоюсь мірою — Далекосхідне пароплавства танкерним і криголамним флотом. Вирішити це завдання можна було тільки шляхом евакуації потрібного тоннажу з Чорного моря.

Наприкінці жовтня 1941 року Державний Комітет Оборони прийняв рішення про переведення з Чорного моря на Північ криголама «А. Макаров», танкерів «В. Аванесов», «Туапсе», «Сахалин», «В. Кутюрє», «И. Сталин», «В. Куйбышев», «Серго» та «Емба»⁸. Турецький уряд погодився пропустити через Босфор і свої територіальні води тільки ті судна, що не належали Радянським Збройним Силам. Тому криголам «Макаров» (він лічився в усіх іноземних довідниках як допоміжний крейсер у воєнний час) вирішено було поки що затримати і відправити пізніше*, якщо буде досягнуто домовленості з турецьким урядом і успішно завершиться перехід решти суден. Замість нього до групи, що мала вирушити на Далекий Схід, було включено (після попереднього роззброєння) допоміжний крейсер «А. Микоян», збудований на початку 1941 року і ще не внесений у зарубіжні морські довідники⁹.

Даючи згоду на прохід суден через протоки й далі на південь, турецький уряд повідомив радянському послові Виноградову, що теплоходи мусять іти на власний страх і ризик, і якщо з ними по дорозі щось трапиться, турецький уряд не зможе взяти на себе відповідальність за це¹⁰.

Почалася підготовка суден до складної операції.

* * *

18 листопада 1941 року в історичному журналі Чорноморського флоту було зроблено запис про одержання командуючим флотом віце-адміралом П. С. Октябрьським наказу, в якому зазначалося, що помічником начальника експедиції Сирих призначається капітан другого рангу Тарадін.

На борт лінкара «Парижская Коммуна», де перебував віце-адмірал Л. А. Владимирський, із Севастополя надійшло розпорядження організувати виведення криго-

³ Там же, ф. 189, арк. 107.

⁴ «Морской флот», 1941, № 11—12, стор. 22.

⁵ ЦА ВМФ, ф. 65, оп. 3, спр. 2(3), арк. 823.

⁶ «Морской флот», 1941, № 11—12, стор. 23.

⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 188, оп. 1, спр. 59, арк. 196.

⁸ Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 20962, арк. 121—122.

* Криголам «Макаров» (побудови 1916 р., вантажопідйомністю 4600 т, потужністю 6500 кінських сил) 17 листопада 1941 р. вийшов із Туапсе в Севастополь і пропав безвісти. Загибель судна та її причини не зафіксовані й залишилися однією з таємниць періоду Великої Вітчизняної війни на Чорному морі.

⁹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 473, оп. 1, спр. 32, арк. 277.

¹⁰ Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 20962, арк. 126.

¹¹ Там же, ф. 10, спр. 248, арк. 199.

лама «Микоян» і восьми великих танкерів з Чорномор'я в Босфор для дальшого їх переходу. Командування операцією покладалося на віце-адмірала П. С. Октябрського.

Наказано при підготовці суден до переведення і в процесі переходу суворо додержувати конспірації. Капітанів криголама і танкерів вирішено зібрати в Поті для підготовки та інструктажу за два дні до виходу.

Всі танкери поділили за відповідністю швидкостей на два загони. Для конвою від Поті до Босфору на кожний загін виділили два міноносці. Похід мав початися тільки з настанням темряви. Судна повинні були просуватися за межами видимості з берегів.

У разі відставання одного з транспортів решті наказано не чекати. Той, хто відстав, хай іде далі самостійно. До Босфору треба підійти вночі або на світанку.

Вдень по курсу прямування транспортів мала діяти повітряна розвідка. На пошук підводних човнів противника виділено гідролітак. Провівши транспорти до Босфору, міноносці повернуться на свої бази.

Радіозв'язок на час переходу категорично заборонявся, крім випадків аварії. Операція мала бути здійснена цілком таємно. Екіпажам мета переходу не оголошувалася.

* * *

Капітан танкера «Сахалин», естонець за національністю Прідо Адович Померанц, другу добу не сходив з містка. Море штормило. Судно з надзвичайними труднощами долає тугі нахати свинцевих хвиль висотою з триповерховий будинок, які методично здіймали його вгору й знову кидали в безодню. Курс тримали на Севастополь.

Усі члени екіпажу знали, що в головній базі Чорноморського флоту героїчно б'ються з ворогом їхні батьки і брати. Обложене місто терпить нестачу зброї, боєприпасів, продовольства. Єдиний шлях, що зв'язує севастопольців з великою землею, — море. І «Сахалин», виконуючи чергове бойове завдання військового командування, поспішав на допомогу.

Померанца знали на флоті як людину ініціативну, рішучу. Він не боявся розумного ризику, якщо цього потребувала справа. Напередодні війни, у квітні 1941 року, трапився такий випадок. «Сахалин» прибув у Керченський порт, але, щоб пройти фарватером, потрібен був, як завжди, лоцман. Його довго чекали. А тим часом на підході до каналу зібралось чимало суден. Щоб не гаяти часу дарма, Прідо Адович сам, без допомоги лоцмана, привів танкер у порт¹². Це трапилося тут уперше. Начальство вирішило переглянути існуючу інструкцію і дозволило досвідченим капітанам самостійно заходити в Керченський порт.

...У звичайних рейсах Прідо Адович довіряв своїм помічникам, впевнений у їх знаннях і досвіді, не раз перевірених за роки спільного плавання. Але тепер, коли за кожним сплеском хвилі можна було чекати появи перископів ворожого підводного човна, а в хмарному небі, наче круки, ширяли ворожі торпедоносці, вистежуючи свої жертви, Прідо Адович вважав за краще самому стояти поруч з вахтовим штурманом. Він без потреби не втручався в команди своїх молодших колег, але завжди був готовий прийти на допомогу в скрутну хвилину, прийняти потрібне, єдино правильне рішення, від якого залежала доля екіпажу, судна, вантажу, а значить — і доля Севастополя.

Мовчазний, з незмінною прокуреною люлькою в зубах, придбаною давним-давно в якихось заморських краях, він скупими, лаконічними фразами, підкріпленими виразним жестом, давав морякам практичні поради. Старий капітан дбайливо, але суворо виводив собі гідну зміну. А свою небалакучість мотивував народною мудрістю:

— Людині не дарма дано два вуха, а язик лише один. Більше слухай і менше говори.

Чевно, давалася взнаки національна особливість характеру капітана, яку так влучно підмітив у своїх співвітчизників естонський письменник Юхан Смуул: «Справжній гуманізм — справа складна й трудна, вона потребує такту і вміння не говорити зайвих слів».

Ще мовчазнішим став капітан, коли надійшла звістка, що, виконуючи наказ Верховного Головнокомандування, Одеський гарнізон, який досі мужньо бився в обложеному місті, в повному складі був евакуйований у Крим, оскільки саме там у цей час створилася загроза прориву противника. Моряки, як могли, намагалися розрадити спохмурнілого капітана. Вони знали, що сім'я його залишилася в окупованому місті, доля її невідома.

Члени екіпажу широко поважали, ба — навіть любили свого неговірного, але мудрого і чуйного капітана, якому випало на долю чимало труднощів і пригод. Його по-

¹² Філіал ЦА ВМФ, ф. 10, спр. 248, арк. 101—102.

¹³ «Штурвал», 1 травня 1941 р.

вчання, часом дуже суворі, сприймалися як належне. Ще б пак, людина прожила таке життя, стільки бачила!

— Аж 14 років довелося мені жити в минулому столітті, — бувало, жартував він.

Народився Прідо на узбережжі протоки Муху в Естляндській губернії. Ще в ранньому дитинстві подружився з морем, коли разом з батьком, робітником одного з підприємств міста Хаапсалу, в неділю виходив на утілий фелюзі до островів Сааремаа та Хіума, де рибалили їхні далекі родичі. Хлопчина рано змушений був почати заробітки, щоб допомогти батькові утримувати сім'ю. В 1902 році йому пощастило влаштуватися «кастріульником» на норвезькому судні, яке кинуло якір у Хаапсалу. Потім плавав учнем, а згодом — матросом на англійських суднах, до знемоги драїв палуби або цілодобово орудував лопатою біля топок, чадів від вугільного пилу, задихався від неймовірної спеки. Потім майже 15 років працював на суднах Російського товариства пароплавства і торгівлі.

З 1923 року молодий моряк назавжди зв'язав свою долю з Одесою. Плавав боцманом на торгових суднах. Але давня мрія стати господарем на капітанському містку ніколи не згасала. Вже добряче просолений північними та південними вітрами мореход вирішив учитися. І в 33 роки він, батько трьох дітей, не посоромився разом з учорашніми хлопчачими сесті за парту Одеського морського технікуму. Скінчивши навчання, Прідо Адович одержав призначення в «Радтанкер». Плавав другим і старшим штурманом. У 1936 році йому, як здібному мореходові, довірили танкер «В. Кутюрє», потім — «Ялту», а в 1937 році він став капітаном нового, більшого теплохода — «Сахалин», збудованого Миколаївськими корабелями.

Тепер його нафтоналивне судно з паливом, боеприпасами та маршовим поповненням прямувало до берегів Криму, де йшли жорстокі бої. Гітлерівці, які в другій половині жовтня прорвалися було в Крим, зупинили під Севастополем. Неспроможний подолати мужній опір захисників міста, ворог лютував, методично руйнуючи і палячи його снарядами та бомбами.

Аби добитися перемоги під Севастополем, німецьке командування вдавалося до крайніх засобів. Один з полонених солдатів на допиті розповів, що перед наступом у них відібрали шинелі, хоч почалися вже приморозки.

— Одержите в Севастополі! — оголосили унтер-офіцери¹⁴.

«Сахалин» не раз з початку воєнних дій ходив між портами Криму і Кавказу, доставляючи вантажі в Одесу. Члени екіпажу стали досвідченими воїнами, мірялися силами з противником у відкритому морі. Багато з них на чолі з поміщиком Василем Івановичем Чекурдою добре оволоділи комендорською справою, відмінно стріляли по ворожих літаках із зенітних гармат, встановлених на палубі судна-трудівника.

І цього разу майже біля самого Севастополя, коли тільки-но почав сіріти край неба, літаки противника ринули на танкер. Одна мить — і моряки зайняли місця за авральним розкладом. Артилеристи й кулеметники приготувалися до бою.

Бомбардувальники, зробивши коло, зайшли на танкер з корми.

— Право на борт, — спокійно скомандував капітан, узявши в цій складній обстановці командування судном у свої руки.

— Ще, ще правіше! Так тримати!

В той момент, коли ворожі стерв'ятники почали один за одним зриватися в піке, моряки відкрили вогонь. Через кілька хвилин «Сахалин» підтримали артилеристи есмінця, що вийшов назустріч з головної бази. Спіймавши облизня, противник змушений був зійти з бойового курсу.

Танкер прийняв на борт лоцмана і благополучно пройшов каналом між мінними полями. Лишилося позаду бонове загородження. На траверсі Костянтинівського равеліну радист вручив капітанові радіограму: «...вживіть усіх заходів для прискорення розвантаження судна. Прямуйте в Комиш-Бурун під обладнання міської електростанції. Негайно повертайтеся в Новоросійськ. Сирих».

Такі ж розпорядження одержали капітани танкерів «В. Аванесов» і «Туапсе».

Доставивши вантажі в Новоросійський порт, екіпажі суден, відібраних для експедиції, взяли курс на Батумі (через ряд обставин вказаний раніше пункт зосередження довелося змінити).

Морякам було оголошено, що їм належить виконати важливе урядове завдання. Почалася підготовка суден. Танкери підфарбовували, драїли палуби на кормі й спардеку*, обновляли оснастку. Було наказано демонтувати зенітні установки.

— Ось цього нам шкода! Звикли ми до них! Та й якось спокійніше з такими подружками, — невесело жартували члени екіпажу.

Але наказ є наказ. Зброю акуратно знімали, змашували й відправляли на склад, хоч і знали, що довго вона там не залежить: йде ж бо війна!

Ніхто з моряків особливо не допитувався про мету наступного рейсу. Всі розумі-

¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 288, оп. 9900, спр. 33, арк. 211.

* Спардек — верхня палуба.

ли, що кожний перехід — це воєнна необхідність. Все ж моряки розмірковували, зважували, робили власні висновки, ділилися думками з товаришами. А подумати було над чим.

— Товаришу помполіт, а на лихо нам оця нова форма «з голочки»? Не той тепер час, щоб наряджатися,— запитували на «Сахалине», дізнавшись про розпорядження Анастаса Івановича Мікояна «вдягнути всіх пристойно».

— Ясна річ — не для параду. А проте — мало з ким доведеться зустрічатися в поході,— з багатозначною посмішкою пояснював перший помічник капітана.

Цим розмови й закінчувалися. Хоч найдогадливіші, принаймні для себе, вже вирішили: не інакше як за кордон іти... А коли так, це неспроста. Треба підготуватися, наче в бій...

Звільнень на берег майже не було. Ніхто з моряків і не просився до міста. Йшли тільки в справах.

Представник Головного штабу Військово-Морського Флоту СРСР капітан другого рангу Тарадін, що прибув у Батумі, доповів у деталях про план операції. На параді були присутні капітани суден, які вирушали в похід. Вони поінформували начальника експедиції про готовність екіпажів до виконання поставленого завдання. Тут же було про все домовлено з командирами бойових кораблів, виділених для супроводу каравану в район Босфорської протоки. Віце-адмірал Владмирський дав «добро» на вихід у море.

КУРС НА БОСФОР

Батумі караван покинув у ніч на 26 листопада. Погода не провіщала хорошого плавання. Барометр падав. Небо затягло хма-

рами. Мрячив дощ. Усе крутішою ставала хвиля.

Йшли кильватерним строєм. Десять поруч у північній імлі на невеликій відстані від каравану, розрізаючи чорні хвилі, рухалися кораблі конвою — лідер «Ташкент», есмінці «Сообразительный» і «Способный».

Танкери пливають повільно. Їх швидкість не перевищує десяти вузлів. Вщерть навантажені сировою нафтою, призначеною для Туреччини, вони тримаються на штормовій хвилі стійкіше, ніж валкі есмінці.

Штурмани прокладають курс до самого Стамбула, розраховують час. Адже наказано прибути на місце ще вдосвіта. Капітани хвилюються. Море розходжується не на жарт. А в таку погоду навіть найреальніші розрахунки можуть не справдитися.

Не сходить з містка капітан «Сахалина» Прідо Померанц. Він зосереджений більше, ніж завжди. Вес час чаклує над картою, не випускаючи з рота своєї коротенької люлечки.

Вахтовий штурман Семен Максимович Телохін вдвляється в темряву. Десять поруч йде танкер «Туапсе», а «В. Аванесов» трохи відстає. Видимість усе гіршає, дощ посилюється.

Тут же, на містку, і помполіт «Сахалина» Василь Іванович Чекурда. Він сам — досвідчений моряк, штурман, і розуміє, що перша ніч відповідального рейсу — найважча. Треба триматися якомога ближче до вахти. Коли поруч командири, справа йде краще.

— Ну що, комісарє, проскочимо крізь фашистські застони в Егейському? — звертається капітан до Чекурди.

— Ще, Прідо Адовичу, треба дістатися до Босфора. Дивіться, що витіває наш колега — Посейдон!

— А нічого, це не страшно. Тут таке частенько буває,— розважливо говорить капітан.

Помполіт іде на корму, спускається в машинне відділення. Тут ревіння розбурханого моря не чути. Розмірено стукотять поршні, мелькають шатуни, тремтять тонкі чорні стріли під склом круглих, наче риб'яче око, приладів.

— Так і за три дні до Босфора не доберемося,— говорить вахтовий Семен Бритченко, поглядаючи на помполіта.— Йдемо, ніби в акваторії порту: то вперед, то назад... Реверс за реверсом! Ще, чого доброго, машину порвемо...

— А ви бачили, що нагорі діється? Не видно нічого, хоч в око стрель. А йдемо ж не самі. Та ще й сигналізація обмежена.

— Та воно то зрозуміло...

— Ну от, виявляється, ви все й самі розумієте. А то я вже збирався вас агітувати!

— Не треба, товаришу помполіт,— посміхається Бритченко.— Ми не підведемо. «Так, ці справді не підведуть»,— міркує собі Чекурда. Він добре вивчив членів екіпажу ще під час бойових походів в Одесу і Севастополь. Сміливості й відваги їм не позичати. Ось цей самий Семен Бритченко — комсомолец. Плаває на «Сахалине» другим механіком. А починав тут мотористом років зо три тому, закінчивши Одеський морський технікум. Майстер — золоті руки! Потомственный робітник з Донбасу. Помполіт пам'ятає, що сам писав у характеристиці про нього: «...показує зразки ста-

хановської праці, перспективний спеціаліст, дисциплінований, бере участь у громадському житті судна...». Скупо, щоправда, зате — точно і справедливо. З такими ніякий чорт не страшний!..

Коли Василь Іванович зайшов до «курилки», де звичайно у вільний час збиралися моряки, там ішла палка суперечка. Задерикуватий, гострий на язик матрос Аркадій Акулов кочетом налітав на боцмана Купрія, доскіпуючись:

— Ось ви, Дмитре Йосиповичу, близько біля начальства ходите. І капітан тільки з вами — на «ти». То скажіть же й нам, куди, все таки, ми чвалаємо?

— Не знаю, браток. Говорив уже тобі, що не знаю, — спокійно відказував Купрій. — Доберемося в Цареград, а там буде видно.

— Балакайте, боцмане! Так ми й повірили, ніби ви нічого не знаєте. Та з вас же й слова не витягнеш! — ніби дорікав юнак, але в його голосі мимоволі чулася повага до боцмана, з яким зазнайомився Аркадій ще до своєї служби у Військово-Морському Флоті. Зустрічався з «дядьком Дмитром» тоді, коли плавав на танкері «Серго», і знав, що ще в роки громадянської війни Купрій служив старшим рульовим на бойових кораблях молодого Чорноморського флоту. Повернувшись зі служби, Аркадій вирішив працювати під началом Йосиповича, прийшов до нього на «Сахалін». І не помилився. Старий боцман багато чого навчив юнака.

Чекурда почекав, доки вляжуться пристрасті, підсів до столика, накритого білою скатертиною. Треба сказати, що цей звичай — сніжнобіла скатертина в «курилці» — заведено було самим Василем Івановичем. І не без далекоглядного прицілу: раз чиста скатерть, значить із замашеними руками сюди не заходить. Спершу приведи себе в порядок, а тоді можна й посидіти в колі друзів, погомоніти про життя-буття. Це правило не порушувалося і в умовах війни. Про сахалінську «курилку» з заздрістю говорили на інших танкерах.

— Ось ви кросворди тут вирішуєте: куди й для чого йдемо? Цікавість законна. Я б теж хотів усе знати. Але знаю і твердо говорю, як і раніше: йдемо в Стамбул. Боцман правильно відповів. А що буде далі — покаже обстановка. Адже — війна.

Моряки тісніше збилися навколо свого «комісара»: що нового він повідомить?

— Та куди б ми не пішли, — продовжував Василь Іванович, — треба пам'ятати, що йдемо на виконання важливого урядового завдання. Нам довірено важливу справу.

— Але ж, товаришу помполіт, шкода, що від фронту йдемо. Саме ж тільки воювати навчилися!

— Що правда — то правда. Фронт залишився за спиною. Але що нас чекає попереду, теж невідомо. Хто зна, які труднощі трапляться. А фронту нам, мабуть, таки не минути. Всьому свій час, балачками тут не зарадити. Через дві-три доби все стане відомо. Гадаю тільки, що дорога нам випала далеко...

— Ось тепер усе ясно, — резюмував Аркадій.

— Значить, друзі, пора й на нічліг. Бо наступна вахта не буде легкою. Погодка розгулялася, коли б ураган не налетів.

Передчуття не обмануло помполіта. На ранок розходився добрячий штормище. Зюйд-вест до 11 балів часом переходив у справжній ураган.

Заступаючи на вахту о 6.00, рульовий Степан Герасимов заміряв анеометром швидкість вітру і доповів капітанові: 25 метрів на секунду!

— Сповістити всім членам екіпажу: без страховки перехідним містком не користуватися. І тільки — з рятувальними поясами! — розпорядився Прідо Адович.

Сонце, що піднялося над горизонтом, так і не спромоглося пробитися крізь хмари, низько навислі над морем. Безупину сіявся дощ. Уже ставало ясно, що стихія внесе свої корективи в розрахунки строків рейсу.

Старий капітан, хоч і лайнув кілька разів оскаженілу погоду, в душі радів: значить, можна не боятися ворожих стерв'ятників. Та й підводні човни противника в такий шторм навряд чи наважаться вийти на полювання. А все ж обережність не завадить. І він наказує виставити на носі вахтового з свистком, щоб сповістив команду, якщо раптом перед судном вирне плавуча міна.

(Далі буде)

Наш календар

ПЕРШИЙ ПРОГРАМНИЙ ДОКУМЕНТ МАРКСИЗМУ (До 125-річчя «Маніфесту Комуністичної партії»)

Минуло 125 років з того часу, як вийшов у світ безсмертний твір К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії»¹. Написаний у грудні 1847 — січні 1848 р. за дорученням другого конгресу Союзу комуністів (1847 р.) як програма цієї першої міжнародної комуністичної організації,

зародка пролетарської партії, він зайняв особливе місце в історії суспільної думки і класової боротьби всесвітнього пролетаріату. «Маніфест Комуністичної партії» — виклад наукового світогляду і одночасно перший програмний документ марксизму виник у нерозривному зв'язку з життям, з історією робітничого і соціалістичного руху. В цьому творі Маркс і Енгельс геніально узагальнили досвід боротьби робітничого класу, проголосили основні принципи революційного світогляду пролетаріату. У «Маніфесті» містився цілісний і стрункий виклад того, що на той час було досягнуто в розробленні всіх складових частин марксизму: діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії, наукового комунізму. «В цьому творі,— писав В. І. Ленін,— з геніальною ясністю і яскравістю змальований новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньо-історичної революційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства»².

Грунтуючись на глибокому вивченні розвитку різних суспільно-економічних формаций, Маркс і Енгельс науково довели закономірність історичного процесу переходу від одного способу виробництва до іншого, об'єктивну неминучість революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне.

Основна ідея «Маніфесту Комуністичної партії», за словами Ф. Енгельса, полягає в тому, що «в кожну історичну епоху переважаючий спосіб економічного виробництва та обміну і необхідно зумовлювана ним будова суспільства становлять основу, на якій ґрунтується політична історія цієї епохи і історія її інтелектуального розвитку, ...що відповідно до цього вся історія людства (з часу розкладу первісного родового суспільства з його общинним землеволодінням) була історією боротьби класів», що класова боротьба «досягла у своєму розвитку того ступеня, коли експлуатований і пригноблений клас — пролетаріат — не може вже визволити себе з-під ярма експлуатуючого і пануючого класу — буржуазії,— не визволяючи разом з тим раз і назавжди всього суспільства від усякої експлуатації, гноблення, класового поділу і класової боротьби»³.

Викладаючи своє вчення, К. Маркс і Ф. Енгельс рішуче виступали проти ідейних захисників експлуататорського ладу, які намагалися штовхнути пролетаріат на шлях угоди з буржуазією, обмежити його вимоги дрібними, частковими реформами. Водночас вони вказували і на відсутність наукової основи у теоретичних побудовах соціалістів-утопістів про шляхи переходу до нового суспільства. На противагу утопістам «теоретичні положення комуністів аж ніяк не ґрунтуються на ідеях, принципах, вигаданих або відкритих тим чи іншим оновителем світу»⁴, а є загальним виразом дійсних відносин класової боротьби і реального історичного руху.

Маркс і Енгельс вперше визначили і обґрунтували всесвітньо-історичну роль робітничого класу як визволителя всього трудового людства від ярма капіталізму, як творця комуністичного суспільства. Вони писали, що пролетаріат не є якоюсь безвольною масою, а виступає як справді революційний клас, боротьба якого проти буржуазії починається разом з його зародженням. «Маніфест Комуністичної партії»

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 405 — 441.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 30.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 351.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 421 — 422.

показував, що слабкість пролетаріату — в роз'єднанні робітників, а сила його — в згуртованості, єдності, чому сприяє і об'єктивний прогрес промисловості, який «ставить на місце роз'єднання робітників конкуренцією революційне об'єднання їх через асоціацію»⁵. З розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає кількісно, а й концентрується у великі маси, сила його росте, і він все більше її відчуває.

Важливе місце в «Маніфесті» займають вихідні положення марксизму про революційну партію пролетаріату, її історичну роль, головні завдання та відношення до робітничого класу. Маркс і Енгельс вперше науково довели, що свою історичну місію ліквідації капіталізму і побудови комуністичного суспільства робітничий клас може здійснити лише при наявності Комуністичної партії і під її безпосереднім керівництвом. У 1889 р. Ф. Енгельс писав: «Для того щоб пролетаріат у вирішальний момент був достатньо сильний і міг перемогти, необхідно — Маркс і я відстоювали цю позицію з 1847 р., — щоб він утворив особливу партію, яка була б відокремлена від усіх інших і протистояла б їм, усвідомлювала б себе як класова партія»⁶.

Автори «Маніфесту» вказували, що комуністи на практиці є найрішучіша частина робітничих партій усіх країн, яка завжди спонукає до руху вперед, а в теоретичному відношенні вони мають перед рештою маси пролетаріату ту перевагу, що розуміють умови, хід і загальні результати пролетарського руху. Найближчою метою комуністів є формування пролетаріату в клас, повалення панування буржуазії, завоювання пролетаріатом політичної влади.

К. Маркс і Ф. Енгельс вчили підпорядковувати боротьбу за найближчі цілі пролетаріату інтересам боротьби за його кінцеву мету. Вони визначили керівні принципи у відношенні пролетарської партії до різних класів і партій, вказали на обов'язок комуністів підтримувати скрізь революційний і прогресивний рух, піддаючи при цьому критиці його недоліки.

У «Маніфесті Комуністичної партії» теоретично обґрунтовано принцип пролетарського інтернаціоналізму — однієї з найважливіших основ міжнародного робітничого і комуністичного руху, показано, що спільні для пролетаріатів різних націй умови життя, наявність спільного ворога — буржуазії спонукають їх до єдності дій і міжнародної солідарності.

К. Маркс зазначав, що визволення праці «не місцева і не національна проблема, а соціальна, що охоплює всі країни, в яких існує сучасне суспільство...»⁷. Виходячи з чітких класових позицій, комуністи, як зазначалось у «Маніфесті», виділяють і відстоюють у боротьбі пролетарів різних націй спільні, незалежні від національності інтереси всього пролетаріату. Маркс і Енгельс звертали увагу на шкідливість будь-якого перебільшення національного фактора, на необхідність правильно поєднувати національні та інтернаціональні моменти у політиці пролетарської партії. Вони показали, що розв'язання національного питання має бути підпорядкованим інтересам революції, інтересам соціалізму. Єдність трудящих усіх націй — одна з основних передумов перемоги соціалістичної революції. У свою чергу тільки соціалізм може забезпечити повне торжество справи національного визволення. «Разом з антагонізмом класів всередині націй, — вказували основоположники наукового комунізму, — впадуть і ворожі відносини націй між собою»⁸.

Маркс і Енгельс розкрили нерозривний зв'язок у глибоку взаємозалежність між боротьбою робітничого класу в одній, окремо взятій країні, і революційним рухом пролетарів усіх країн світу в цілому. Вони зробили висновок про те, що як за своїм соціальним змістом, так і за умовами досягнення перемоги, революційна боротьба проти буржуазії є інтернаціональною справою робітничого класу всіх країн. «Досвід минулого, — писав К. Маркс, — показав, що зневажливе ставлення до братерського союзу, який повинен існувати між робітниками різних країн і спонукати їх у своїй боротьбі за визволення міцно стояти один за одного, карається загальною поразкою їх порізнених зусиль»⁹.

Необхідність пролетарської солідарності, єдності дій, бойового союзу робітників усіх націй і країн, взаємної моральної і матеріальної підтримки у боротьбі за спільні цілі, за революційне перетворення суспільства висловлені в «Маніфесті Комуністичної партії» у заклик: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

В епоху імперіалізму цей бойовий лозунг набув ще більш глибокого змісту. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції пролетарський інтернаціоналізм збагатився новими положеннями. Виходячи з лєнінської настанови здійснити якомога тісніший союз західноєвропейського комуністичного пролетаріату з революційним рухом селян на сході, в колоніях і відсталих країнах взагалі,

⁵ Там же, стор. 420.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 260.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 14.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 428.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 12.

Виконком Комінтерну сформулював лозунг «Пролетарі всіх країн і пригноблені народи, єднайтесь!»¹⁰

В результаті глибокого аналізу сучасної обстановки міжнародний комуністичний рух висунув ідею загального антиімперіалістичного фронту, який у боротьбі проти імперіалізму об'єднував би у всесвітньому масштабі три великі революційні сили сучасності: світовий соціалізм, робітничий клас капіталістичних країн, національно-визвольний рух. Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій (1969 р.) сформулювала новий заклик, який виражає вимоги часу: «Народи соціалістичних країн, пролетарі, всі демократичні сили в країнах капіталу, народи, що визволилися, і пригноблені народи,— об'єднуйтеся у спільній боротьбі проти імперіалізму, за мир, національну незалежність, соціальний прогрес, демократію і соціалізм!»¹¹

КПРС, радянський народ вірні принципам марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму. «Радянський Союз,— говорив Л. І. Брежнев,— завжди буде вірний великій справі інтернаціональної єдності борців за свободу народів, за соціалізм, за міцний мир на землі»¹².

Вихід у світ «Маніфесту Комуністичної партії»* був захоплено зустрінутий Союзом комуністів. З розвитком визвольної боротьби пролетаріату ідеї «Маніфесту» завойовували все більше прихильників, зростало коло його читачів.

Визначний твір основоположників марксизму перекладали на рідну мову іспанський соціаліст Хосе Меса, угорський пролетарський революціонер, учасник Паризької Комуні Лео Франкель, засновник революційної болгарської соціал-демократичної партії Димитр Благоєв та ін. В Росії початок широкому розповсюдженню «Маніфесту» поклав переклад Г. В. Плеханова (1882 р.), в якому були усунуті серйозні хиби першого видання російською мовою в перекладі М. О. Бакуніна (1869 р.). Надаючи величезного значення пропаганді ідей «Маніфесту Комуністичної партії» в Росії, К. Маркс і Ф. Енгельс написали у 1882 р. передмову до другого російського видання цього твору¹³.

Під час перебування в Самарі у 1893 р. В. І. Ленін переклав текст «Маніфесту Комуністичної партії» з німецької на російську мову. Його рукописний переклад, який, на жаль, загинув, читали в самарських революційних гуртках і за межами Самари¹⁴. Оригінальний переклад цієї справи знайдено в 1875 р. при обшуку і в 1881 р. при арешті у М. І. Кибальчича— відомого революціонера-народника, винахідника, вченого, дитинства і юність якого пройшли на Україні¹⁵. Тут «Маніфест Комуністичної партії» був одним з найпоширеніших творів Маркса і Енгельса, що видавались групою «Визволення праці».

Характеризуючи значення «Маніфесту» як могутньої ідейної зброї робітничого класу, В. І. Ленін писав: «Ця невеличка книжечка варта цілих томів: духом її до цього часу живе і рухається весь організований пролетаріат цивілізованого світу...»¹⁶. Доказом непереможної сили ідей «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса служить уся історія міжнародного робітничого і комуністичного руху.

В. В. Сухарєв

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 123, 405.

¹¹ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 297.

¹² Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 28.

* Перше видання «Маніфесту Комуністичної партії» було опубліковане у Лондоні німецькою мовою на 23 сторінках. У тому ж році цей текст був передрукований у Лондоні в демократичному органі німецьких емігрантів «Deutsche londoner zeitung» і у вигляді окремої брошури на 30 сторінках.

¹³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 293—294.

¹⁴ Володимир Ілліч Ленін. Біографія, К., 1970, стор. 20.

¹⁵ Б. С. Ітенберг, А. Я. Черняк. Неизвестный перевод «Манифеста Коммунистической партии». — «Исторический архив», 1959, № 2, стор. 224—228.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 10.

ГЕРОЇЧНИЙ ПОДВИГ ПІДПІЛЬНИКІВ ПАВЛОГРАДА

3 лютого 1973 р. трудящі Радянського Союзу і все прогресивне людство урочисто відзначили 30-річчя перемоги Радянських Збройних Сил над гітлерівськими військами під Сталінградом, де були розгромлені добірні частини німецького вермахта загальною кількістю більш ніж 330 тис. чол. Перемога під Сталінградом викликала захоплення всього волелюбного людства, стала символом невмирущої мужності й слави нашого народу, запалюючим прикладом для всіх борців проти фашизму, найвидатнішим досягненням радянського воєнного мистецтва. Вона стала вихідним

пунктом переможних наступальних операцій Червоної Армії, відіграла вирішальну роль у забезпеченні корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни і всієї другої світової війни, поклала початок масовому вигнанню окупантів з території нашої Вітчизни.

Розгром німецьких окупантів на Волзі ще більш активізував боротьбу радянських людей в тилу ворога. В ряді міст і населених пунктів при наближенні частин Червоної Армії проти німецько-фашистських загарбників піднімалося майже все населення. Так було у Варвинському районі Чернігівської області, с. Малополовецькому на Київщині та інших місцях¹. Особливо значним за своїм розмахом і організованістю було повстання у місті Павлограді Дніпропетровської області.

Ще в серпні 1941 р., коли гітлерівські війська вступили на територію Дніпропетровщини і нависла загроза її окупації, обком партії вжив заходів щодо створення партійного підпілля та партизанських загонів. До складу Павлоградського підпільного міського КП(б)У було відібрано і затверджено 9 комуністів. Серед них: Ф. І. Берковський, А. П. Караванченко, П. І. Потюгов, С. С. Прибер, В. Савченко, М. Д. Синодов, І. І. Соколовський, М. Т. Шубін, Г. К. Яценко. Секретарем міськкому партії був затверджений А. П. Караванченко*, заступником — С. С. Прибер**. Відповідно до вказівок Дніпропетровського обкому КП(б)У склад підпільного партійного комітету з метою конспірації було поділено на трійки, які очолили Ф. І. Берковський, А. П. Караванченко, С. С. Прибер, намічено явочні квартири, затверджено зв'язкових, вивчали шифрове листування².

11 жовтня 1941 р. до Павлограда вступили німецько-фашистські війська. Вони встановили режим найжорстокішого терору і репресій. Гітлерівці почали видавати «Павлоградську газету», яку редагували агент гестапо Чапля і український буржуазний націоналіст Осика. Вона пропагувала «нові порядки». Щоб обеззброїти фашистську пропаганду і правдиво інформувати населення міста та його околиць про становище на фронті, героїчну працю трудівників радянського тилу, у грудні 1941 р. підпільним комітетом партії була створена група агітаторів у кількості 36 чол.³

У початковий період своєї діяльності Павлоградський підпільний міський комуністичний партійний комітет значну увагу приділяв випуску і розповсюдженню серед населення листівок, в яких закликав трудящих міста і навколишніх сіл саботувати всі заходи окупантів, зривати відбудову залізничних і шосейних шляхів, розгортати партизанську боротьбу. Підпільники на чолі з О. П. Богдановим, у розпорядженні яких було два радіоприймачі, двічі на день приймали «Останні вісті» з Москви, з допомогою друкарки павлоградської газети Г. М. Пасько розмножували їх та розповсюджували серед населення через агітаторів А. І. Алексєєву, В. І. Алексєєва, А. Я. Федосенка⁴. Вони розповсюджували серед трудящих листівки, газети, відозви, скинуті радянськими літаками у тил ворога, про події на фронтах, вселяли віру в перемогу радянських військ, запалювали ненависть до ворога і сприяли зростанню підпільних організацій та їх бойових груп.

Павлоградський міський комуністичний партійний комітет у умовах глибокої конспірації, жорстокого фашистського режиму і терору, переборюючи труднощі, не тільки не згорнув роботи, а розширив її, прийнявши до лав партії 9 чол. При міськкомі були створені відділи: оперативної розвідки, агітації і пропаганди, зв'язку, вербувальний, партизанського руху, господарсько-транспортний, санітарної служби⁵.

Підпільники всіма засобами зривали заходи окупантів, організовували диверсії і саботажі, виводили з ладу телеграфний і телефонний зв'язок, знищували ворожі обози. Окупаційні власті нерідко знаходили у телефонних канавах трупи вбитих гітлерівців і поліцаїв. Підпільники псували зерно на складах, заплутували облік, щоб мати можливість подати матеріальну допомогу підпільникам та партизанам. Вони передали їм 460 кг борошна і 2 тис. карбованців⁶.

Павлоградський підпільний міський комуністичний КП(б)У проводив велику роботу для зриву заходів окупаційних властей під час відправки радянських людей до Німеччини. Так, на станції Павлоград гітлерівці зібрали кілька сотень молодих людей для відправки у рабство. Підпільник Г. П. Усенко, який працював на станції електрослюсарем, вивів з ладу підстанцію і цим самим залишив паровози без води. Ешелон довго стояв на

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 510.

* А. П. Караванченко до війни працював інструктором оргвідділу Павлоградського МК КП(б)У.

** С. С. Прибер до війни був профспілковим працівником на павлоградському машинобудівному заводі.

² «УІЖ», 1965, № 2, стор. 91.

³ Там же.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, спр. 8; арк. 56; спр. 9, арк. 80; спр. 10, арк. 75.

⁵ Там же, спр. 8, арк. 20; спр. 9, арк. 79.

⁶ «УІЖ», 1965, № 2, стор. 91.

пристанційній колії, а тим часом більшість юнаків і дівчат встигли втекти. У січні 1943 р. між станціями Павлоград — Лозова в районі с. Вербоного підпільники бойових груп А. Г. Кузнецова, І. І. Попова, Г. Н. Погорєлова пустили під укіс ворожий ешелон з живою силою і бойовою технікою. Тієї ж зими спалахнув німецький штаб. Комсомолец Г. І. Осьминченко та старшина В. П. Горбунов знищили склади продовольства і боеприпасів на Успенській вулиці міста⁷.

Павлоградський підпільний міськком партії став кістяком, навколо якого об'єднувалися трудящі міста і військовослужбовці Червоної Армії, які залишилися з різних причин на окупованій ворогом території. Серед них були лейтенант І. І. Сидоров з Тульської області, старшина Д. С. Ларцев з Сталінграда, старшина І. П. Бойко з Вінниччини, капітан В. І. Вільянов з Горківської області, лейтенант І. І. Маслов з Курської області, старші лейтенанти Н. В. Беляшов з Казані, І. А. Чорний з Чернігівщини та ін. Старший лейтенант К. В. Рябий у грудні 1941 р., наприклад, був направлений штабом 38-ї армії Південно-Західного фронту з завданням зв'язатися з підпільниками і партизанами, що діяли в лісах Присамар'я та в Павлограді і включитися в активну боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками, а також налагодити зв'язок з військовослужбовцями Червоної Армії, які опинилися в тилу ворога, й при необхідності залучати їх до бойових дій. Прибувши до Павлограда, він влаштувався на роботу в будівельну контору конохом. Скоро йому вдалося встановити зв'язок з міським підпільним комітетом партії, а згодом, разом з С. С. Прибером розробили план боротьби проти окупантів⁸.

П. О. Кравченко — уродженець Павлограда. До війни він закінчив військову академію, служив військовим аташе в Іспанії, Франції. Коли розпочалася війна, П. О. Кравченко був на фронті. В районі Первомайська на Миколаївщині Петро Онуфрійович був поранений. 12-а армія, де він воював, попала в оточення. Кравченко, вибравшись з ворожого кільця, направився до Павлограда, де жила його сестра. Два тижні пробув Петро Онуфрійович дома, дізнався про жителів хутора, а згодом створив підпільну групу. До її складу входили молоді павлоградці, воїни Червоної Армії, з часом до групи була прийнята місцева жителька К. А. Таблер-Новікова, німка за національністю, яка за дорученням групи пішла працювати перекладачкою у шляхову жандармерію військ генерала Тодта⁹.

Павлоградський підпільний міськком партії не тільки мобілізував маси на диверсії і саботажі, а й став центром підготовки збройного виступу, який було підготовлено за вказівкою ЦК КП(б)У підпільним Дніпропетровським обкомом партії (секретарем його був М. І. Сташков, а після загибелі — Д. Г. Садовниченко). Зв'язковий Центрального Комітету КП(б)У В. Я. Портнянко двічі приходив у Павлоград, передавав директиви, поради. ЦК КП(б)У вимагав від підпільників, щоб вони були готові допомогти частинам Червоної Армії при наближенні їх до міста.

Комуністам-підпільникам вдалося проникнути в карні і адміністративні органи окупаційних властей. Павлоградський підпільний міськком партії направив С. О. Чумака — лейтенанта-артилериста — у шляхову жандармерію і зобов'язав його підібрати в жандармерію для підривної роботи відданих Радянській владі людей. Він підібрав таких людей, створив дві бойові підпільні групи в кількості 50 чол. і забезпечив підпільну організацію зброєю¹⁰.

Пізніше на допомогу С. О. Чумаку в жандармерію були направлені колишні військовослужбовці Червоної Армії, які опинилися на тимчасово окупованій території, комуністи А. К. Черкаський, К. І. Шлега, комсомолец А. І. Нестеренко, М. І. Соловйов, лейтенант І. Г. Носач. Через них міськком партії завжди одержував інформацію про наміри гітлерівських каральних органів.

У ході підготовки до збройного виступу міськком партії дав вказівку комуністам-підпільникам приступити до створення бойових груп. Такі групи були створені на артополігоні, електростанції, маслозаводі, луб'яному і мотузковому заводах, станції Павлоград, в МТС, в художніх і столярних майстернях, міській станції зв'язку та навколишніх селах — Благодатне, Богданівка, Богуслав, Вербки, В'язівка, Межиріч, Павлоградські Хутори № 1, 2 та ін. Всього було створено 35 озброєних бойових груп, до складу яких входило більш як 500 чол. Крім того, з міських жителів Павлограда та навколишніх сіл (Богуслав, Городище, Межиріч, Павлоградські Хутори та ін.) було створено резерв — близько 750 чол.¹¹, взяті на облік усі комуністи, комсомольці, командири і солдати Червоної Армії, які з різних причин залишилися в Павлограді. 4 вересня 1942 р. відбулося засідання підпільного міськкому партії; на ньому

⁷ «Зоря» (орган Дніпропетровського обкому КП України та облвиконкому), 17 лютого 1965 р.

⁸ Там же.

⁹ А. П. Караванченко, Д. Т. Федоренко. Непокоренный Павлоград, М., 1965, стор. 16—17.

¹⁰ «УІЖ», 1965, № 2, стор. 92.

¹¹ Там же; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 45.

було розглянуто питання про хід підготовки бойових груп до збройного повстання, прийнята ухвала про об'єднання всіх бойових груп в один партизанський загін. Командиром його був призначений комуніст П. О. Кравченко, комісаром — С. С. Прибер і начальником штабу — старший лейтенант К. В. Рябий. У всі бойові групи направили політпрацівників, медичних сестер, підготовлених на спеціальних курсах. Міськком партії зобов'язав командування загону розгорнути військове навчання з командирами бойових груп, а в групах — з бійцями по вивченню військової зброї та взаємодії між групами і бійцями.

Перед підпільниками Павлограда, які працювали в шляховій жандармерії, було поставлено завдання допомогти бойовим групам озброєнням та боєприпасами. В середині жовтня 1942 р. фактичним керівником шляхової жандармерії стала К. А. Таблер-Новікова, а її заступником — С. О. Чумак. Вона мала доступ до секретних документів, за дорученням підпільного міськкому партії використовувала німецьку гербову печатку*, друкарський шрифт для виготовлення паспортів, а також дістала 100 бланків документів гестапо на право носити вогнепальну зброю, їздити залізницею¹². Вона разом з П. О. Кравченком виготовляла документи за підписом гебітс-комісара для вільного проживання колишніх військовополонених на території Дніпропетровської області. В документах вказувалося, що дана особа «після відбуття своєї кари звільняється з таборів військовополонених»¹³.

Міськком партії через комуніста А. І. Чимерського, який працював у поліції, одержував інформацію про всі операції запроданців українського народу, гестапо. З допомогою підпільних антифашистських груп, що діяли в поліції, підпільникам удалося випустити ув'язнених радянських громадян. Так була звільнена і комсомолка Дарія Ковальська, яку засудили до розстрілу¹⁴. Наприкінці листопада 1942 р. підпільнику І. Г. Панченку вдалося з кабінету коменданта м. Павлограда викрасти карту з дислокацією військових баз Донбаської групи ворога та інші секретні документи, що були передані через зв'язкових штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу 6-ї армії Південно-Західного фронту¹⁵. Підпільники, що діяли в таборі військовополонених, під командуванням І. К. Черкаського визволили 700 бійців і командирів Червоної Армії з Богуславського табору і 400 — з табору, розміщеного на території машинобудівного заводу.

В зв'язку з тим, що до Павлограда наближалися частини Червоної Армії, Дніпропетровський підпільний обком і Павлоградський міськком партії взяли курс на підготовку збройного виступу. В рішенні обкому партії, прийнятому у грудні 1942 р., підкреслювалось, що підпільники зобов'язані: а) подавати частинам Червоної Армії, що наступають, допомогу в розгромі гітлерівських окупантів; б) не допустити зруйнування промислових підприємств міста під час відступу фашистських військ з Павлограда, в) вести боротьбу проти відправки людей у фашистське рабство й зберегти для Червоної Армії запаси продовольства і спорядження¹⁶.

Згідно з цим рішенням штаб загону бойових груп Павлограда розробив план підготовки до збройного виступу. Була накреслена схема розташування установ, складів, військових підрозділів противника і розташування бойових груп загону; розроблені основні, дублюючі сигнали, паролі, зв'язки між бойовими групами і штабом загону, підпільним обкомом, міськкомом партії, підпільними організаціями та сусідніми районами — Синельниківським, Новомосковським, Васильківським, Петропавлівським Дніпропетровської області та Лозівським Харківської області, а також з частинами Червоної Армії, що наступали. Штаб розробив порядок забезпечення бойових груп боєприпасами і вогнепальною зброєю.

10 лютого 1943 р. був виданий наказ штабом бойових груп про зосередження всіх груп у районі Павлограда. Виступ готувався на ніч з 13 на 14 лютого. Павлоградські групи брали в лещата центр міста. Їм на допомогу повинні були прийти з одного боку богданівська, богуславська і хутірські групи, з іншого — в'язівська, вербська і межерська. Кільком сільським групам було доручено перекрити шляхи втечі окупантам. Почати виступ мав за спеціальним сигналом загін шляхової жандармерії. До штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу 6-ї армії Південно-Західного фронту в бік залізничної станції Лозова було направлено зв'язкову загону, відважну патріотку О. В. Куликову. Підпільний обком партії і штаб загону просили командування Червоної Армії прискорити наступ, бо окупанти, готуючись до контрудару, підтягували до Павлограда резерви.

* В ряді публікацій («УІЖ», 1965, № 2, стор. 92; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 45 та ін.) вказується, що К. А. Таблер-Новікова «викрала... німецьку гербову печатку», але це не вірно, бо вона фактично мала до неї доступ.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, спр. 10, арк. 197.

¹³ Там же, спр. 8, арк. 61.

¹⁴ «УІЖ», 1965, № 2, стор. 92.

¹⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 46.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 4, спр. 215, арк. 13.

12 лютого підпільники надрукували відозову до трудящих міста, в якій говорилося: «Німецький фашизм напав на нашу Батьківщину раптово, по-зрадницьки, і уже більше як 20 місяців шматую нашу землю... Під могутніми ударами Червоної Армії каламутно-коричнева хвиля відкочується на захід. У цей же час наш обов'язок, наше зобов'язання перед народами СРСР і всім людством — прискорити загибель варварів. До зброї! Хай кожна хата дасть бійця! Хай села перетворюються в батальйони, а міста в полки! До бою! Битися всім, що попадеться під руки!»¹⁷. 13 лютого підпільні організації одержали відозову й розповсюдили її в місті та на околицях. Це викликало паніку серед окупантів. Жандармерія і поліція стали поспішно залишати місто.

Опівдні, 13 лютого на шкіряному заводі зібралися члени трьох бойових груп, які працювали в поліції та шляховій жандармерії. Цими бойовими групами керували досвідчені командири Червоної Армії, визволені підпільниками з концтаборів ще на початку окупації Павлограда, лейтенант А. К. Черкаський, старший лейтенант А. І. Нестеренко, лейтенант І. Г. Носач, які були об'єднані під командуванням комуніста-лейтенанта С. О. Чумака. Про це дізналися фашистські власті. Понад 300 німецьких та італійських солдатів разом з артилерією оточили завод. Зав'язався жорстокий бій, що тривав до ночі. Радянські патріоти налічували в своєму складі 50 бійців. Вони знищили понад 150 німецько-фашистських солдатів й офіцерів. Але в нерівному бою смертю хоробрих загинули всі бійці трьох груп. Врятувалося лише 3 чол., направлених з донесенням про бойові дії до штабу загону. А. І. Нестеренко, вже смертельно поранений, написав на стіні кров'ю: «Стояли на смерть. Гинемо, але не здаємося!»¹⁸. Бойові групи, що залишилися в місті, 14 і 15 лютого вночі вели перестрілку з направленим з Дніпропетровська загonom 14 каральної бригади ворога, сіяли серед них паніку. Фашистам не вдалося зламати опір патріотів.

15 лютого 1943 р. повернулася зв'язкова О. В. Куликова. Вона повідомила командування загонів бойових груп, що передала штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу план спільних ударів по ворогу. Разом з Куликовою з штабу корпусу прибув капітан Андросов для координації дій. Він повідомив, що частини Червоної Армії підійдуть до Павлограда вранці 17 лютого. Вночі 16 лютого за наказом штабу бойових груп в місті одночасно виступило більше 500 чол. Бій розпочався вранці 16 лютого одночасно в центрі і на околицях.

Першою в бій вступила група селища Городище (під командуванням І. П. Савченка). Вона почала обстрілювати ворожі війська, що відступали. Друга ударна група на чолі з старшим лейтенантом М. В. Беляєвим та молодшим лейтенантом А. Г. Кузнецовим зав'язала бій в центрі міста, захопила будинок міської управи і приміщення гестапо. Близько 300 ув'язнених влилося в ряди повсталих. Група лейтенанта Д. В. Луценка захопила пошту й телеграф. Бойові групи І. І. Попова та І. І. Маслова здійснювали бойові операції в районі вокзалу. Вони взяли в полон 46 солдатів. Комсомолец Г. І. Осьминченко встановив на будинку колишньої міської управи Червоний прапор. Бойові групи капітана В. І. Вільянова, старшого лейтенанта І. О. Чорного, лейтенанта Мелова, лейтенанта І. П. Савченка та Р. А. Полчанінова перерізали шляхи на Дніпропетровськ і Запоріжжя.

У другій половині дня 16 лютого бойові групи І. П. Білого та Г. І. Осьминченка оточили штаб 104-го італійського полку. Пробравшись у будинок, вони вибили з нього фашистів. Бій закінчився перемогою павлоградців. На світанку 17 лютого два радянських танка мотомеханізованої частини 6-ї армії і група підпільників артополігону під командуванням І. І. Соколовського на трьох вантажних автомашинах прорвалися до міста на вулицю Карла Маркса і зав'язали бій. Повсталими при підтримці танків вдалося розгромити штаб німецько-італійських військ, вибити фашистів з Павлограда і завдати великих втрат ворогові. Було знищено більше 300 солдатів і офіцерів ворога, дві роти 104-го італійського полку здалися в полон. 17 лютого підійшли частини 4-го гвардійського стрілецького корпусу і повністю очистили місто від німецько-фашистських військ. Майже всі підприємства Павлограда, склади з зерном, паливом і озброєнням, а також лінію зв'язку підпільникам вдалося врятувати. Червоної Армії було передано: 9 тис. т зерна, 60 т картоплі, 12 т соняшника, 730 голів великої рогатої худоби, 135 свиней, 130 коней, 14 автомашин, 23 трактори, склад з паливом та один мільйон карбованців. Понад 500 учасників виступу разом з своїм командиром майором П. О. Кравченком і начальником штабу старшим лейтенантом К. В. Рябим вступили до лав Червоної Армії. Вранці 18 лютого гітлерівське командування направило з Синельниково на Павлоград бронепоезд. Назустріч йому вийшла за наказом міському партії бойова підпільна група під командуванням лейтенанта П. І. Зуєва. Бронепоезд не встиг дійти до станції Зайцево як був підірваний. Уцілілих ворожих автоматників добив влучний вогонь народних месників¹⁹.

¹⁷ Там же, арк. 23—30; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 2, стор. 46.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, стор. 47.

У перший же день перемоги в Павлограді почали діяти кілька підприємств міста, а також міськком КП(б)У на чолі з А. П. Караванченком і міська Рада депутатів трудящих під головуванням С. С. Прибера.

Проте антифашистським групам і частинам Червоної Армії не вдалося закріпитися на досягнутих рубежах. Ворог підтягнув резерви, а 21 лютого 1943 р. перейшов у наступ, вибив частини 4-го гвардійського стрілецького корпусу з Павлограда.

Збройний виступ в Павлограді — одна з яскравих сторінок в історії боротьби трудящих України проти фашистських загарбників у тилу ворога. Павлоградці свято зберігають пам'ять про історичні події в окупованому місті в роки Великої Вітчизняної війни. На будинку шкіряного заводу (тепер маслозавод) за рішенням Виконкому міської Ради депутатів трудящих встановлена меморіальна дошка, де написано: «Тут проходив бій павлоградських антифашистських груп з німецькими окупантами 13 лютого 1943 р.» Встановлені пам'ятні дошки на будинках, де знаходилися конспіративні квартири секретарів Дніпропетровського підпільного обкому КП(б)У і секретаря Павлоградського підпільного міськкому партії, а також пам'ятники-обеліски на могилах підпільників Павлограда і воїнів Радянської Армії, які загинули в боях з фашистськими загарбниками.

Пам'ять про героїв-павлоградців завжди буде жити в серцях нашого народу.

П. І. Денисенко

До 50-річчя ордена Леніна Аерофлоту

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ

Високо оцінюючи роль повітряного флоту в обороні молодой Радянської республіки і перспективи його вдосконалення, В. І. Ленін, разом з цим, висловлював тверду

певненість у тому, що соціалістична країна повинна використовувати авіацію і для потреб народного господарства. Ще в січні 1918 р. Всеросійська колегія по управлінню повітряним флотом підготувала записку «Про застосування авіації для культурних цілей». Однак буремні роки громадянської війни і боротьби з іноземними інтервентами перешкодили здійсненню цих планів. Лише в середині 1920 р. починається розробка декрету Раднаркому РРФСР «Про повітряні пересування», який 17 січня 1921 р. підписав В. І. Ленін.

З чого ж починалися перші кроки цивільної авіації? Перша регулярна поштово-пасажирська лінія Москва — Орел — Харків, відкрита за рішенням Радянського уряду 1 травня 1921 р., сприяла зміцненню політичних, економічних та культурних зв'язків РРФСР і УРСР. Цю трасу обслуговували найбільші на той час літаки «Ілья Муромець». Здійснювалося по два-три рейси на тиждень, перевозили в основному пошту, представників радянських органів та військових, які їхали у відрядження. Через півтора роки лінія Москва — Харків перестала діяти, оскільки літаки були повністю спрацьовані.

Під час налагодження господарського життя в країні виникла необхідність швидкої доставки вантажів, пошти, пасажирів. 9 лютого 1923 р. Рада Праці та Оборони прийняла постанову «Про покладення технічного нагляду за повітряними лініями на Головне управління повітряного флоту і про організацію Ради по цивільній авіації», згідно з якою було організаційно оформлено самостійне існування Цивільного Повітряного Флоту як важливої галузі народного господарства, встановлено порядок відкриття нових ліній, систему керівництва і контролю за роботою авіації. Цей день вважається днем народження цивільної авіації СРСР — Аерофлоту¹.

Цивільна авіація зароджувалася у 20-х роках. Тоді майже повністю була відсутня літакобудівна промисловість. Складною залишалася міжнародна обстановка. Наша країна перебувала в оточенні капіталістичних держав. Тому партія, піклуючись насамперед про відновлення важкої індустрії, поставила завдання створити могутній Червоний повітряний флот. Це можна було здійснити лише при активній підтримці трудящих. Велику роль у вирішенні цього завдання відіграли добровільні патріотичні оборонні товариства — Товариство друзів повітряного флоту в Москві (ТДПФ) і Товариство авіації і повітроплавання України та Криму (ТАПУК), створене в березні 1923 р. у Харкові. Вони проводили серед населення роз'яснювальну роботу, збирали кошти на будівництво літаків. В. І. Ленін і Н. К. Крупська були в числі перших, хто

¹ Гражданская авиация СССР, 1917—1967, М., 1967.

вніс свої заощадження для розвитку авіації, про що свідчить розписка, видана їм редакцією газети «Правда»².

Щоб забезпечити успішну експлуатацію авіатрас, у березні 1923 р. було створено три акціонерних товариства: Російське товариство добровільного повітряного флоту («Доброліт»), Українське товариство повітряних сполучень («Укрповітрошлях») і Закавказьке товариство повітряних сполучень («Закавіа»), яке через два роки злилося з товариством «Укрповітрошлях».

День створення «Укрповітрошляху» — 26 березня 1923 р. — вважається днем народження сучасного Українського ордена Трудового Червоного Прапора управління цивільної авіації³.

1 червня 1923 р. Рада Народних Комісарів УРСР, а 7 травня 1924 р. Рада Народних Комісарів СРСР затвердили статут новоствореного товариства. Раду товариства очолював Г. І. Петровський, його заступником був спочатку М. В. Фрунзе, а згодом В. П. Затонський.

Робітники, службовці, селяни вносили гроші на створення авіації. Вже восени 1923 р. було зібрано близько 300 тис. крб. золотом і розповсюджено акцій на 500 тис. крб. Ці кошти використано на обладнання аеродромів та придбання літаків за кордоном, бо в СРСР тоді ще не було власної авіаційної промисловості.

18 листопада 1923 р. колони трудящих Харкова з червоними прапорами прийшли на аеродром, де відбулася урочиста передача «Укрповітрошляху» літаків, придбаних на кошти населення республіки. На мітингу від імені уряду України виступив М. В. Фрунзе. «Всього лише кілька місяців тому, — сказав він, — було висунуте гасло: «Будуйте червоні повітряні крила!» Сьогодні робітники і селяни бачать втілення в життя цього гасла. Цей успіх є лише першим кроком робітничо-селянської України в створенні повітряного флоту. Черговим завданням є розвиток власного авіаційного виробництва і створення своїх кадрів льотчиків»⁴. Товариству «Укрповітрошлях» було передано акти на 6 літаків.

В організації наземного господарства авіаторам активно допомагали місцеві партійні та профспілкові органи, трудящі. Взимку та навесні 1924 р. побудовано аеропорт, ангар та авіамайстерні в Харкові, аеродроми в Києві, Одесі, Полтаві, Єлисаветграді (нині — Кіровоград), підібрано посадочні майданчики в Миргороді, Лубнах, Кременчуку, Первомайську. За своїми розмірами Харківський залізобетонний ангар був найбільшим у країні: у ньому розміщувалися 8—10 літаків.

25 травня 1924 р. почалися регулярні польоти пасажирських літаків на повітряних шляхах республіки. Першим з Харкова у Київ вилетів літак «Червоний хімік». На його борту перебували чотири кореспонденти газет.

На двох трасах Харків — Київ і Харків — Одеса загальною довжиною 1020 км відбувалося щотижня по два рейси, льотний сезон тривав п'ять місяців. У цей же час почали проводити перші аерофотозйомки і здійснювати поштові перевезення. 1924 р. по київській лінії проведено 62 рейси, по одеській — 32, перевезено 760 пасажирів, 660 кг пошти і вантажів⁵. На початку серпня того ж року відкрито першу гідровіалінію Севастополь — Ялта, яку обслуговували гідроплани Ю-13. Епізодичні польоти здійснювались у Євпаторію. Всього відбулося 128 рейсів, перевезено 320 пасажирів, 85,5 кг вантажів.

Звичайно, нині ці цифри виглядають мізерними. Наприклад, вони менші від сьогоденішнього добового обсягу перевезень Запорізького аеропорту. Але не слід забувати, що йдеться про світанок цивільної авіації, коли політ був винятковою подією.

У 1925 р. відкрито нові повітряні лінії Харків — Курськ — Орел — Москва довжиною 670 км та Харків — Артемівськ — Ростов (400 км). Повітряні траси вийшли за межі України. З 1926 р. встановлено зв'язок із містами Закавказької Федерації. З цією метою товариство «Укрповітрошлях» продовжило лінію Москва — Харків до Мінеральних Вод і організувало польоти за маршрутами Мінеральні Води — Грозний — Махач-Кала та Баку — Тифліс.

Велике господарське значення мали повітряні траси, які з'єднали столицю СРСР — Москву з Україною, Північним Кавказом і закавказькими республіками. Це визнала Українська Економічна нарада (ЕКОСО), яка у червні 1926 р. прийняла таке рішення: «У зв'язку з тим, що товариство «Укрповітрошлях» придбало 7 нових літаків, визнати можливим на 1926 р., крім ліній на Україні, що перебувають в експлуатації, встановити рейси на лінії Харків — Москва».

У середині 20-х років розширилися авіазв'язки Радянського Союзу із закордоном. З травня 1922 р. діяли лінії Москва — Кенігсберг — Берлін, з 1926—1927 рр. — Улан-Уде — Улан-Батор (МНР) і Ташкент — Кабул (Афганістан).

² «Вестник воздушного флота», 1960, № 4.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 184, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁴ «Воздушный флот», 1923, № 3.

⁵ Центральний архів Міністерства цивільної авіації СРСР, ф. 75, спр. 15, арк. 234—255.

Ще 1925 р. товариство Аерохім виступило з пропозицією здійснити серію закордонних перельотів з метою підготовки до організації регулярних міжнародних повітряних сполучень. Ця ідея знайшла широкий відгук на Україні. Було створено Всеукраїнську комісію по організації перельотів у складі представників ВУЦВК, Раднаркому УРСР, штабу УВО, ЦК ЛКСМУ, ЦК незаможних селян, «Укрповітрошляху» та інших організацій⁶. В березні 1926 р. Раднарком УРСР дозволив ТАПУК провести на території України і Молдавської АРСР збір добровільних пожертвувань для організації таких перельотів. Вживалися заходи для встановлення сполучення з Іраном.

За перший період діяльності товариства «Укрповітрошлях» значно зріс обсяг авіаперевезень. Якщо 1925 р. було перевезено 1005 пасажирів і 3520 кг вантажів, то в 1928 р., відповідно,— 2800 і 45 тис.

У ці роки розвивається вітчизняне літакобудування. 20 квітня 1925 р. успішно закінчилися державні випробування літака К-1, збудованого в Києві за проектом відомого авіаконструктора і льотчика К. О. Калініна. Напередодні 1 травня 1925 р. К. О. Калінін здійснив на цьому літаку, пілотованому С. А. Косинським, успішний переліт за маршрутом Київ—Харків—Москва. Надалі К. О. Калінін працював у Харкові, де було створено перше в СРСР дослідно-конструкторське бюро цивільного літакобудування, пізніше серійний завод. За короткий час К. О. Калінін розробив проекти літаків К-2, К-3(санітарного), К-4, який будувався в пасажирському та санітарному варіантах, його можна було використовувати також для аерофотозйомок.

У серпні 1928 р. на літаку К-4 «Червона Україна» льотчик М. А. Снегирьов і штурман І. Т. Спірін встановили рекорд СРСР на дальність польоту з комерційним вантажем, здійснивши переліт за маршрутом Харків—Москва—Новосибірськ—Іркутськ—Москва—Харків. Вони прагнули також випробувати роботу двигунів у разі перевантаження літака, показати можливість керування ним вночі по приладах, продемонструвати світовій громадськості досягнення радянських конструкторів.

На Жовтневі свята 1929 р. над Харковом піднявся в повітря дослідний пасажирський літак К-5. На ньому можна було перевозити вже 8 пасажирів, крім льотчика і механіка, з швидкістю 150—160 км/год на відстань 800 км. Конструкція літака була простою і дешевою, він економічніший від інших вітчизняних і зарубіжних тогочасних пасажирських літаків. Тому майже до 1940 р. К-5 був найпоширенішою машиною цивільної авіації СРСР⁷.

Успіхи Цивільного Повітряного Флоту в перші роки його існування стали можливими завдяки проведенню соціалістичної індустріалізації, зокрема створенню авіаційної промисловості. Радянські конструктори розробляли нові типи літаків і двигунів, а заводи випускали сучасну авіатехніку, яка за своїми льотно-технічними показниками перевищувала кращі зарубіжні зразки.

У країні споруджувалися нові аеропорти, які оснащувалися найновішими технічними засобами. У 1933—1934 рр. було збудовано нові аеровокзали в Харкові і Києві, для безпеки нічних польотів встановлювалися світлові установки, для зв'язку між аеропортами і літаками споруджувалися радіомаяки.

У 1930 р. літаки «Укрповітрошляху», крім міжобласних республіканських ліній, використовувалися на великій союзній магістралі Москва—Баку (3200 км), що проходила через Кавказ, над Чорноморським узбережжям. Через кілька років було відкрито найбільшу в СРСР пасажирську гідроавіаційну лінію Одеса—Батумі.

На той час за рішенням Радянського уряду з метою поліпшення роботи Цивільного Повітряного Флоту акціонерні товариства повітряних сполучень «Доброліт» та «Укрповітрошлях» були перетворені у Всесоюзне об'єднання Цивільного Повітряного Флоту при РНК СРСР. 1932 р. створено Головне управління Цивільного Повітряного Флоту при РНК СРСР—Аерофлот, до складу якого входило Українське управління ЦПФ. Якщо в 1932 р. літаки перевезли на Україні 1576 чол., то в 1940 р.— 29150.

Авіатори допомагали трудівникам полів вирощувати високі врожаї зернових, цукрових буряків та інших сільськогосподарських культур, протягом 1940 р. обробивши 180 тис. га землі. На повітряних трасах курсували нові швидкісні дев'ятимісні вітчизняні літаки ПС-9, чотирнадцятимісні двомоторні ПС-89 та ін. У Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську та деяких інших обласних центрах було створено авіаційні підрозділи.

На початку травня 1941 р. у Київському аеропорту відбулося традиційне свято відкриття літньої навігації. Тоді столичний аеродром щоденно приймав і відправляв близько 50 літаків АНТ-9, ПС-89, а також У-2, які з'єднали Київ з Москвою, Одесою, Сімферополем, Ростовом, Кишиневом, Лузьком, Уманню та іншими містами. Підступний напад гітлерівської Німеччини на нашу Батьківщину перервав мирну працю радянських людей. З перших днів Великої Вітчизняної війни весь особовий склад Цивільного Повітряного Флоту воював проти загарбників і вніс великий вклад у розгром фашизму.

⁶ «Український економіст», 28 лютого 1926 р.

⁷ Р. Виноградов і Р. Минаєв. Самолеты СССР, М., 1961.

За післявоєнні роки Українське управління цивільної авіації стало одним з найбільших в Аерофлоті. Його льотчики виконують 13% авіап перевезень Аерофлоту. Ще ширші перспективи відкрилися перед колективом авіапрацівників України в дев'ятій п'ятирічці. В 1975 р. з аеропортів республіки буде відправлено більше 15 млн. пасажирів, 230 тис. т термінових народногосподарських вантажів. Авіатори оброблять з повітря 20 млн. га земельних угідь.

М. Б. Ляховецький

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ «УКРПОВІТРОШЛЯХУ» (1923—1930 рр.)

У 1923 р. в нашій країні було створено Російське товариство добровільного повітряного флоту — «Доброліт» та Українське товариство повітряних сполучень — «Укрповітрошлях». Ініціатором організації «Укрповітрошляху» був транспортний відділ Управління уповноваженого Наркомзовнішторгу.

28 лютого 1923 р. в управлінні відбулася спеціальна нарада, на якій обговорювалося питання про утворення Українського товариства повітряних сполучень. У її постанові, зокрема, вказувалося: «Вважати організацію повітряних сполучень на Україні своєчасною, надзвичайно насущною і необхідною»¹. 26 березня 1923 р. на засіданні фундаторів товариства повітряних сполучень України було заслухано питання про заснування товариства, затверджено його статут, обрано правління. Після обміну думками учасники засідання ухвалили постанову про заснування Українського товариства повітряних сполучень з капіталом у 550 тис. крб. золотом. Завдяки підтримці різних робітничих організацій акції товариства були швидко реалізовані. Наприклад, залізничники придбали їх на 100 тис. крб., Харківська губпрофрада — на 30 тис. і т. д.² Товариством керувала Рада з 15 чол., а оперативною діяльністю — тимчасове правління з трьох чоловік на чолі з В. Н. Ксандровим.

1 червня 1923 р. Рада Народних Комісарів УРСР затвердила статут «Укрповітрошляху». Головним його завданням була організація регулярних сполучень як у межах республіки, так і поза нею для зв'язків з іншими республіками, а також із зарубіжними країнами. Рада і правління товариства розташувалися в Харкові.

Уряд України подавав матеріальну допомогу «Укрповітрошляхові». Протягом трьох років воно одержувало субсидію в розмірі 100 тис. крб. золотом щорічно. На 1 жовтня 1924 р. його капітал становив уже 900 тис. крб., з яких 800 тис. було витрачено на купівлю за кордоном літаків та запасних частин до них. 12 квітня 1923 р. на нараді правління «Укрповітрошляху» було вирішено для відкриття повітряної лінії Москва — Харків — Одеса придбати за кордоном 6 літаків, два з яких — протягом наступних двох місяців. Торгове представництво УРСР в Німеччині почало переговори з цього приводу з німецькими фірмами. В червні 1923 р. в Берлін виїжджали представники «Укрповітрошляху» для остаточного укладення договору з керівниками фірм «Стіннеса» і «Дорнье» Беккером і Дорнье³.

Офіційне відкриття повітряних сполучень на українських лініях відбулося 25 травня 1924 р.⁴ А в липні на засіданні транспортної секції Укрдержплану і в жовтні 1924 р. на засіданні «Укрповітрошляху» слухалися питання про встановлення регулярного авіазв'язку між Одесою і Константинополем, але з ряду об'єктивних причин воно не було позитивно вирішене. В тому ж році представники «Укрповітрошляху» вели переговори про можливість встановлення контактів з «Дерулюфтом»^{*} на трасі Харків — Ростов, а також підписали угоду з фірмою «Дорнье» про закупку «Комет» II і III та організацію в Харкові літакобудування.

Протягом 1923—1924 рр. парк товариства поповнився шістьма літаками типу «Дорнье — Комета»⁵. Воно встановило зв'язки з «Добролітом», «Юнкерсом» та «Дерулюфтом», що давало змогу відкрити повітряні сполучення між деякими містами

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 184, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² «Пролетарская правда», 28 березня 1923 р.; «Комуніст», 19 липня 1925 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 184, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 8; спр. 10, арк. 1—3, 19, 28—30; спр. 3, арк. 18; спр. 706, арк. 1; спр. 61, арк. 5; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, спр. 31, арк. 17.

⁴ «Вестник воздушного флота», 1924, № 8, стор. 87.

⁵ «Дерулюфт» — змішане радянсько-німецьке товариство, створене в 1922 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 184, оп. 1, спр. 61, арк. 166; спр. 37, арк. 29, 51, 175; оп. 3, спр. 33, арк. 7, 35—36, 49; спр. 710, арк. 14; «Вестник воздушного флота», 1924, № 9, стор. 39.

України й Криму та Москвою, Орлом, Ростовом, Нижнім Новгородом і — через Смоленськ та Кенігсберг — з Німеччиною, Англією та іншими західноєвропейськими країнами⁶. В 1923/24 р. було перевезено 760 пасажирів.

У наступні роки зв'язки «Укрповітрошляху» з фірмами зарубіжних країн розширювались. У вересні 1925 р. до Харкова на двох літаках прибули японські льотчики, які здійснювали переліт за маршрутом Токіо — Москва. Як зазначав В. П. Затонський, «ми раділи з прильоту японських авіаторів не тільки тому, що цей політ показує колосальний крок вперед у справі завоювання повітряної стихії, крок, що дозволяє географічно зблизити народи. Ми раділи з прильоту й тому, що він був організований для зближення двох народів»⁷. Японські пілоти розповіли про свій переліт на засіданні Аерохіму, ознайомилися з першим радянським літаком конструктора К. О. Калініна, побудованим на київському заводі «Ремповітря», і дали йому високу оцінку.

У серпні 1925 р. до Харкова приїжджав директор німецької авіаційної фірми «Дорньє — Комета» Моріц Дорньє. Він з'ясовував можливості ширшого розвитку повітряних сполучень шляхом поставки нової великої партії літаків. Відзначивши успіхи в розвитку радянської авіації, гість запропонував відрядити на два місяці до Німеччини радянських пілота і старшого механіка для проходження практики на заводах Люфтвауза і моторів БМВ, а також для ознайомлення з радіотелеграфією, метеорологічною службою тощо⁸. У свою чергу, в серпні 1925 р. «Укрповітрошлях» вів переговори в Берліні про залучення німецького товариства Аеро-Ллойда до організації повітряної лінії Одеса — Севастополь — Енебом — Константинополь. Крім того, Українське товариство повітряних сполучень підтримувало зв'язки з німецько-афганським акціонерним товариством і французькими фірмами⁹.

Діяльність «Укрповітрошляху» в 1925/26 оперативному році характеризувалася дальшим розширенням повітряних ліній, що дало змогу зв'язати центральні райони нашої країни з Південно-Східним краєм, закавказькими республіками. Протягом цього року довжина трас «Укрповітрошляху» зросла на 135 км і становила 2900 км. Передбачалося продовжити до Константинополя трасу Москва — Харків — Ростов — Мінеральні Води — Баку — Тифліс.

У цей час на Україні швидко споруджувалися ангари, аеродроми й посадочні майданчики. До цієї роботи «Укрповітрошлях» залучав і німецьких спеціалістів та льотчиків¹⁰.

У липні 1926 р. до Одеси прибув аташе з морських та авіаційних справ при італійському консульстві в СРСР капітан Куджа. Він повідомив, що компанія «Аеро-експрессо італ'яно» вивчає питання про можливість відкриття авіасполучень між Константинополем та Одесою з метою скорочення часу для поїздки з Одеси до італійського порту Бріндізі. Трохи пізніше італійський пілот Моделіно здійснив переліт з Італії до українського міста Генічеськ, а потім облетів ряд районів Радянського Союзу. Це дало змогу радянським організаціям краще ознайомитися з технічними даними італійських літаків¹¹.

У серпні наступного року в Одесі приземлився французький літак, яким керував пілот Вейс. Він здійснив переліт за маршрутом Париж — Краків — Одеса — Ростов — Казань — Москва — Варшава — Париж, щоб побачити власними очима досягнення трудящих Країни Рад і довести, що й на звичайному літаку можна вирушити в таку тривалу подорож¹².

1927 р. «Укрповітрошлях» приступив до вирішення питання про встановлення авіазв'язків з Персією, зокрема відкриття лінії Баку — Пехлеві. З цією метою член правління І. К. Кирилін виїжджав до Персії, внаслідок чого 4 жовтня 1927 р. було укладено договір між «Укрповітрошляхом» і товариством «Юнкерс»¹³, котре здійснювало авіап перевезення в межах Персії. На думку Кириліна, організація траси Баку — Пехлеві була великим кроком уперед у справі розширення повітряних зв'язків між Європою та Азією. Спочатку трасу планувалося відкрити 1 грудня 1927 р. Згідно з договором по ній повинні літати радянські пілоти на літаках «Укрповітрошляху» і «Юнкерса». Уряд Персії надзвичайно уважно поставився до пропозиції «Укрповітро-

⁶ Воздушные сообщения, Харьков, 1924, стор. 89.

⁷ «Коммунист», 11 вересня 1925 р.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 184, оп. 1, спр. 270, арк. 34; «Вечернее радио», 11 серпня 1925 р.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 184, оп. 1, спр. 256, арк. 16; спр. 112, арк. 3, 4, 9, 12; спр. 263, арк. 21; спр. 33, арк. 65.

¹⁰ Там же, спр. 372, арк. 10, 32, 76; спр. 267, арк. 24, 26, 28.

¹¹ «Известия, вечерний выпуск» (Одеса), 26 липня 1926 р.; «Известия» (Одеса), 3 лютого 1928 р.

¹² «Известия» (Одеса), 13 серпня 1927 р.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 184, оп. 5, спр. 16, арк. 1; оп. 3, спр. 133, арк. 34.

шляху». Якби товариство «Юнкерс» відмовилося підтримати контакти з радянськими авіаторами, «Укрповітрошлях» мав право самостійно організувати авіалінію Баку — Пехлеві. В січні 1928 р. І. К. Кирилін знову виїжджав до Пехлеві для вирішення питань, зв'язаних з відкриттям цієї траси. Нарешті 7 лютого 1928 р. перші пасажирки прибули з Харкова в Пехлеві. Таким чином, у цей час пілоти «Укрповітрошляху» обслуговували авіалінію Москва — Харків — Ростов — Мінеральні Води — Владикавказ — Махач-Кала — Баку — Пехлеві, яка зв'язувала міста Західної Європи з столицею СРСР — Москвою, Україною, Північним Кавказом, закавказькими республіками та Персією. На цій трасі використовувалися пасажирські літаки фірм «Дорньє», «Юнкерс», «Фоккер», а також радянського конструктора К. О. Калініна. Вони покривали шлях довжиною 3420 км за два дні з зупинкою на ніч у Мінеральних Водах¹⁴.

Відкриття вказаної траси мало велике значення. З цього приводу 16 листопада 1928 р. газета «Берлінер Тагеблат» писала: «Особливий інтерес являють повітряні сполучення Росії, оскільки повітряний зв'язок у цій країні найкраще з'єднує далекі відстані. Крім відомих закордонних трас Москва — Смоленськ — Берлін, Ленінград — Рига — Кенігсберг — Берлін, є ще декілька внутріросійських ліній, які обслуговуються російськими повітряними товариствами «Доброліт» та «Укрповітрошлях», а також велика персидська лінія Москва — Харків — Ростов — Баку — Пехлеві...».

З «Укрповітрошляхом» підтримували контакти й інші зарубіжні товариства. Так, 23 жовтня 1928 р. німецьке товариство Аеротранспорту в Південній Америці запропонувало «Укрповітрошляхові» надіслати відповідні матеріали про траси, що їх обслуговують його пілоти, для пропаганди серед туристів, які їдуть з Америки в Європу та Азію.

Міжнародна повітряна фрахова і маклерська контора «Люфтваффа» повідомляла, що вона може стати посередником при закупівлі «Укрповітрошляхом» у німецьких фірм літаків, моторів, запасних частин тощо. У 1928 р. на Україні побували представники німецької цивільної авіації. Німецький пілот Кеніг-Вартгаузен здійснив переліт на літаку «Камерад» за маршрутом Берлін — Москва — Тегеран, зробивши посадку в Харкові. Тут він брав участь у святі, присвяченому розвитку пролетарського авіаспорту¹⁵.

Того ж року «Укрповітрошлях» став членом Міжнародного товариства повітряних сполучень (IATA), а його представники разом з добролітцями на Міжнародній авіаційній виставці в Берліні демонстрували літаки «К-4», «Н-2», «АНТ-3»¹⁶.

Радянський уряд приділяв велику увагу розвитку цивільної авіації. Лише в 1928 р. на її потреби з державного бюджету було асигновано 3,5 млн. крб. 5 листопада в Харкові відкрито першу на Україні школу цивільної авіації¹⁷.

У 1929 р. з ініціативи Ради цивільної авіації та Президії Ради Тсоавіахіму СРСР Наркомат РСІ обстежив діяльність радянського Цивільного Повітряного Флоту. На основі представлених матеріалів РНК СРСР прийняла постанову, в якій, зокрема, вказувалося, що швидкий і успішний розвиток авіації має велике значення для розвитку всього народного господарства Радянського Союзу. Було створено єдиний орган — Головну інспекцію Цивільного Повітряного Флоту СРСР при Наркомвійськморі і порушено питання про злиття двох товариств. У січні 1930 р. відбулися загальні збори правління «Доброліту» та «Укрповітрошляху», які визнали доцільним створення єдиного товариства — Цивільного Повітряного Флоту.

23 лютого 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову про реорганізацію управління радянським Цивільним Повітряним Флотом, а у вересні «Доброліт» і «Укрповітрошлях» злилися в єдине Всесоюзне об'єднання Цивільного Повітряного Флоту — «Доброліт»¹⁸.

Таким чином, у 20-х роках поступово зміцнювалася матеріальна база щойно створеної цивільної авіації СРСР, готувалися перші кадри радянських льотчиків і ЦПФ виходив на міжнародні авіалінії.

Є. Ф. Безродний

¹⁴ Там же. оп. 3, спр. 156, арк. 64; спр. 129, арк. 123; «Вечернее радио», 14, 18 жовтня 1927 р.

¹⁵ «Всесвіт», 1928, № 35, стор. 1; «Пролетарий», 9 серпня 1928 р.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 184, оп. 3, спр. 242, арк. 53, 55; спр. 257, арк. 41; оп. 1, спр. 496, арк. 15; «Вестник воздушного флота», 1929, № 1, стор. 46.

¹⁷ А. Гольцман. Гражданская авиация, М.—Л., 1932, стор. 67; «Вісті», 6 листопада 1928 р.

¹⁸ «Вестник воздушного флота», 1930, № 5, стор. 33—34; «Свод узаконений», № 47, відділ 2, 23 вересня 1930 р., стор. 798.

**УЧАСТЬ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ
В РОЗГОРТАННІ ВСЕНАРОДНОЇ
БОРотьБИ НА УКРАЇНІ
(1941—1944 рр.)**

З перших днів Великої Вітчизняної війни в радянському тилу формувалися і засилялися на окуповану територію України партизанські загони, організаторські, диверсійні та розвідувальні групи, зв'язківці, підпівники. В зв'язку з стабілізацією лінії

фронту, а згодом її значним віддаленням на схід стало значно важче перекидати людей в окуповані райони. Тому виконання цього завдання було покладено на фронтові частини та з'єднання Цивільного Повітряного Флоту (ЦПФ)¹.

Оскільки в довоєнні роки організація партизанського руху в тилу ворога приділялося недостатньо уваги, всі заходи щодо його розгортання довелося здійснювати вже в ході війни.

У перші місяці після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз за вказівками військових рад, розвідвідділів і політуправлінь фронтів та армій льотчики цивільної авіації доставляли у ворожий тил розвідників, організаторів партизанських загонів. Для здійснення дальніх польотів над окупованою територією було підготовлено і спеціально обладнано* десятки важких літаків «Ли-2» і «ПС-35», а також чотирьохмоторні «ТБ-3». За лінію фронту літали найдосвідченіші, добре підготовлені до нічних польотів авіатори, зокрема з Київської авіагрупи ЦПФ О. К. Капула, В. М. Черняков, М. І. Вервейко, Б. Є. Риза, Г. Д. Волков та ін. Досконало знаючи маршрут польоту, прогноз погоди, обстановку на фронті, розташування найближчих партизанських загонів та аеродромів, а також завдяки спеціальним тренуванням вони літали в тил ворога без штурманів.

Польоти за лінію фронту були дуже складними і небезпечними, адже доводилося прориватися через щільний вогонь зенітної артилерії ворога. Часто вони тривали по 14—15 годин і повертатися необхідно було вдень. Однак льотчики ЦПФ діяли сміливо і винахідливо. Так, у ніч з 6 на 7 липня 1941 р. екіпаж Київської авіагрупи під командуванням Б. Ризи вилетів з Броварів у тил ворога для висадки парашутистів. Над лінією фронту літак потрапив під сильний обстріл німецьких зенітних батарей. Вдало маневруючи, командир корабля вивів його із зони шквального вогню і вчасно прибув у призначене місце. Аналогічні завдання цей екіпаж виконував і протягом кількох наступних ночей². Загалом у липні—серпні 1941 р. київські авіатори скинули в тил ворога 714 парашутистів, у тому числі в західних областях України—270³. Тільки в Ровенську, Львівську та Кам'янець-Подільську області було доставлено 7 організаторських груп (80 чол.)⁴.

Наприкінці липня 1941 р. у районі бойових дій Південно-Західного фронту для пошкодження комунікацій ворога та дезорганізації його тилу льотчики транспортної авіації скинули десятки диверсійних груп із складу 104-ї та 212-ї повітряно-десантних бригад⁵. Несподівані напади цих невеликих загонів викликали паніку гітлерівців, якою скористалися радянські війська. До кінця 1941 р. такі групи діяли в районах Одеси, Миколаєва, Котовська, Запоріжжя, Дніпропетровська, Кіровограда та інших міст півдня України.

14 листопада 1941 р., доставивши десантно-диверсійну групу в намічуваний район, льотчик Південно-Західної групи ЦПФ В. Є. Патланчук повертався на свій аеродром, але німецьким зенітникам вдалося підпалити його літак. Тяжко поранений пілот зумів перелетіти лінію фронту, але посадити машину в нього не вистачило сил. По смертю В. Є. Патланчук був нагороджений орденом Леніна⁶.

Не шкодуючи сил і навіть життя, льотчики цивільної авіації виконували відповідальні завдання по доставці в тил ворога радянських розвідників. 5 липня 1941 р. пілот Київської авіагрупи Н. Д. Цикін на легкому літаку переправив нашого розвідника на окуповану територію. Коли літак приземлився, його оточили фашисти. Рятуючи життя товариша, який встиг заховатися в хаші, Цикін до останньої кулі відстрілювався⁷.

* ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, спр. 80, арк. 124.

¹ Літаки камуфлювалися, стандартні сидіння в них було замінено бортовими відкидними. Над дверима у верхній частині фіюзеляжу зроблено спеціальну раму, до якої кріпилися карабіни парашутистів. На цих літаках встановлювалися додаткові бензобаки.

² Центральний архів Міністерства цивільної авіації СРСР (далі — ЦА МЦА), ф. 1, оп. 3404, спр. 3, арк. 242.

³ Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі — ЦДАНГ СРСР), ф. 9527, оп. 1, спр. 1724, арк. 3, 7.

⁴ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 229, оп. 213, спр. 3, арк. 15—30.

⁵ Г. П. Софронов. Воздушные десанты во второй мировой войне, М., 1962, стор. 40.

⁶ ЦА МЦА, ф. 56, оп. 3341, спр. 14, арк. 55.

⁷ «Гражданская авиация», 1967, № 6, стор. 12.

З метою координації та активізації бойових дій партизанських загонів, а також для проведення політичної роботи серед населення командування фронтів і армій систематично перекидало в тил зв'язкових і агітаторів. Протягом листопада—грудня 1941 р. тільки Політуправління Південного фронту направило 55 зв'язкових, а командування Південно-Західного фронту—249. Крім того, на окуповану територію переправляли осіб, спеціально підготовлених для боротьби в тилу ворога. За перші 6 місяців війни тільки пілоти Київської авіагрупи здійснили близько 200 нічних бойових вильотів і доставили за лінію фронту більше 1 тис. парашутистів і 1,5 т спецвантажів⁸.

Оскільки з кожним днем зростала кількість вильотів за лінію фронту, збільшувалося й число досвідчених льотчиків. Невдовзі ці відповідальні завдання стали виконувати пілоти Київської авіагрупи Ф. Ращункін, Б. Сахно, В. Сидорчук, О. Баленко, А. Попов, П. Сбиковский, А. Голубицький та ін.⁹ Тільки взимку 1941—1942 рр. вони доставили в зазначені райони 684 десантників¹⁰.

Значну допомогу партизанським загонам і підпільним організаціям подавав ЦК КП(б)У. Наприкінці березня 1942 р. добре підготовлена група партійних працівників на чолі з завідувачем відділом пропаганди та агітації Елисаветградського райкому КП(б)У Кіровоградської області П. Ф. Баранником була доставлена в тил ворога, де допомогла місцевим підпільникам створити нові організації, розширити зв'язки з населенням¹¹. У березні—квітні 1942 р. на підпільну роботу за лінію фронту було переправлено 106 чол. А загалом за перший рік війни київські авіатори перевезли на окуповану територію близько 2 тис. чол.—членів десантних груп, працівників розвідвідділів Південно-Західного та Південного фронтів, особливого відділу НКВС, розвідуправління Генерального штабу Червоної Армії та ЦК КП(б)У. 80% десантників, переправлених у тил ворога парашутно-десантною групою Південно-Західного фронту, прибули туди на літаках Київської особливої авіагрупи¹².

Досвідчені партійні та радянські працівники допомогли підвищити рівень військово-оперативного керівництва боротьбою народних месників, і вже влітку 1942 р. повсюди земля горіла під ногами загарбників. У травні—червні 1942 р. для координації дій партизанських загонів і регулярних військ, поліпшення постачання народних месників було створено Центральний і республіканський штаби партизанського руху. Вони займалися підготовкою і переправкою через лінію фронту спеціалістів-мінерів, зв'язківців, медпрацівників, а також боєприпасів, вивезенням на велику землю хворих і поранених партизанів, використовуючи для цього літаки фронтових частин і з'єднань Цивільного Повітряного Флоту.

Вживаючи заходів для посилення партизанського руху на всій окупованій території СРСР, ЦК ВКП(б) і Радянський уряд приділяли особливу увагу боротьбі народних месників України. Український штаб партизанського руху (УШПР) прагнув налагодити зв'язок із усіма партизанськими загонами і подати їм максимальну допомогу. Тільки протягом серпня—грудня 1942 р. УШПР переправив у тил ворога 1074 командирів, зв'язківців, радистів та інших спеціалістів¹³. Лише пілоти 6-го окремого авіаполка ЦПФ (командир В. М. Трубаєв, начальник політвідділу А. Д. Лаухін) у 1942 р. за завданням УШПР десантували і доставили на партизанські аеродроми 285 чол. та 113,7 т спецвантажів. Разом з льотчиками інших авіачастин пілоти 1-ї авіатранспортної дивізії перевезли в окуповані райони України 3 тис. чол.¹⁴ Серед льотчиків цього з'єднання виділялися сміливі аси Г. О. Таран, П. Ф. Єромасов, В. К. Тараченко та інші.

За умов дуже несприятливого розвитку воєнних дій в 1942 р. ЦК КП(б)У з допомогою частин і з'єднань ЦПФ вжив заходів, які дали змогу зміцнити партійно-комсомольське підпілля, поліпшити керівництво партизанським рухом і забезпечити дальший розвиток всенародної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників.

У 1943 р. пілоти фронтових полків цивільної авіації, виконуючи завдання розвідуправлінь фронтів і штабів партизанського руху, Головного розвідуправління Генштабу Червоної Армії і НКДБ СРСР, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, доставляли через лінію фронту невеликі групи або окремих парашутистів. Так, у січні 1943 р. за вказівкою військових рад фронтів льотчики транспортної авіації перевезли в різні райони Дон-

⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, спр. 1724, арк. 3, 4, 12, 24.

⁹ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 3404, спр. 3, арк. 242.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 346, оп. 5755, спр. 28, арк. 22.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 1002, арк. 63.

¹² Архів МО СРСР, ф. 346, оп. 5755, спр. 28, арк. 22.

¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 489, 492.

¹⁴ ЦА МЦА, ф. 67, оп. 3333, спр. 72, арк. 28; ф. 68, оп. 3329, спр. 194, арк. 31, 66.

басу 50 диверсійних груп і два диверсійно-винищувальних загони¹⁵. Навесні і влітку 1943 р. за розпорядженням штабу партизанського руху при Південно-Західному фронті на територію Полтавської області було десантовано 12 організаторських і розвідувально-диверсійних груп (209 чол.)¹⁶.

У квітні — травні 1943 р. на транспортних літаках, переданих з 7-го авіакорпусу, 1-ї авіатранспортної дивізії та 87-го авіаполку в оперативне підпорядкування УШПР, було перекинуто у ворожий тил у складі організаторських груп 275 чол.¹⁷ Лише 11 травня 1943 р. льотчики 87-го авіаполка доставили в район міст Шахти, Лозова, Волноваха, Синельникове 50 парашутистів 43-ї окремої інженерної бригади¹⁸. За першу половину 1943 р. пілоти Аерофлоту тільки за дорученням ЦК КП (б)У та УШПР перевезли за лінію фронту 425 організаторів партизанського руху, командирів, комісарів, начальників штабів, загонів, розвідників, радистів, інструкторів мінно-підривної справи, медпрацівників та інших спеціалістів, зокрема талановитих керівників М. А. Рудича, А. М. Грабчака, І. Д. Діброва, І. І. Салає та ін.¹⁹

У другій половині 1943 р., після розгрому німецько-фашистських загарбників під Курськом, Червона Армія почала визволення Лівобережної України. В той час, коли війська Південно-Західного та Південного фронтів готувалися вигнати гітлерівців з Донбасу, фронтові частини і з'єднання цивільної авіації подали значну допомогу народним месникам шахтарського краю. Так, льотчики знову створеного 18-го авіаполка Панков, Рожков, Осипенко, Поступаєв та ін., виконуючи завдання штабу партизанського руху при Військовій Раді Південного фронту, доставили в тил ворога у райони міст Сталіно, Макіївка, Зугрес, Іловайськ, Чистякове, Дебальцеве, Амвросіївка, Селідове 17 диверсійно-організаторських груп (78 чол.)²⁰. З 15 до 22 серпня за дорученням представництва УШПР при Військовій Раді Воронежського фронту екіпажі 1-ї авіадивізії ЦПФ під командуванням Булавінцева, Бірюкова, Кашуби, Пушечкіна, Назарова, Лемешкіна, Даниленка та Александрова за 32 рейси перевезли в районі сіл Шишаки та Велика Багачка Полтавської області партизанські загони «За Батьківщину», ім. Котовського та ім. Кірова. Десантні групи було скинуто також на територію Запорізької, Кіровоградської, Дніпропетровської, Одеської та Миколаївської областей. Протягом 5 днів серпня екіпажі Б. Ризи та В. Чернякова, які входили до складу 87-го гвардійського авіаполка, здійснили 10 бойових вильотів, доставивши в намічуваний район 86 парашутистів і 7,5 т спецвантажів²¹.

Пілоти важких транспортних літаків Ли-2 9-го авіаполка ЦПФ Васильєв, Біба, Шматков та ін. майже щоночі, за будь-якої погоди літали за лінію фронту. Вони доставили парашутистів-десантників і вантажі в райони Первомайська, Кіровограда, Одеси, Нікополя, Запоріжжя, Полтави та інших міст і залізничних вузлів. За завданням штабу Південного фронту з базового аеродрому і прифронтових площадок Кримська, Єйська, Мелітополя льотчики цієї авіачастини в 1943 р. здійснили 384 нічні бойові вильоти і доставили у ворожий тил 503 розвідників²².

Організаторські та оперативні групи, які ЦК КП(б)У і штаби партизанського руху направляли у ворожий тил, швидко встановлювали зв'язки з місцевими партизанськими загонами і підпілними організаціями, прагнули створити нові організації та загони. Наприклад, група М. Г. Салає (12 чол.), висаджена в районі дислокації з'єднання під командуванням М. М. Попудренка, з його допомогою виросла в загін чисельністю 650 чол. Протягом травня — серпня 1943 р. 30 організаторських, диверсійно-розвідувальних груп, доставлених на південь України, залучили до активної боротьби проти загарбників близько 600 чол. Група, очолювана секретарем Осипенківського райкому КП(б)У К. І. Лиманченком, що прибула у Васильївський район, швидко зростала за рахунок місцевих жителів і на час визволення району вже перетворилася в загін, у якому налічувалося більше 200 бійців²³.

У жорсткій боротьбі радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками особливу роль відіграла битва за Дніпро. Гітлерівське командування розраховувало зупинити на цьому оборонному рубежі наступ Радянської Армії. Згідно з планом під час форсування Славутича нашими військами мала бути встановлена чітка

¹⁵ «Военно-исторический журнал», 1962, № 7, стор. 9.

¹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 184.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, спр. 1.

¹⁸ ЦА МЦА, ф. 57, оп. 3342, спр. 50, арк. 1.

¹⁹ 40 лет ГВФ, К., 1963, стор. 80—81.

²⁰ ЦА МЦА, ф. 55, оп. 3330, спр. 14, арк. 43; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 286.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, спр. 79, арк. 2; ЦА МЦА, ф. 57, оп. 3342, спр. 50, арк. 1.

²² ЦА МЦА, ф. 56, оп. 3341, спр. 14, арк. 75, 112; спр. 63, арк. 11.

²³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., т. 2, стор. 231, 239.

взаємодія регулярних частин із загонами народних месників та авіадесантниками. У ніч на 24 вересня 1943 р. для захоплення плацдарму на правому березі річки на південь від Києва було скинуто 3-ю і частину 5-ї повітряно-десантної бригади. Однак екіпажі були недостатньо підготовлені, райони їх висадження обрано невдало, внаслідок чого основна маса десантників потрапила в центр розташування гітлерівців. Ті, хто вирвався з цієї пастки, пішли в ліси і діяли там розрізненими групами. Для їх розшуку та виведення в місце базування партизанських загонів УШПР довелося терміново десантувати невеликі групи досвідчених народних месників у Канівський, Миронівський, Таращанський та Черкаський райони. До середини жовтня в районі Канів — Сміла — Черкаси більше 1 тис. десантників об'єдналися в бригаду під командуванням П. М. Сидорчука і разом з іншими партизанськими загонами боролися у ворожому тилу²⁴.

Завершальний етап боротьби за Радянську Україну характеризувався дальшим зміцненням партійного керівництва народною боротьбою в тилу ворога і зростанням бойової діяльності партизанів. Як і раніше, основну увагу ЦК КП(б)У, УШПР та його представництва при військових радах фронтів приділяли забезпеченню підпільників і партизанів озброєнням, боєприпасами, присилці до них спеціалістів. Протягом 1944 р. на транспортних літаках доставлено за лінію фронту більше 800 спеціалістів, організаторів партизанського руху, працівників ЦК КП(б)У та УШПР. На тимчасово окупованій території, де скупчувалося особливо багато ворожих військ, діяли невеликі загони, які виростали з організаторських груп. У січні — березні 1944 р. представництво УШПР при Військовій Раді 4-го Українського фронту направило в південні райони України 10 організаторських груп. За 9 місяців 1944 р. представництво УШПР при Військовій Раді 3-го Українського фронту переправило на окуповану територію 40 організаторських, розвідувальних і диверсійних груп²⁵.

ЦК КП(б)У, УШПР всіляко сприяли розвитку партизанського руху в західних областях України. В травні 1944 р. на літаках 44-го авіаполка ЦПФ туди доставлено диверсійні групи, очолювані Л. Ю. Беренштейном, Я. І. Мельником, Г. М. Володіним, С. С. Смирніхіним, А. М. Мартиновим, В. М. Яремчуком та ін. У червні — липні 1944 р., коли Червона Армія завершувала вигнання фашистських військ з території України, льотчики цивільної авіації переправили у ворожий тил 28 невеликих партизанських загонів²⁶.

Отже, в грізні роки Великої Вітчизняної війни фронтові частини і з'єднання ЦПФ відіграли велику роль у розгортанні всенародної боротьби в тилу ворога. За завданням військового командування і штабів партизанського руху пілоти Аерофлоту доставили в окуповані райони України тисячі чоловік. Лише виконуючи вказівки УШПР, вони здійснили 1694 бойові вильоти і десантували 4374 чол.²⁷ Загалом льотчики цивільної авіації переправили за лінію фронту 44 876 чол. і більше 11 тис. т вантажів²⁸.

Безперечно, найбільш надійним способом перекидання партизанів у ворожий тил була їх доставка на аеродроми або площадки, які охоронялися народними месниками. Однак створити такі аеродроми мали змогу лише великі загони або з'єднання. Тому більшості людей, яких засилали на тимчасово окуповану територію, спочатку доводилося вчитися стрибати з парашутом.

У боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками особовий склад ЦПФ виправдав виявлене йому довір'я, проявив безмежну відданість своїй Батьківщині. Уряд високо оцінив ратні і трудові подвиги авіаторів Аерофлоту. 15 льотчиків удостоєно звання Героя Радянського Союзу, а 15 тис. чол. і 10 з'єднань нагороджено орденами і медалями. Деякі частини одержали почесні найменування і звання гвардійських²⁹.

Завдяки допомозі пілотів цивільної авіації партизанський рух швидко став грізною силою, що сприяло прискоренню визволення України від німецько-фашистських загарбників.

П. М. Дубровченко

²⁴ Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история, М., 1970, стор. 266; Г. П. Софронов. Воздушные десанты во второй мировой войне, стор. 42—44; «Военно-исторический журнал», 1964, № 11, стор. 103; П. Ф. Автомонов. Боевое взаимодействие партизан Украины с советскими войсками в битве за Днепр. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1967, стор. 12.

²⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 74, 75.

²⁶ Там же, стор. 77; ЦА МЦА, ф. 55, оп. 3330, спр. 29, арк. 74.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, спр. 1, арк. 135.

²⁸ ЦА МЦА, ф. 69, оп. 3329, спр. 194, арк. 66.

²⁹ Гражданская авиация СССР 1917—1967, М., 1967, стор. 179—180.

ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Д. З. ЛЕБЕДЯ

Ім'я відомого діяча Комуністичної партії України Дмитра Захаровича Лебеда тісно пов'язане з боротьбою за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні,

з буремними роками громадянської війни, з діяльністю партії, спрямованою на подолу соціалістичного суспільства в нашій країні.

Д. З. Лебідь народився в 1893 р. в с. Миколаївці Новомосковського повіту Катеринославської губернії в сім'ї селянина-бідняка. 1905 р. дванадцятирічного хлопця віддають до Нижньодніпровського залізничного училища. Після смерті батька йому довелося залишити навчання і 1908 р. піти працювати слюсарем на Нижньодніпровський завод штампування, а згодом — в депо Катеринославської залізниці обтирачем вагонів, де він брав активну участь у революційному русі. 1909 р. Д. З. Лебідь вступив до РСДРП, став одним з організаторів відродження Задніпровської більшовицької групи, яка серед перших у Катеринославі приєдналась до рішень Празької конференції.

Розстріл робітників на Ленських золотих приїздах був поштовхом до переходу робітничого класу в наступ, викликав по всій Росії вибух масових політичних страйків протесту. Працюючи в Задніпровських вагоноремонтних майстернях, Д. З. Лебідь брав активну участь в організації страйків, вів широку пропагандистську роботу в гуртках. Восени 1912 р., під час виборчої кампанії до IV Державної думи, Дмитра Захаровича обрали в організаційне бюро по проведенню виборів. Тут відбулося його знайомство з Г. І. Петровським, якого 18 жовтня 1912 р. на губернському з'їзді виборщиків було обрано депутатом до IV Державної думи від катеринославських робітників. Знайомство з Г. І. Петровським мало великий вплив на молодого більшовика. В автобіографії він згадує: «Ми міцно зв'язуємося з Петровським. До його арешту він не втрачав зв'язків з задніпровцями»¹. Незабаром після обрання до Думи Г. І. Петровський мав виїхати до Петербурга. Робітники, що зібралися на вокзалі, проводили свого депутата з революційними лозунгами і співом «Марсельєзи». Серед них був і Д. З. Лебідь, якого там же, на вокзалі, вперше заарештували.

В 1913—1914 рр. Дмитро Захарович брав активну участь в діяльності Задніпровської більшовицької організації, вів агітаційну роботу серед робітничої молоді, входив до складу «виконавчої комісії», яка була створена Задніпровською організацією РСДРП для керівництва партійною роботою та виконання конспіративних завдань. «Виконавча комісія» налагодила зв'язки з більшовицькими групами Катеринослава та Кам'янського, провела ряд спільних засідань і масовок, керувала страйками на підприємствах. Дмитро Захарович підтримував тісний зв'язок з ленінською «Правдой», писав для неї кореспонденції з заводів Задніпров'я².

З початком першої імперіалістичної війни, Д. З. Лебідь включився в антивоєнну роботу, роз'яснюючи антинародний, грабіжницький характер війни. На робітничих зборах, проведених Задніпровською партійною організацією, де виступив Г. І. Петровський, було прийнято складену Г. І. Петровським і Д. З. Лебедем більшовицьку резолюцію про ставлення до війни. При арешті Г. І. Петровського цей документ фігурував як зразок «більшовицької зради».

За антивоєнну роботу в 1916 р. Д. З. Лебеда та інших активних діячів Задніпровської організації РСДРП відправили на фронт, незважаючи на урядову постанову про звільнення залізничників від військової служби та мобілізації. На фронті Дмитро Захарович перебував три місяці, через хворобу він знову повернувся на попереднє місце роботи у вагоноремонтні майстерні, де немало зробив для відновлення більшовицької організації. У листопаді того ж року Д. З. Лебідь як один з організаторів страйку, що виник у майстернях, виступив на тритисячному мітингу з палкою антивоєнною промовою. За організацію страйку він зазнав утисків з боку адміністрації і в січні 1917 р., разом з іншими керівниками Задніпровської більшовицької організації, був заарештований і ув'язнений в Катеринославську тюрму³.

Лютнева революція принесла амністію політичним в'язням. Повернувшись на свободу, Д. З. Лебідь з головою поринув у революційну роботу. В березні 1917 р. на зборах робітників вагоноремонтних майстерень його обирають до складу Катеринославської Ради робітничих депутатів. Згодом він стає членом губвиконкому Ради робітничих депутатів, який призначив Д. З. Лебеда губернським комісаром міліції. Він багато зробив для викриття провокаторів, за доносами яких Задніпровська більшовицька організація зазнала арештів. Пізніше Д. З. Лебідь був обраний товаришем голови Виконавчого комітету та головою комітету більшовицької організації Катеринославської залізниці.

¹ Энциклопедический словарь. Седьмое переработанное издание Русского библиографического института Гранат, т. 41, ч. 1, стор. 291—292.

² Там же.

³ Там же, стор. 294.

Активний учасник боротьби за встановлення Радянської влади на Катеринославі, Дмитро Захарович входив до складу військово-революційного штабу Катерининської залізниці.

В період наступу німецьких окупантів на Україну, він разом з управлінням залізниці виїхав до Дебальцевого, Саратова, а потім до Москви, де працював редактором органу Наркомату внутрішніх справ РСФРР «Вестник Наркомвнудела», вів партійну роботу за дорученням Московського комітету РКП(б).

У січні 1919 р. Д. З. Лебідь повернувся до Катеринослава, де працював заступником голови Катеринославського губвиконкому, членом губкому партії. На III Всеукраїнському з'їзді Рад у березні того ж року його було обрано членом ВУЦВК'у. Тут, на Катеринославі, він бере участь у придушенні заколоту Григор'єва, як уповноважений командування 14-ї армії на П'ятихатській дільниці фронту. Перебуваючи в Києві на лікуванні після поранення Д. З. Лебідь виконував завдання Всеукраїнського ревкому по організації Радянської влади.

Під час окупації України білогвардійськими військами Денікіна з листопада 1919 р. по лютий 1920 р., Д. З. Лебідь працює у Владимирі на відповідальній державній роботі. На початку 1920 р. Д. З. Лебідь знову в Катеринославі, там він працював редактором газети «Звезда» (орган Катеринославського губкому КП(б)У), згодом — начальником політвідділу Катерининської залізниці, головою комітету профспілки.

Враховуючи величезний досвід партійної роботи, в 1920 р. листопадовий пленум ЦК КП(б)У обрав Д. З. Лебеда другим секретарем ЦК КП(б)У. На цьому посту він знаходився до травня 1924 р.

На той час трудящі нашої країни переможно закінчили громадянську війну і перейшли до відбудови народного господарства. В окремих галузях були досягнуті перші успіхи. Зміцніла соціальна база диктатури пролетаріату — союз робітничого класу і селянства. Щоб забезпечити незалежність Країни Рад, будівництво соціалізму та комунізму, потрібно було об'єднати економічні і військові ресурси радянських республік в одній союзній державі, здатній гарантувати і зовнішню безпеку, і внутрішні господарські успіхи, і свободу національного розвитку народів. Д. З. Лебідь брав активну участь у створенні цієї багатонаціональної держави робітників і селян — Союзу РСР.

Відбудовувалась в братній сім'ї республік Радянська Україна. Д. З. Лебідь доклав багато сил і енергії відродженню промисловості України, зокрема кам'яновугільного Донецького басейну, боротьбі з розрухою, голодом, дитячою безпритульністю.

Здійснюючи ленінську національну політику, партія накреслила заходи щодо подальшого розвитку української радянської соціалістичної культури, серед яких одним з найважливіших була українізація партійного і державного апарату. КП(б)У закликала партійні організації України добитися піднесення культурного рівня трудящих республік, посилити боротьбу проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму. В цей час партія гостро засудила великодержавно-шовіністичну «теорію боротьби двох культур», яку відстоював Д. З. Лебідь. Він помилково вважав, що на Україні відбувалась боротьба між російською і українською культурами, недооцінював українську культуру, нібито відсталу, селянську, заперечував необхідність її всебічного розвитку та проведення українізації. Шкідливість цієї «теорії» полягала в протиставленні російської культури українській, пропагуванні самовпливу в розвитку української радянської культури, недооцінюванні керівної ролі РКП(б) і її вірного загону КП(б)У в національно-культурному будівництві на Україні⁴. Але епізодичні помилки Д. З. Лебеда в національному питанні загалом не применшують тієї великої роботи, яку йому довелося здійснити на посту другого секретаря ЦК КП(б)У.

В перші роки відбудови народного господарства Комуністична партія і її вождь В. І. Ленін приділяли значну увагу вдосконаленню органів державного контролю, посиленню партійного керівництва їх діяльністю. Узагальнюючи досвід роботи органів державного контролю, В. І. Ленін прийшов до висновку про необхідність об'єднання органів партійного і державного контролю в єдину Центральну Контрольну Комісію — Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції (ЦКК — НК РСІ). Ленінські вказівки лягли в основу рішень XII з'їзду РКП(б) про реорганізацію всієї системи контролю в країні. У травні 1924 р. першим Головою ЦКК і наркомом РСІ УРСР було затверджено Д. З. Лебеда. Об'єднані органи ЦКК — НК РСІ здійснили велику роботу щодо удосконалення і зміцнення державного апарату, щодо поліпшення всієї системи управління і господарювання, відіграли важливу роль у боротьбі за побудову соціалізму в нашій країні. Робота Дмитра Захаровича в органах ЦКК — НК РСІ не припиняється і після від'їзду його з України. В січні 1926 р. він переходить на роботу в Москву заступником Голови ЦКК ВКП(б) і Наркома РСІ СРСР. З січня 1930 р. по 1937 р. Д. З. Лебідь працював заступником голови Раднаркому РРФСР. Це була остання посада в його житті.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971 р., стор. 318.

Великий досвід партійної і державної діяльності Д. З. Лебеда знайшов узагальнення в його працях «На повороті», «Радянська Україна і національне питання за п'ять років», «Пролетарська демократія і самокритика».

Д. З. Лебідь був делегатом X—XIII з'їздів РКП(б), XIV—XVII з'їздів ВКП(б), V—VIII конференцій і IX з'їзду КП(б)У. На XI, XII з'їздах обирався кандидатом в члени ЦК РКП(б); на XIII — членом ЦКК РКП(б); на XIV—XV — членом ЦКК ВКП(б); на XVI та XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На V—VII конференціях КП(б)У — членом ЦК КП(б)У; на VIII конференції КП(б)У — членом ЦКК КП(б)У. Д. З. Лебідь був кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У з грудня 1921 по травень 1922 р.; членом Політбюро ЦК КП(б)У з травня 1922 р. по травень 1924 р., членом Оргбюро ЦК КП(б)У з листопада 1920 р. по травень 1924 р., з 1919 по 1925 р. обирався членом ВУЦВКУ.

Життя і діяльність Д. З. Лебеда — яскравий приклад самовідданого служіння справі Комуністичної партії і радянського народу.

І. Л. Комарова

ДОСЛІДНИК МИНУЛОГО ДОНБАСУ

М. В. СИБІЛЬОВ

(До 100-річчя від дня народження)

Микола Вікентійович Сибільов народився 9 лютого 1873 р. в Глухові в сім'ї службовця. В 10 років він залишився круглим сиротою й виховувався у родичів. За відсутністю коштів юнак зміг закінчити тільки

вище начальне училище (нинішні 4—5 класів). У 14 років він став працювати писарем, потім бухгалтером у Курську. В 1911 р. Сибільову прийшлося залишити роботу й піти на пенсію за невиліковної хвороби очей. У 1912 р. разом з своєю дружиною Софією Миколаївною він переїхав до Ізюма, з яким пов'язав свою долю на десяти роки.

З перших днів встановлення Радянської влади на Україні Сибільов включився в активну роботу. 14 січня 1920 р. в Ізюмі ним було засновано краєзнавчий музей, беззмінним директором якого Сибільов був майже 15 років. Музею він віддав усього себе повністю, працював з ентузіазмом.

Діапазон творчих інтересів краєзнавця був дуже широкий. Серед збережених рукописів — «Ізюмський слободський козачий полк», «Замітки з історії письмен та книгодрукування»¹. Ним було підготовлено працю, присвячену поході князя Ігоря Мабуть, у зв'язку з цим і з'явилася (вже помертвено) стаття «Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського»².

Значні відкриття його були в археології. Так, в одному з листів до Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) він писав про знахідку в яру Чумацької гори близько Барвенківської слободи — мармурову плиту із зображенням візантійського імператора Костянтина та його матері Олени з написом грецькою мовою. Через деякий час до ВУАК надійшов другий лист Сибільова, в якому повідомлялось про те, що він знайшов плиту з арабським написом, що пізніше привернуло увагу відомого арабіста Бартольда³.

Але найбільше Сибільов зробив у галузі вивчення пам'яток кам'яного віку на території Донеччини. Він уважно обстежив обидва береги Сіверського Донця від його верхів'я до гирла. За короткий час, з 1920 по 1923 рр., йому вдалося відкрити на Донці більш як 150 древніх стоянок. Уже перші матеріали, зібрані краєзнавцем на Донці, привернули увагу спеціалістів. Так, у 1923 р. на Ізюмщині перебувала Харківська археологічна експедиція на чолі з проф. О. С. Федоровським, у складі якої працював і Сибільов.

Плодотворна діяльність музею та його засновника вже в короткий час завоювала добру оцінку ВУАК: «Незвичайні археологічні багатства Ізюмського краю та енергійна діяльність місцевих дослідників перетворили Ізюмський музей в установу, якою широко зацікавились наукові кола УРСР і Союзу»⁴.

В 1926 р. Сибільов опублікував перший випуск «Древностей Изюмщины», де про 1920—1926 рр. писав, що «йому вдалося дослідити майже повністю течію Дінця від

¹ Рукописний відділ Інституту археології АН УРСР, ф. Сибільова, папки 1937—1941 рр.

² «Археологія», 1950, т. IV.

³ Рукописний відділ Інституту археології АН УРСР, спр. 38, арк. 297; спр. 41, арк. 4 а.

⁴ Там же, спр. 39, арк. 87.

р. Деркула, в Донській області, до м. Белгород, Курської губернії. Тут мною відкрито 211 нових стоянок та оглянуто 54 стоянки, відкритих іншими особами»⁵. Розклавши матеріал за типологічними ознаками, Сибільов опублікував 40 таблиць малюнків з коротким текстом до них.

Сучасна методика вивчення археологічних пам'яток не може схвалити того, що в «Древностях» матеріали були опубліковані не за комплексами, зібраними в тому чи іншому місці, а за типами. Але все ж такі видані більш як 40 років тому в Ізюмі «Древности» зразу ж привернули увагу вітчизняних та зарубіжних археологів і швидко стали бібліографічною рідкістю.

За дорученням Російської Академії історії матеріальної культури до району розвідок Сибільова приїхав проф. П. П. Єфименко. В селищах Дробишеве, Петровське, Злики (тепер Іллічівка) й інших були відкриті стоянки, де були знайдені мікроліти — невеликі пластинки та їх скалки, з яких вироблялися наконечники стріл і вкладиші до дерев'яної або кістяної основи знаряддя. Поблизу Ізюма, Студьонки, Дроновки та ряду інших місць були відкриті стоянки, де знайшли здебільшого макролітичний інвентар — двобічно оброблені кремінні сокири, тесла, великі проколки, грубі сверла. Зустрічались також пункти із змішаним матеріалом.

У 1926 р. Сибільова було обрано дійсним членом Московської секції Російської Академії історії матеріальної культури, а в 1927 р. був затверджений чл.-кор. Українського комітету охорони пам'яток культури⁶.

Незабаром було опубліковано другий випуск «Древностей Изюмщины», де автор не тільки перелічив археологічні пам'ятки, а й намагався виділити риси, які відрізняли різні комплекси⁷.

Прочитавши «Древности», один з відомих археологів того часу Спіцин зазначив, що невідомо «чому дивуватися — величезній кількості стоянок чи самовідданих наполегливості збирача... М. В. Сибільов вписав своє ім'я незгладимими літерами в історію науки. Його діяльність — гордість України»⁸.

В 1928 р. Сибільов опублікував нариси про давню історію Ізюмщини та підсумував деякі результати вивчення північодонецького неоліту⁹. В тому ж році вийшов у світ III випуск «Древностей Изюмщины», де в передмові автор справедливо зазначав про необхідність широких розвідок, які б не тільки привели до врятування сотень тисяч «безпритульних» речей, але й допомогли б встановити кордони й шляхи поширення відомих культур¹⁰.

Захопленість Сибільова допомогла йому залучити до участі в своєму виданні відомих археологів П. П. Єфименка, О. О. Захарова, О. А. Спіцина.

Четвертий, заключний випуск «Древностей» з'явився в 1930 р. Користуючись сучасною термінологією можна говорити про те, що випуск було присвячено кремнійовій індустрії Донеччини з часів мезоліту до енеоліту. На це вказують наконечники стріл, що своєю формою нагадували вербовий листок, характерні для мезоліту і серія наконечників типово енеолітичних — з черешком, ромбовидних, з вігнутою основою та ін.¹¹

Коли в 1929 р. при ВУАК почала виходити «Хроніка археології та мистецтвознавства», Сибільов став один з перших її авторів¹².

У квітні 1932 р. його обирають дійсним членом ВУАК. Поле його діяльності розширилось. У 1932 р. археологічні матеріали Сибільов збирав уже в Ізюмському, Балаклійському, Зміївському, Петровському, Червоноліманському і Слов'янському районах. Про свої спостереження він доповідав створений на початку 30-х років Секції історії матеріальної культури (СІМК) АН УРСР¹³.

У квітні 1934 р. Сибільов переїхав до Святогорська, де заснував місцевий краєзнавчий музей.

Пошуки й знахідки краєзнавця привернули увагу видатних археологів нашої країни. Багато років листувався з Сибільовим В. О. Городцов. Із зарубіжних учених

⁵ Н. В. Сибилёв. Древности Изюмщины, вып. II, Изюм, 1926, стор. 1.

⁶ Рукописний відділ Інституту археології АН УРСР, спр. 204, арк. 65.

⁷ Н. В. Сибилёв. Древности Изюмщины, вып. II, Изюм, 1927, стор. 5, 8, 12.

⁸ А. А. Спицын. Донский неолит. — «Известия центрального бюро краеведения», 1927, № 5, стор. 174.

⁹ Н. В. Сибилёв. Очерки по допистории и истории Изюмского края. Изюм, вып. I, 1928; його ж. Изюмские неолитические культуры и их отношение друг к другу. — Журнал зборів редакційної комісії видань ВУАКа, 19 січня 1928 р. (Рукописний відділ Інституту археології АН УРСР, спр. 319, арк. 25).

¹⁰ Н. В. Сибилёв. Древности Изюмщины, вып. III, Изюм, 1928, стор. 3.

¹¹ Н. В. Сибилёв. Древности Изюмщины, вып. 4, Изюм, 1930, табл. XI, мал. 44, 15, 16; табл. III.

¹² Рукописний відділ Інституту археології АН УРСР, спр. 269, арк. 76.

¹³ Там же, спр. 431, арк. 5; там же, СІМК, спр. 458, арк. 29.

великий інтерес до праць Сибільова виявили англійський археолог, професор Е. Г. Міннз, польський учений Савицький та ін.¹⁴

Все частіше Сибільов виступав з доповідями перед науковцями¹⁵. В 1940 р. йому поблизу Сіверського Дінця (Синичине, Кам'янка, Пристине) вдалося відкрити 3 пізньопалеолітичні стоянки.

Війна застигла Сибільова в полі. Вже влітку 1941 р. ним були відкриті ще дві стоянки того ж періоду (сс. Богородичне і Пришиб).

З першого часу німецької окупації Донеччини Сибільов був сповнений рішучості врятувати матеріали Ізюмського та Святогірського краєзнавчих музеїв. Це йому вдалося. В травні 1943 р. він доставив матеріали до Уфи, де перебувала АН УРСР. Це був справжній подвиг.

В Уфі Сибільов написав одну з кращих своїх статей, де підсумував головні результати своїх робіт¹⁶. Там же він і вмер (за кілька днів до повернення АН УРСР на Україну). Некролог з приводу смерті Сибільова, написаний відомим археологом Л. М. Славніним, закінчувався так: «Ім'я його належить цілком українській радянській науці. Діяльність Сибільова — одна з блискучих сторінок української археології та краєзнавства».

Д. С. Цвейбель

¹⁴ Там же, ф. 5, № 63/1, 63/4, 53/5, 63/6, 63/7, 63/11, 63/10, 63/91, 63/12, 63/14.

¹⁵ Н. В. Сибилёв. Микролитические стоянки бассейна р. Донца. Программа работ II Пленума комиссии по ископаемому человеку при советской секции МАИЧП и ИИМК АН СССР, 24.XII.1937 г.; його ж. Итоги исследований послепалеолитических стоянок р. Донца. — Конференция по ископаемому человеку, Киев, май, К., 1939; його ж. Дроновка, Мінєвська, Кам'янська, Синичанська, Пристенська стоянки і їх особливості. (Повідомлення). — IV наукова конференція Інституту археології АН УРСР, 29 січня 1941 р. — (Рукописний відділ Інституту археології АН УРСР, ф. 5, № 118, л. 18).

¹⁶ М. В. Сибільов. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця. — «Наукові записки Інституту історії і археології. АН УРСР», 1944, кн. II.

Огляд джерел та літератури

СІЧНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ КИЇВСЬКИХ ТРУДЯЩИХ ПРОТИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1918 р.) У СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ

Одним з найважливіших джерел з історії Великого Жовтня є мемуари (спогади, щоденники, автобіографії тощо) — свідчення учасників або очевидців революційних подій, складені на основі їх особистих вражень.

Враховуючи специфічні особливості мемуарів як джерел суто особистого, суб'єктивного характеру, дослідник мусить підходити до них з максимальною обережністю, використовуючи деякі додаткові прийоми критичного аналізу, яких не завжди вимагають інші документи та матеріали. Але врешті-решт усе це позитивно позначається на результатах роботи; безперечно збагачує її цінними і різноманітними матеріалами, новими даними, що можуть відновити відсутні ланки у відомому по документах та інших джерелах ланцюзі історичних подій, розширити наші уявлення про вказані події.

Відомо, як ставився до мемуарів суспільно-політичної, революційної тематики В. І. Ленін, розглядаючи їх не тільки як скарбницю достовірних і надзвичайно цікавих фактів, що складають матеріал для розвитку історичної науки, але й як засіб політичної та ідеологічної боротьби, засіб революційного виховання трудящих¹.

Цю високу ленінську оцінку цілком можна застосувати до спогадів учасників Січневого збройного повстання київських трудящих і революційних солдатів проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Ці спогади належать до такої літератури, яка, за висловом В. І. Леніна, «буде найкращим читанням для молодих робітників, що вчитимуться з неї, як треба жити й діяти всякому свідомому робітникові»².

Мемуари дають нам чимало цінного і цікавого матеріалу для вивчення багатьох питань, пов'язаних з визначною подією, що стала однією із завершальних у боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

Особливо велике значення спогади, автобіографії і т. п. мають для дослідження самого ходу Січневого повстання. Під час січневих боїв Київ був майже повністю ізольований від зовнішнього світу: не працювали електростанція, телеграф, телефон, стояв транспорт, редакцію більшовицької газети «Пролетарская мысль» було розгромлено гайдамаками до початку повстання. Відомостей від повсталих у Петроград, а також у Харків та інші пролетарські центри України, де до цього часу вже було встановлено Радянську владу, майже не надходило. Тому не дивно, що на позовклих сторінках партійної і радянської преси за січень та лютий 1918 р. немає докладного викладу подій, що відбувалися у Києві.

Це й зумовлює виключно велику цінність для дослідження Січневого збройного повстання мемуарів його безпосередніх учасників.

Велику кількість цих мемуарів було видано у тематичних збірниках, що вийшли у 20-х роках і потім до 40-ї та 50-ї річниць Великого Жовтня, а також на сторінках різних радянських періодичних видань. Особливо багато розповідей учасників Січневого повстання у Києві надруковано у збірниках «Труд и меч» (К., 1923), «Киевский Арсенал в пролетарской революции» (К., 1928), «Январский район в революционном движении» (К., 1928), «Великий Жовтень на Київщині» (К., 1957), у журналі Істпарту ЦК КП(б)У «Літопис революції».

Червоною ниткою через усі ці спогади проходить ідея надихаючої, організуючої та керівної ролі партії більшовиків, Київської організації РСДРП(б) у підготовці й проведенні повстання.

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 48; В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322; т. 28, стор. 351.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 20, стор. 77.

Спогади багатьох учасників Січневого повстання дозволяють нам у всій конкретності простежити діяльність у ті дні таких керівників революційних мас, як А. В. Іванов, О. Б. Горвіц, О. О. Сивцов, М. С. Патлах, В. М. Довнар-Запольський, І. М. Крейсберг та ін. Спогади, що залишили нам деякі з названих видатних більшовиків, є найбільш цінними джерелами для дослідження Січного збройного повстання проти Центральної ради у Києві.

Член Київського комітету РСДРП(б) і загальноміського ревкому А. В. Іванов розповів про діяльність ВРК щодо організації та керівництва повстанням³.

Один з організаторів і керівників збройних сил київського пролетаріату, член міського комітету РСДРП(б) і штабу Червоної гвардії О. О. Сивцов найбільш докладно і змістовно висвітлив підготовку, організацію та хід Січного повстання як у цілому в місті, так конкретно в окремих його районах (Печерському, Деміївському, Подільському, Шулявському, Залізничному). Він навів дані про чисельність, озброєння, бойовий дух окремих загонів Червоної гвардії, висвітлив яскраві епізоди боротьби, тісно пов'язуючи їх з загальною картиною повстання⁴.

Організатор загону Червоної гвардії головних залізничних майстерень, один з керівників повстання у Залізничному районі міста М. С. Патлах⁵ докладно висвітлив підготовку і хід повстання на окремих ділянках залізничного вузла. Особливо ґрунтовно він висвітлив участь у повстанні бойовиків головних залізничних майстерень. Про хід повстання у районі залізничного вузла, крім М. С. Патлаха, розповідають також чимало інших учасників⁶.

Але найбільше спогадів присвячено повстанню на «Арсеналі», який першим підняв прапор боротьби. Мемуари С. Мішенка, М. Лещинського, Ю. Чайковського, С. Струтинського, М. Костюка, Н. Матчинова, О. Чаплинського⁷ та багатьох інших дозволяють крок за кроком, буквально за годинами, відновити повну картину шестидобової боротьби обложеного «Арсеналу». Автори цих спогадів малюють як загальний перебіг подій у «Арсеналі», так і окремі цікаві епізоди боротьби.

У раді спогадів йдеться про участь жінок у боях на «Арсеналі»⁸, розповідається про те, як вони здійснювали зв'язок заводу з іншими районами міста, ходили у

³ А. В. Іванов. Центральна рада і Київська Рада в 1917—1918 році.— Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, К., 1957, стор. 71—80; «Летопись революции», 1922, № 1, стор. 9—15.

⁴ О. О. Сивцов. Київська Червона гвардія в боротьбі за владу Рад.— Великий Жовтень на Київщині, К., 1957, стор. 33—51; його ж. Киевская Красная Гвардия в борьбе за власть Советов, К., 1927.

⁵ М. С. Патлах. Київ у січні 1918 р.— Великий Жовтень на Київщині, стор. 214—222; його ж. Борьба Киевских Главных Мастерских с Центральной радой.— Борьба и строительство на Юго-Западной железной дороге за 10 лет (1917—1927), К., 1927, стор. 179—187; його ж. Январские дни 1918 года.— Труд и меч, К., 1923, стор. 49—57.

⁶ А. В. Лахтук. Боротьба київських робітників-залізничників з українською Центральною радою.— Великий Жовтень на Київщині, стор. 223—226; М. О. Сімсон. Збройне повстання у Києві в січні 1918 р.— Великий Жовтень на Київщині, стор. 227—232; Н. М. Трав'янка. Робітники 1-ої ділянки служби тяги в боротьбі з Центральною радою.— Великий Жовтень на Київщині, стор. 233—237; О. М. Кирюша. Біля гармат.— Великий Жовтень на Київщині, стор. 242—246; В. Л. Козловський. Сторінки боротьби.— Великий Жовтень на Київщині, стор. 238—241; М. С. Чухнов, А. О. Лобко, І. І. Поляков. Епізоди боротьби з Центральною радою.— Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 116—123; Моше-пак. Як ми получили оружие для боевиков 2 участка тяги.— Январский район в революционном движении. К., 1928, стор. 98—99; Л. Кролюк. Переговоры с сердюками.— Январский район в революционном движении, стор. 100—102; Матыга. Впечатления рядового бойца.— Труд и меч, стор. 80—82; Колесников. Что я помню о январских днях.— Труд и меч, стор. 83—84; та ін.

⁷ Киевский Арсенал в пролетарской революции, К., 1928, стор. 93—107; «Летопись революции», 1924, № 3, стор. 20—43; «Радуга», 1964, № 4, стор. 121—134; Великий Жовтень на Київщині, стор. 81—99; Ю. Чайковський. Арсенальці, К., 1959; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 92—115; Киевский Арсенал в пролетарской революции, стор. 83—84; Великий Жовтень на Київщині, стор. 100—106; 114—118; 119—122, 123—126.

⁸ Б. И. Кузьковская. Женщины в боях Арсенала.— Киевский Арсенал в пролетарской революции, стор. 117—124; З. Красилицык. Из воспоминаний о работе районной организации большевиков в 1917 году.— Январский район в революционном движении, стор. 87—94; Равикович, Бергад, Аксельруд. Трикотажницы.— Январский район в революционном движении, стор. 108—110; А. Г. Слинко. Дні боротьби.— Великий Жовтень на Київщині, стор. 279—302; С. Г. Урін. У Київському Арсеналі (січень 1918 р.).— Великий Жовтень на Київщині, стор. 207—213; та інші.

розвідку, доставляли все необхідне для оборони підприємства, влаштували на території обложеного заводу медичний та харчувальний пункти, доглядали поранених.

Про участь у Січневому повстанні робітничої молоді Києва, об'єднаної у соціалістичну спілку «III Інтернаціонал», йде мова у спогадах І. Гайового, Н. Дармо-стукова, М. Дубасова, П. Прусака, О. Ситниченко, Н. Жеребецького⁹ та ін.

Зі спогадів М. Ф. Гаркуші, К. Є. Єфремова, С. П. Шаталова, В. П. Третьяка, Г. І. Москаленка, С. І. Кутузова, С. С. Бондаренка¹⁰ та інших авіапарківців ми до-відуємось про конкретну участь у січневих боях проти Центральної ради солдатів 3-го авіапарку.

М. В. Калиновський передав не використані ще дослідниками цінні відомості про участь у повстанні керованого ним червоногвардійського загону Передмістної Слобідки, а також дислокованого у цьому районі важкого артилерійського дивізіону, що був на боці робітників¹¹.

Багато цікавого і цінного матеріалу для дослідження останніх днів повстання, історії визволення Києва від буржуазно-націоналістичних банд Центральної ради містять спогади одного з Народних секретарів Радянського уряду України Г. Ф. Лапчинського, легендарного командира Червоних козаків В. М. Примакова, командира загону чорноморських моряків А. В. Полупанова, петроградських червоногвардійців О. Алімова, Воробйова, Балашова, Нікітіна¹² та ін.

Великий фактичний матеріал мемуарів про Січнєве повстання 1918 р. у Києві, навіть найбільш стислий зміст яких неможливо викласти у рамках однієї статті, на жаль, використаний у нашій історичній літературі ще недостатньо. Не відбитий у ній цілий ряд, на наш погляд, дуже яскравих і важливих бойових епізодів. До їх числа відносяться, наприклад, події, що їх розповів В. М. Примаков, — про захоплення невеликим загonom Червоних козаків під його командуванням петлюрівської ескадрильї з 12 літаків. Ця ескадрилья, зазначав Примаков, до цього «щодня бомбардувала артилерію Муравйова і станцію Дарниця, де стояли наші бронепоезди»¹³. Її захоплення значно полегшило наступ і взяття Києва радянськими військами.

Таких прикладів можна було б навести чимало.

Недостіть ґрунтовно висвітлено у нашій історіографії хід повстання в окремих районах Києва, а також велику і всебічну допомогу, одержану червоногвардійцями основного опорного пункту повстання — «Арсеналу» від робітників інших підприємств та революційних солдатів гарнізону.

Багато цікавих фактів і подробиць для об'єктивного висвітлення цієї допомоги дають нам спогади робітника-шкіряника С. Рибалтовського, солдатів-авіапарківців М. Ф. Гаркуші, К. Є. Єфремова, С. С. Бондаренка, С. П. Шаталова, В. П. Третьяка та Г. І. Москаленка, залізничника М. О. Сімсона¹⁴ та багатьох ін.

«Довідавшись, що там кінчаються патрони і зовсім немає хліба, — згадували колишні авіапарківці, — аеродромна рота вирішила всі свої запаси хліба передати арсенальцям. Перевезти його можна було тільки повітряним шляхом. Навантажили хліб і патрони на літак, і пілот Єгоров разом з спостерігачем Кебчуком скинули їх в Арсенал»¹⁵.

М. О. Сімсон розповів про те, як «машиністи Євдокимов та Суханов маневровим паровозом відправили по арсенальсько-печерській вітці три вагони із зброєю та продовольством»¹⁶.

Поза увагою істориків залишилася роль профспілок у повстанні та участь у ньому окремих загонів робітників, об'єднаних за професіональними ознаками. Між тим, спогади містять фактичний матеріал для дослідження й цих питань. Наприклад, члени правління профспілки шкіряників Київщини О. Клочко і С. Рибалтовський¹⁷ розповіли про участь у Січневому повстанні робітників шкіряних підприємств і майстерень (шевиців, лимарів, заготівельників, рукавичників та ін.). Про боротьбу проти Центральної ради членів профспілки офіціантів і кухарів повідомив Д. К. Швачко¹⁸,

⁹ Труд и меч, стр. 68—70; Киевский Арсенал в пролетарской революции, стор. 88—90; Великий Жовтень на Київщині, стор. 272—278; Бойова юність, К., 1958, стор. 29—32; 33—36; «Радуга», 1967, № 9, стор. 135—138.

¹⁰ Великий Жовтень на Київщині, стор. 141—168; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 124—144.

¹¹ Великий Жовтень на Київщині, стор. 129—140.

¹² «Літопис революції», 1928, № 2, стор. 209—219; Незабутні роки, К., 1967, стор. 128—131; «Україна», 1957, № 8, стор. 26—29; «Красный флот», 1928, № 3—4, стор. 84—87; «Красная летопись», 1934, № 3, стор. 79—98.

¹³ Незабутні роки, стор. 130.

¹⁴ Великий Жовтень на Київщині, стор. 198—206; 141—168; 227—232.

¹⁵ Там же, стор. 165.

¹⁶ Там же, стор. 228.

¹⁷ XXV лет Союза Кожевников Киевщины. 1898—1923, К., 1923, стор. 31—32; Великий Жовтень на Київщині, стор. 198—206.

¹⁸ «Рабочий народного питания», 1927, № 11, стор. 15—16.

А. Л. Мартинов і П. Піскун¹⁹ присвятили свої спогади висвітленню конкретної участі у повстанні робітників Дніпровського пароплавства, судоремонтників, плав-складу, вантажників та інших, об'єднаних у профспілку річників.

Дослідження подібних питань сприяло б більш конкретному показу дійсно масового незадоволення українських трудящих політикою буржуазно-націоналістичної Центральної ради, широкому висвітленню соціального і професіонального складу учасників збройного повстання.

Фактичний зміст мемуарів учасників Січневого повстання підказує ще цілий ряд аспектів для його всебічного висвітлення.

Слід звернути увагу і на багатство неопублікованих спогадів учасників Великого Жовтня, зокрема Січневого повстання у Києві, що були зібрані у різні роки і тепер зберігаються у центральних і обласних державних і партійних архівах, а також у місцевих історико-краєзнавчих музеях республіки. Деякі архіви у своїх фондах нараховують сотні спогадів, які ще майже зовсім не використовувалися науковцями.

Певна річ, слід мати на увазі, що ці спогади не мали ніякої редакції, у них трапляється багато фактичних і методологічних помилок. Тому вони вимагають особливо ретельного аналізу. З іншого боку, багато які з неопублікованих мемуарів суттєво доповнюють дані інших джерел (у тому числі і надрукованих спогадів), містять важливі, іноді унікальні відомості, нагадують десятки забутих імен і подоробиць революційних подій, використання яких могло б значно збагатити історичні дослідження.

Наприклад, у Київському обласному державному архіві і в партархіві Київського обкому КП України зберігається цілий ряд спогадів, що значно розширюють наявні у літературі відомості про хід Січневого повстання у Деміївському районі Києва. Зокрема швейцарський політемігрант З. І. Шапір згадує про формування ним у Деміївському районі загону Червоної гвардії з іноземців (військовополонених, емігрантів і т. п.) та про участь цього загону у Січневому повстанні²⁰. Достовірність відомостей, наведених Шапіром, підтверджує колишній організатор і керівник Червоної гвардії Деміївського району Т. К. Устинович²¹.

Спогади останнього зберігають для історії текст листа, надісланого червоногвардійцями Деміївського району В. І. Леніну напередодні повстання²². Лист прийнятий вірою в остаточну перемогу над силами контрреволюції на Україні, глибокою шаною і любов'ю до вождя партії і соціалістичної революції.

У спогадах Н. М. Кофмана і Ю. С. Сергєєва²³ наводяться цінні факти, що переконливо свідчать про тісні зв'язки петлюрівців з російською контрреволюцією, участь російських офіцерів у січневих боях у Києві на боці Центральної ради.

Безумовно, мемуари учасників Великого Жовтня не рівноцінні й різняться як за змістом, так і за формою викладу. Особливо це стосується неопублікованих мемуарів. Поряд з важливими, унікальними відомостями, у них трапляються фактичні, методологічні і політичні помилки. Серед спогадів учасників Січневого повстання є й такі, у яких наводяться лише загальновідомі факти, що вже давно стали надбанням науки. Зустрічаються суб'єктивні твердження, різні неточності, що найчастіше виявляються у невірному датуванні подій, порушенні їх хронологічної послідовності, перекрученні імен, прізвищ, географічних назв і т. п.

Характерними щодо цих помилок і фактичних перекручень є, наприклад, спогади П. Горичева²⁴. Окремих неточностей, перебільшень і т. п. не позбавлені навіть найбільш цінні мемуари (А. В. Іванова, М. С. Патлаха та ін.).

Однак не ці специфічні недоліки мемуарів визначають їх місце серед історичних джерел і об'єктивну цінність, а перш за все те, що нового, важливого дають вони науці, чим і наскільки збагачують наші уявлення про історичні події, епоху, діяльність окремих історичних осіб.

Використання спогадів про Січнєве збройне повстання київських трудящих проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради має велике значення для дальшого більш глибокого і всебічного дослідження історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

Г. В. Стрельський

¹⁹ В борьбе за рабочее дело, К., 1957, стор. 51—60; 61—74.

²⁰ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Р-4823, оп. 1, спр. 22, арк. 1—8.

²¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9241, оп. 4, спр. 66, арк. 1.

²² Там же, арк. 4.

²³ КОДА, ф. Р-4823, оп. 1, спр. 12, арк. 1—11; спр. 16, арк. 1—15.

²⁴ Див. Октябрьская революция. Первое пятилетие, Харьков, 1922, стор. 635—638.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**М. И. КУЛИЧЕНКО. НАЦИОНАЛЬНЫЕ
ОТНОШЕНИЯ В СССР
И ТЕНДЕНЦИИ ИХ РАЗВИТИЯ,
М., 1972, 565 с.**

Відзначення радянським народом і всім прогресивним людством піввікового ювілею Союзу РСР стимулювало інтерес радянських істориків як до історичного досвіду будівництва Радянської багатонаціональної держави, так і до животрепетних проблем розвитку націй і національних відносин в умовах успішного комуністичного будівництва в СРСР. Серед багатьох книг і статей, написаних на ці теми, виділяється ґрунтовна монографія М. І. Куліченка. Будучи підсумком багаторічної роботи автора, вона являє собою фактично перше в радянській історичній науці комплексне історико-соціологічне дослідження піввікового досвіду здійснення Комуністичною партією Радянського Союзу її лєнінської програми і політики в галузі розв'язання національного питання, розквіту націй і їх зближення.

Радянські вчені-суспільствознавці активно розробляють проблеми утворення і розвитку Радянської багатонаціональної держави, в різних аспектах розкривають всесвітньо-історичне значення Союзу РСР як живого уособлення принципів пролетарського інтернаціоналізму, як могутнього фактору побудови соціалізму й комунізму в нашій країні, зміцнення позицій соціалізму на світовій арені, розвитку світового революційного процесу. В багатьох монографічних дослідженнях розкрито результати велетенської діяльності Комуністичної партії і Радянської держави щодо піднесення економіки і культури всіх націй і народностей, які населяють нашу країну, показано основні напрямки їх дальшого розквіту і зближення. Однак розпорошеність зусиль дослідників, які працюють у різних галузях науки, — істориків, економістів, філософів, етнографів, соціологів тощо, — відсутність матеріалів конкретно-соціологічних досліджень, недостатня розробка багатьох часткових питань зумовила певне відставання в дослідженні національних відносин порівняно з висвітленням розквіту націй і народностей. Про це, зокрема, говорилося і на XXIV з'їзді КПРС, який

поставив перед радянськими вченими завдання подати дійову допомогу партії в керівництві розвитком націй і національних взаємин, уважно вивчати процеси і тенденції у цій сфері.

В монографії М. І. Куліченка розкривається широке коло проблем, зв'язаних з втіленням в життя лєнінської програми з національного питання. Але основний акцент у ній зроблено саме на становленні і розвитку якісно нових, соціалістичних національних відносин. Особливо багато уваги приділено процесам формування радянського народу як нової історичної спільності людей і, у зв'язку з цим, філософському осмисленню співвідношення інтернаціональних і національних спільностей, інтернаціональних і національних завдань. Цим насамперед і обумовлюється той істотний вклад, який вносить монографія М. І. Куліченка в дослідження марксистсько-лєнінського вчення з національного питання та його здійснення на практиці.

Автор глибоко висвітлив теоретичні основи програми і політики Комуністичної партії як у розв'язанні національного питання, так і в керівництві розвитком націй і національних взаємовідносин в умовах розвинутого соціалізму і будівництва комунізму. В першій главі монографії розкривається сутність національного питання, національних і міжнаціональних процесів, обґрунтовується марксистсько-лєнінська теорія нації, дається визначення типів націй. Аналізуючи діалектико-матеріалістичне розуміння національних відносин, в основі яких лежать виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ, автор гостро критикує різноманітні ідеалістичні теорії, які намагаються звести природу цих відносин до чисто психологічних факторів. Автор простежує основні закономірності становлення і розвитку національних відносин, розкриває механізм дії закону, який він визначає як закон формації в розвитку націй і національних відносин і який знаходить свій вияв у двох тенденціях цього розвитку.

Ґрунтовне висвітлення в монографії дістала програма і політика Комуністичної партії з національного питання (розділ II). Автор докладно аналізує їх особливості як на етапі буржуазно-демократичної революції, так і в період підготовки і проведен-

ня Великого Жовтня. Чітко окреслено автором і те нове, що виникло в ленінській національній політиці Комуністичної партії у зв'язку з перемогою Жовтневої революції. На великому фактичному матеріалі в монографії показано, як з перших днів Радянської влади втілювалися в життя тенденції народжуваного соціалізму до вільного національного розвитку і до зближення народів. У книзі зазначається, що утворення Союзу РСР було наочним втіленням пролетарського інтернаціоналізму в соціальну практику, подією, що у величезній мірі зумовила перемогу соціалістичного ладу, зміцнила оборонну могутність і міжнародні позиції першої в світі багатонаціональної держави робітників і селян.

У третьому розділі книги проаналізовано розвиток націй і національних відносин в СРСР у період соціалістичного будівництва і становлення розвинутого соціалізму. Особливий інтерес у цьому розділі становить показ докорінного перетворення всіх аспектів національного розвитку народів СРСР. Простежуючи процеси формування соціалістичних націй і народностей, автор водночас підкреслює, що їх розквіт відбувається в нерозривному зв'язку із зближенням і у величезній мірі якраз і обумовлюється цим зближенням. При цьому національні та інтернаціональні процеси не просто взаємозв'язані і взаємозалежні. Підсилюючи один одного, вони відіграють важливу роль у становленні і розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей.

Особливий інтерес становить четвертий розділ монографії, в якому досліджуються процеси розвитку націй і національних відносин в умовах комуністичного будівництва, глибоко розкривається значення XXIV з'їзду КПРС у справі теоретичного обґрунтування і практичного забезпечення дальшого зміцнення єдності народів СРСР, їх дружби і всебічного співробітництва. У розділі зроблено ґрунтовний аналіз змісту і форм національних та інтернаціональних процесів, а також їх співвідношення на сучасному етапі комуністичного будівництва. Його матеріал безпосередньо підводить читача до зробленого автором висновку про те, що магістральним напрямом всього суспільного розвитку є неухильно зростаюче за темпами і масштабами всебічне зближення націй і народностей нашої країни. Цей висновок знаходить своє логічне завершення в останньому, п'ятому розділі книги, де йдеться про майбутнє націй і національних відносин, простежуються тенденції їх розвитку в процесі становлення комуністичної суспільно-економічної формації.

Характерною особливістю книги є уважне і водночас критичне ставлення автора до своїх попередників у розробці проблеми. Кожний розділ праці має історіографічну частину. Висловлюючи свою думку з приводу трактувань у літературі окремих аспектів теорії і практики розвитку націй і національних відносин, автор піддає аргументованій критиці деякі хибні уявлення, вносить ясність в оцінку багатьох важливих подій і явищ.

Заслугу автора слід вбачати і в бойовитості книги, в її гострому політичному звучанні. Національне питання стало однією з найгостріших проблем ідеологічної боротьби на міжнародній арені між двома протилежними суспільними системами. В книзі викриваються і спростовуються численні фальсифікаторські вправи ідеологів буржуазії, які намагаються опорочити успіхи ленінської національної політики КПРС, послабити притягальну силу й популярність радянського досвіду розв'язання національного питання.

Як і всяке ґрунтовне й новаторське дослідження, монографія М. І. Куліченка викликає роздуми, зумовлює далішні пошуки в дослідженні цієї великої і складної проблеми. На наш погляд, вимагає, зокрема, певного уточнення дане автором визначення радянського народу як нової історичної спільності людей. Автор бачить у ній сплав класів і соціальних груп, націй і народностей, всіх трудящих (стор. 390). Навряд чи ця метафора відповідає суті нової спільності, оскільки сплав завжди є наслідком переплавки, після якої її компоненти вже не існують як такі. Як щодо класів, так і щодо націй поняття сплаву для характеристики радянського народу дещо передчасне і неточне.

Деякі твердження автора уявляються спірними. Це стосується, зокрема, характеристики національно-визвольного руху не як одного з потоків соціалістичної революції, а як потоку загальнонародного змісту Жовтневої революції (стор. 173). Штучною здається й класифікація різних видів націоналізму щодо їх значення для розвитку національно-визвольного руху на різних етапах (стор. 174—175). Історико-соціологічний принцип дослідження зумовив численні повторення окремих сюжетів (див. приміром, стор. 94 і 123, 92 і 140, 106—107 і 272—276, 387—388 і 398 та ін.).

В цілому ж рецензована книга М. І. Куліченка являє собою значний внесок в творчу розробку актуальних питань історії, теорії і політики КПРС у сфері національних відносин і заслуговує високої оцінки.

І. Ф. Курас,
Л. П. Нагорна

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В БРАТНІЙ СІМ'І НАРОДІВ СРСР

Авторський колектив: А. Д. Скаба,
М. І. Супруненко, П. К. Стоян,
С. М. Сирцова, І. І. Слинко,
С. К. Гутякський, М. В. Коваль,
Б. П. Ковалевський, В. Ф. Панібудьласка,
Є. П. Талан,

вид-во «Наукова думка», К., 1972, 275 с.

До 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік істориками України написано багато важливих наукових робіт. У них з позицій пролетарського інтернаціоналізму висвітлюється шлях, який пройшли народи нашої країни, крокуючи в єдиному строю до спільної мети — комунізму.

Серед цього доробку особливу увагу привертає колективна монографія дослідників Інституту історії АН УРСР. Книжка написана на основі глибокого вивчення та широкого використання праць В. І. Леніна, документів КПРС, КП України, з'їздів Рад тощо. Велику увагу автори приділили матеріалам XXIV з'їзду партії, останнім документам ЦК КПРС, де глибоко аналізуються з марксистсько-ленінських позицій національні відносини в нашій країні, визначені основні закономірності розвитку соціалістичних націй і народностей, накреслені чергові завдання КПРС і Радянської держави щодо всемірного зміцнення єдності, дальшого розквіту й неухильного зближення націй та народностей СРСР.

Чільне місце в колективному дослідженні відведене питанням, пов'язаним з втіленням у життя ленінської національної політики КПРС на всіх етапах радянського суспільства. У монографії наголошується на значенні єдності дій робітничого класу, всіх трудящих України з російським пролетаріатом і селянством у боротьбі за перемогу й утвердження Радянської влади, розкривається безкорислива величезна допомога російського народу українському в створенні УРСР та її захисті від ворогів соціалістичної революції. Воєнно-політичний союз радянських республік, що виник у результаті здійснення ленінської національної політики і базувався на визнанні суверенності і незалежності радянських республік, став вирішальним фактором перемоги трудящих України в 1918—1920 рр.

Досить змістовно подано матеріал про участь трудящих України у загальнонародному русі за утворення Союзу РСР. На основі документів розкриваються і конкретизуються ті обставини, які вимагали й сприяли об'єднанню радянських республік в єдину союзну державу. Переконливо показується величезна заслуга в створенні багатонаціональної держави вождя партії і народу В. І. Леніна.

«Володимир Ілліч Ленін і створена ним Комуністична партія,— зазначається в рецензованій праці,— були натхненниками і організаторами соціального і національно-

го визволення українського народу, створення Української Радянської Соціалістичної Республіки, об'єднання радянських республік в єдину могутню союзну державу» (ст. 60—62). В монографії викриваються українські буржуазні націоналісти та інші вороги, що намагалися розірвати братерські зв'язки українського народу з іншими народами багатонаціональної країни і насамперед з братнім російським народом, чинили запеклий опір їх об'єднанню.

Досить повно розкриваються питання співробітництва українського народу з братніми народами СРСР у процесі проведення індустріалізації, колективізації та культурної революції. В праці підкреслено, що об'єднані в єдину сім'ю народи нашої країни під керівництвом Комуністичної партії спільними зусиллями провели в життя ленінський план побудови соціалістичного суспільства. Економіка Радянської України формувалась і розвивалась у тісному економічному зв'язку з економікою інших районів і республік СРСР. Вперше наведено ряд узагальнюючих даних про співробітництво трудящих УРСР з РРФСР та іншими братніми республіками, про їх спільні історичні досягнення в справі побудови соціалізму, які становлять значний науково-політичний інтерес. Глибоко розкривається історія соціалістичного змагання робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції Радянської України з братніми республіками СРСР у період соціалістичного будівництва. Автори дійшли правильного висновку: на основі єдиної соціалістичної системи господарства в ході соціалістичного будівництва спільними зусиллями всіх народів могутнього Радянського Союзу було проведено в життя ленінський принцип досягнення фактичної рівності народів, вирівнювання рівнів розвитку республік. У книжці наведено переконливі дані про розквіт Радянської України в братній сім'ї народів СРСР, історичне значення співробітництва радянських народів для побудови соціалізму в нашій країні. Хвилюючими є сторінки монографії, де розкривається ідейно-політична єдність, бойова і трудова співдружність братніх народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни, йдеться про велику і широкую допомогу, яку подали росіяни, казахи, узбеки, башкири, таджики, киргизи, удмурти та ін. народи українцям, евакуйованим на початку війни у східні райони. Цікаві також дані про багатонаціональний склад Радянської Армії, частини і з'єднання якої визволяли Україну від німецько-фашистських загарбників. Широко висвітлюється допомога народів-братів у відбудові народного господарства УРСР, що потерпіло від окупації. Автори підкреслюють значення рішень XX з'їзду КПРС для всебічного розвитку економіки і культури всіх соціалістичних націй та народностей, для завершення побудови соціалізму в СРСР. Значне місце в рецензованій книжці приділено періодові розгортаного

будівництва комуністичного суспільства, що відкриває новий етап у справі зближення народів Радянського Союзу, зміцнення їх дружби і братерства.

Виходячи з документів КПРС, дослідники з особливою силою підкреслюють, що Союз РСР базується на дружбі і співробітництві народів нашої країни, спільності соціально-економічного ладу, політичної системи, єдиної соціалістичної ідеології. Розкриваються такі важливі положення, як суть нової історичної спільності людей — радянського народу, підкреслюється провідна роль багатонаціонального робітничого класу в суспільстві, Комуністичної партії — натхненника і організатора братерського союзу народів у боротьбі за комунізм. Говорячи про єдність і взаємодопомогу в господарському та культурному будівництві, автори стверджують, що економіка СРСР — єдиний, цілісний народно-господарський комплекс — розвивається на науковій основі спільними зусиллями всіх націй і народностей нашої країни. Братнє співробітництво народів СРСР ґрунтується, насамперед, на економічній основі шляхом створення всіма народами країни матеріально-технічної бази комунізму. В дослідженні показано, що в системі загальносоюзного розподілу праці важливу роль відіграє економіка України.

Автори монографії переконливо доводять, що розвинутий соціалізм створює умови для розквіту й зближення націй, і тенденція до зближення стає провідною, в результаті чого роль інтернаціонального фактора зростає. Діалектика цього розвитку така, що посилення інтернаціонального стає неодмінною і головною умовою дальшого розквіту національного. В монографії головна увага наголошується на

проблемі зближення націй, на висвітленні питань, що характеризують загальносоюзні процеси в галузі економічній, політичній, ідеологічній.

Хотілося б висловити й декілька побажань відносно цього видання. Варто було б більш глибоко висвітлити спільні зусилля всіх радянських народів щодо зміцнення обороноздатності Радянської країни напередодні Великої Вітчизняної війни, взаємозбагачення культур народів СРСР у період розвинутого соціалістичного суспільства. Доцільно було б також ширше показати допомогу РРФСР та інших радянських республік у відбудові зруйнованого ворогами народного господарства України в післявоєнні 1921—1925 та 1946—1950 рр. Відсутній у книзі матеріал про співробітництво радянських народів у виконанні планів дев'ятої п'ятирічки. Хоча і важко працювати з «гарячим» матеріалом, та це необхідно в роботі, яка відображає наше сьогодення.

Особливо ж корисно було б, щоб такій фундаментальній праці передував і відповідний історіографічний огляд.

Дещо псує загальне добре враження від книги наявність у ній недоліків редакційного характеру: стилістичних огріхів, неточностей у цифрах і фактах, повторів у тексті тощо.

У цілому ж колективна монографія — серйозне наукове дослідження, яке вносить новий вклад у розробку надзвичайно важливої і складної проблеми — розвитку міжнародних відносин, зміцнення дружби і братерства всіх народів нашої країни.

Ю. Ю. Кондуфор,
С. Н. Саженьюк

**О. М. ШВИДАК. ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА
ЄДНІСТЬ ТРУДЯЩИХ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ
У РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНІЙ
БОРЬБІ (1929—1939 рр.).**

Видавництво Київського університету,
К., 1972, 228 с.

Монографія О. М. Швидака, яка нещодавно вийшла в світ, присвячена одній з мало вивчених, але актуальних проблем історичної науки — діяльності КПП і КПЗУ щодо зміцнення єдності дій трудящих Польщі і Західної України у революційно-визвольній боротьбі. Адже вивчення процесу розвитку світового комуністичного руху на різних історичних етапах у цілому та інтернаціоналістської діяльності кожної партії, зокрема, має велику наукову і практичну цінність.

Особливий інтерес у цьому відношенні являє досвід комуністичних і робітничих партій, які працювали в багатонаціональ-

них державах і за своїм складом були багатонаціональними, зокрема Компартії Польщі та Компартії Західної України.

Зарубіжна реакційна історіографія всіляко фальсифікує історію революційного руху на західноукраїнських землях, заперечує віковічне прагнення трудящих цього краю до возз'єднання з УРСР, можливість співробітництва польського і українського народів. З огляду на це привертає увагу науковців і широкого загалу читачів рецензована монографія. Її автор поставив за мету дослідити й узагальнити досвід КПП та КПЗУ щодо інтернаціонального згуртування трудящих. Він широко використав праці В. І. Леніна, зокрема з національного питання, а також статті та шромовні видатних діячів КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху. Аналізуючи документи Комінтерну, КПП і КПЗУ, О. М. Швидак показує, як їх рішення втілювалися в життя, які форми і методи використовували партійні організації для інтернаціонального згуртування народних мас різних національностей, докладно ви-

світлює труднощі, що їх довелося переборювати КПП і КПЗУ в своїй практичній діяльності.

Значне місце в праці відведено викриттю реакційної суті та ролі українського буржуазного націоналізму і польського великодержавного шовінізму, опортуністичної політики правого керівництва так званих соціалістичних партій. Автор підкреслює, що революційний рух у Польщі та на Західній Україні набрав би ще ширшого розмаху, якби праві лідери ППС, Стронніцтва Людового, Бунду та інших реформістських партій і організацій не виступали проти об'єднання трудящих у боротьбі за соціальне та національне визволення.

КПП вела рішучу боротьбу проти правого керівництва ППС. Однак, як правильно зазначається в монографії, вона недостатньо послідовно засуджувала лівацькі тенденції, догматизм і сектантство. Лише після VII конгресу Комінтерну Компартія Польщі почала здійснювати більш гнучку тактику. Враховуючи процеси радикалізації, які охопили так звані середні верстви суспільства, КПП наполегливо шукала шляхів до зближення з соціалістичними і селянськими партіями та залучення до боротьби їх рядових членів, широких мас поневолених національностей.

Історик ґрунтовно висвітлив ряд важливих аспектів досліджуваної проблеми, зокрема міжнародну солідарність польських і українських трудящих з міжнародним пролетаріатом у боротьбі проти імперіалізму, фашизму та війни; солідарність з народом революційної Іспанії; діяльність організацій МОДР Західної України і Польщі: спільну боротьбу польських і українських трудящих за амністію політичних в'язнів, звільнення Г. Димитрова і Е. Тельмана, на захист СРСР, показав вплив соціалістичного будівництва в СРСР і зокрема в Українській РСР на розгортання революційного руху західноукраїнських трудящих. Переконалими є висновки автора про найважливіші фактори, що зумовили дальший розвиток і зміцнення революційних традицій спільної боротьби трудящих Польщі і Західної України в 30-х роках XX ст.

Найважливішою умовою, що забезпечувала успіх у визвольній боротьбі, було те, що КПП і КПЗУ керувалися марксистсько-ленінською теорією. Ім'я В. І. Леніна, його вчення — джерело, звідки революціонери черпали сили для своєї діяльності.

Спільна революційно-визвольна боротьба українських і польських трудящих зумовлювалася єдністю їх класових інтересів, ідей та цілей.

КПП і КПЗУ прагнули всіляко зміцнювати союз робітників і селян. На конкретних прикладах у праці висвітлено провідну роль пролетаріату Польщі і Західної України в революційному русі. Автор підкреслює, що перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення Укра-

їнської РСР створили умови для його успішної боротьби за возз'єднання краю з УРСР.

У монографії показано, що глибокі традиції спільної боротьби трудящих Польщі і Західної України, які зародилися в класових битвах 20—30-х років, ще більше зміцнили в боях з фашизмом у роки другої світової війни. За прикладом народів СРСР польський народ назавжди скинув ярмо експлуататорів і утворив державу нового типу — Польську Народну Республіку. Таким чином виникла нова основа для зміцнення дружби двох братніх народів — радянського і польського, яка ґрунтується на принципах пролетарського інтернаціоналізму, взаємної поваги і братерської взаємодопомоги, на спільності інтересів і прагнень. Цьому питанню присвячено спеціальний розділ.

Автор використав широку джерельну базу, ввів у науковий обіг ряд нових архівних документів. Важливою рисою рецензованої монографії є її чітка ідейна спрямованість.

Разом з тим, праця не позбавлена окремих недоліків. Так, О. М. Швидак лише згадує про діяльність Профінтерну, але чомусь не висвітлює його впливу на розвиток профспілкового руху в Польщі і на Західній Україні. Він надто поверхово аналізує реакційну суть сіонізму і роль сіоністських організацій, які виступали проти інтернаціонального єднання трудящих.

Цитуючи на стор. 81 відкритий лист ЦК КПП від 7 березня 1933 р., дослідник не зазначив, що ЦК КПП закликав трудящих всієї Польщі (а не лише Західної України та Західної Білорусії) підтримати німецький пролетаріат у боротьбі проти фашистського терору.

О. М. Швидак цілком слушно приділив певну увагу боротьбі МОДР за звільнення Г. Димитрова, однак, на жаль, не навів конкретних прикладів виступів західноукраїнських і польських трудящих на захист болгарського революціонера, хоча вони й мали місце.

У монографії вказується, що Олішський селянський страйк 1934 р. охопив 130 сіл. Насправді цей страйк, розпочавшись в Олиці, згодом був підтриманий народними масами Луцького, Ковельського та інших повітів Волині (стор. 105). Водночас автор не врахував даних Г. М. Ордовської та П. М. Яцківа (Заграва волі, Львів, 1970, стор. 180) про кількість вбитих та поранених під час перитравневих демонстрацій на Волині і навіть неточні підрахунки (50 чол. замість 93). Вимагає також уточнення число добровольців, які протягом 1936—1938 рр. прибули із Західної України та Польщі в Іспанію для антифашистської боротьби.

Автору варто було б чіткіше подати матеріал про діяльність комуністів після розпуску КПП і КПЗУ. На стор. 187 монографії, наприклад, зазначається, що замість розпущених в 1938 р. комуністичних осе-

редків виникали антифашистські комітети, а на стор. 189 йдеться про наявні, тобто ще не ліквідовані в 1939 р., комуністичні комірки. Як це зрозуміти? Адже всі комуністи, в тому числі низових партійних організацій, повинні були виконувати постанову Комінтерну про розпуск КПП і КПЗУ. Цього вимагала партійна дисципліна.

В цілому праця О. М. Швидака написа-

на на високому науковому та ідейному рівні і є вагомим внеском у радянську історичну науку. Вона буде з інтересом зустрітута найширшими колами радянських і польських читачів, послужить благородній меті — вихованню трудящих на принципах класової солідарності і пролетарського інтернаціоналізму.

М. К. Івасюта,

П. Д. Сардачук

В. А. МАЛАНЧУК.
ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
В. Ю. ОХРИМОВИЧА,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1972, 137 с.

XIX ст. називають добою активного захоплення фольклором та етнографією. Причому цей процес характерний не лише для України, але й інших країн. Слід згадати хоча б братів Грім та Гердера в Німеччині, період слов'янського відродження в Польщі, Чехії, Сербії, високі здобутки російських діячів культури. «Письменник, — підкреслював український історичний журнал ще на початку століття, — повинен бути допитливим спостерігачем сімейного побуту, звичок, благодущності та вад»¹.

Саме в цей час прозвучав оптимістичний заклик прогресивно-демократичних діячів: «Зберімо і збережимо уцілілі в устах народних залишки малоросійського слова, не говорю словесності. Тому, що ми привикли під нею розуміти лише писані, притім з майстерністю, словесні твори»².

В 40—60-х роках на Україні з'явилася велика плеяда письменників, які глибоко вивчали життя народу. Це — М. Мартовичський, О. Псьол, О. Гроза, М. Макаровський, Т. Падура, О. Корсун, С. Писаревський, Я. Кухаренко, С. Олександров, К. Тополя та інші, а в фольклорно-етнографічній науці, либонь, не менший загін дослідників.

У розвитку української етнографії Іван Франко бачив три етапи: перший — кінець XVIII ст. — 60-ті роки XIX ст., другий — 60—80 рр. XIX ст. і третій, якісно новий, розпочався десь на зрізі 80—90-тих років. «Замість давніх етнографів-авторів, — писав великий Каменяр, — що громадили всяку всячину, всього потроху, аби тільки заповнити том, постають збирачі систематики, що виходять із наукових поглядів на ціль етнографії і дивляться критично на матеріал»³.

Саме до таких етнографів він зарахував

і В. Ю. Охримовича. Діяльність цього, — за висловом Ф. М. Колесси, — «талановитого спостерігача і синтетика» припадала саме на той час, коли в Галичині революційно-демократичні ідеї починають відлюноватись у серцях народу, а фольклорно-етнографічна література мала вже у своєму науковому арсеналі цікаві спостереження і набутки таких визначних діячів культури, як І. Франко, М. Павлик, М. Драгоманов, В. Гнатюк, В. Щурат, В. Навроцький, О. Рожкевич та ін.

Характеризуючи етнографічну діяльність Охримовича, авторка рецензованої монографії зазначила, що не слід забувати обставин суспільно-політичного життя в Галичині, які не могли не позначитись на його науковій і політичній діяльності. Та якщо до цього додати, що Охримович народився 27 травня 1870 р. в с. Велдіж (тепер с. Шевченкове Долинського району Івано-Франківської області) і виховувався в сім'ї священника, то зрозуміло, що цим і необхідно пояснити його ідейно-політичну невизначеність й хиткість в окремий період етнографічно-наукової діяльності. Проте в найголовнішому ряді своїх творів, зокрема в «Значенні малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи», «Про наголос в українськоруській мові», «Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних», наприклад, при вивченні культури й побуту українського народу вчений виходив з соціальних і національних причин гноблення, умов класової диференціації на селі.

У першому розділі монографії «Побут українського народу в етнографічних працях Охримовича» В. А. Маланчук на широкому фактологічному матеріалі простежила творче становлення вченого. Вже в ранніх своїх творах, наприклад, у невеликому за обсягом дослідженні «Про родову спільність в Скільських горах» Охримович намагався охопити найрізноманітніші проблеми: і риси патріархальних принципів сім'ї, і існування залишків сімейних обичаїв в бойківських селах, і родову безправність жінки. Належною заслугою молодого вченого було те, що він не констатував лише фактів, як спостерігач, а дошукувався «призвідів» тих чи інших явищ, намагався докопатись до історичної обумовленості різних процесів, до їх соціально-економічних причин. Високу оцінку діяльності Охримовича з цього приводу дав

¹ «Украинский вестник», 1818, ч. 1, стор. 111.

² «Украинский вестник», 1818, ч. 2, стор. 123.

³ Див. М. Яценко. Володимир Гнатюк, К., 1964, стор. 93.

Ів. Франко в статті «Сліди снохачтва в наших горах».

Охримович дослідив історію розвитку сім'ї, її моральні устої на матеріалах українських і білоруських обрядів, а також поетичний епос народу. Правильно зазначила дослідниця, що «весільні пісні розкрили перед ним не лише особисте життя людини, а й місце її у суспільстві, взаємодія з ним».

Важливу роль у дослідженнях В. Охримовича відведено етнографічному розглядові українського весілля. Вчений прийшов до правильних тлумачень різних актів і дій, дав їм науково-глибоку і кваліфіковану аргументацію, аналізував походження звичаїв.

Досліджуючи творчість Охримовича, В. А. Маланчук скористалася порівняльним методом спадщини Охримовича з багатою тогочасною літературою та етнографічними набутками радянських дослідників. При цьому вона прагнула до самостійних тверджень і висновків.

Т. БАЙЦУРА.
ЗАКАРПАТОУКРАИНСКАЯ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В РОССИИ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Словацьке педагогічне
видавництво в Братиславі.
Відділ української літератури
в Пряшеві, 1971, 227 с.

До недавня важливий етап в історії розвитку слов'янських взаємин — діяльність закарпатоукраїнської інтелігенції в Росії у першій половині XIX ст. не привертала уваги дослідників. Представники буржуазної історичної науки Габсбурзької монархії та царської Росії замовчували або фальсифікували діяльність учених — виходців з Закарпатської України, — що переселились до Росії.

Діяльність професорів Петербурзького університету Балуг'янського, Лодія та Кукольника, які свого часу переїхали з Австрії, довгий час не знаходила відображення ні в історії університету, ні в літературі. Слідом за В. Рождественським історики університету відносили цих учених до «старозавітних схоластів... які не відзначалися особливими талантами»¹ і не відкривали нових горизонтів та шляхів у науці.

Лише наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. з'явилися праці зарубіжних і ра-

Важливе місце в науці посіла праця В. Охримовича «Знадоба для пізнання народних звичаїв та поглядів правних».

«Існування юридичних законів у класовому суспільстві, — як зазначила дослідниця, — не погоджених з тими, які собі виробив протягом віків народ, завдавало в повсякденному житті відчутної шкоди». Тому Охримович цьому питанню надавав великої ваги, намагаючись пояснити походження тих чи інших законів.

Цікавим є розділ монографії «Нотатки про специфіку побуту народів Сибіру», де йдеться про заінтересованість Охримовича побутом російського народу і евенкійської народності.

Дослідниця, добре володіючи матеріалом, глибоко і конкретно проаналізувала питання соціології, мовознавства і статистики, якими займався В. Охримович.

Монографія про палкого дослідника життя українського народу — цікаве і потрібне спостереження.

Т. Ю. Салига

дянських дослідників (Л. Тарді, В. М. Зверев, Д. І. Юфанов, Є. М. Косачевська, А. С. Подражанський та ін.), які висвітлювали окремі сторони цієї теми.

Останнім часом зріс інтерес до цього питання в Чехословаччині, свідченням чого є цікавий і докладний нарис М. Федора про діяльність «іменитого земляка» М. А. Балуг'янського, уродженця Вишньої Ольшави².

Тамара Яківна Байцур — авторка рецензованої монографії — відома радянським читачам змістовною працею про українського вченого, який переселився в Росію, — Ю. І. Венеліна³. Праця «Закарпатоукраїнська інтелігенція в Росії в першій половині XIX века» є зведеним нарисом, присвяченим великій групі української інтелігенції, що переїхала в Росію у першій половині XIX ст. Серед них були філософи і юристи, економісти і математики, лінгвісти і лікарі, в тому числі професори М. А. Балуг'янський, В. Г. Кукольник, П. Д. Лодій, лейб-медик І. С. Орлай, відомий славист і болгарознавець Ю. І. Венелін, а також учителі гімназій та ліцеїв М. В. та І. В. Білевичі, К. П. Павлович та ін.

² М. Fedor (Martin). Michail Andrejevič Balugjanskij. Prispěvky k mezislovanským vztahům v československých dějinách. Slovenské štúdie SAV. Bratislava, 1960, стор. 497—531.

³ Тамара Байцур. Юрій Іванович Венелін. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві, 1968.

¹ С. Петербургский университет в первое столетие его деятельности (1819—1919). Материалы по истории С. Петербургского университета, т. I, 1819—1835. Под. ред. Рождественского. Пг. 1919, стор. XIX. Г. А. Гук ов с к и й. Ленинградский университет, 1819—1944, М., 1945, стор. 9.

Монографія складається з 3-х глав та заключної частини, в додатку подаються списки опублікованих творів А. М. Балуг'янського, Ю. І. Венеліна, В. Г. Кукольника, творів і перекладів П. Д. Лодія та І. С. Орлая.

В невеликому історіографічному вступі, що розпочинає першу главу, дається досить повний огляд літератури і джерел з обраної теми. Заслугує на увагу сумлінність і наукова принциповість, з якою Байцура оцінює праці своїх попередників.

Авторка вводить у науковий обіг ряд нових документів, що характеризують діяльність В. Г. Кукольника, П. Д. Лодія і, особливо, І. С. Орлая та Ю. І. Венеліна. Майже вичерпне використання літератури з теми дало їй змогу першою серед дослідників так різнобічно висвітлити багатогранну діяльність великої групи закарпатсько-української інтелігенції в Росії першої половини XIX ст.

Надзвичайний інтерес становлять сторінки вступної частини, де розглянуто питання про національну належність найбільш відомих з названих діячів, а також термінологічне питання (стор. 11—17) — об'єкт гострої полеміки в зарубіжній літературі. Не можна не погодитися з Т. Байцурою, котра стверджує, що «всі спроби встановити національну належність уродженців Карпатської Русі», тобто вірно вирішити питання, ким вони були: українцями, угорцями чи словаками, — для початку XIX ст. «здаються модерністськими», оскільки йдеться про період, коли «національні принципи, національні ідеї тільки зароджувались». Такі ж переконливі докази щодо понять «Карпатська Русь», «карпаторуські» вчені та ін., які розглядаються тільки в історичному плані.

У другій главі дослідниця переконливо доводить, що причиною переселення українських учених до Росії головним чином були політичні та релігійні міркування. Свідчення І. С. Орлая щодо цього не залишає жодних сумнівів. Рекомендуючи Балуг'янського, Кукольника, Лодія та ін. на службу в Росії, Орлай підкреслював, що довір'я з боку Росії вони сприйняли з тим більшою радістю, що крім свідомості бути корисними «своїм єдиновірцям і єдиновірцям», вони мають надію одержати в Росії «вигоди, що винагородять здібність їх і старання», чого в австрійській службі через передсуду католиків та інші «політичні причини досягти вони не можуть»⁴.

Однак авторка дещо перебільшує прогресивність реформаторської політики Олександра I на початку XIX ст. (стор. 19—22), некритично викладає декларовану урядом програму перетворень у зв'язку з затвердженню статуту 1804 р. Хоч цей статут і не вводив станових обмежень, він, за допомогою ряду спеціальних указів та

циркулярів⁵, фактично заклав доступ в університет податним станам, не кажучи вже про кріпосних селян.

Та все ж Т. Байцура має рацію, заявляючи, що переїзд до Росії українських учених «набув деякою мірою еміграційного характеру».

У третій, основній главі найбільш повно розкрито всі сторони діяльності закарпатсько-української інтелігенції в Росії, те велике значення і глибокий слід, що вона полишила в розвитку науки та освіти своєї другої батьківщини.

Такий, короткий, зміст рецензованої праці. Викликає заперечення трактування авторкою характеру діяльності М. А. Балуг'янського і оцінка його суспільно-політичних поглядів, останнє значною мірою стосується і П. Д. Лодія, І. С. Орлая та ін. Під впливом традиційної схеми, що закріпилася в нашій та зарубіжній історіографії, Байцура помилково відносить Балуг'янського до «державних діячів свого часу», для якого «були дуже показовими хитання між лібералізмом та консерватизмом, а в окремих випадках консервативні моменти брали гору» (стор. 85—86).

Балуг'янський не був державним діячем, а тим більш — реформатором. Він був ученим чиновником, теоретиком, автором великої кількості проектів, що в більшості не були реалізовані як такі, що не відповідали інтересам дворянської держави. Переконаний противник рабства й деспотизму, Балуг'янський ще в першій чверті XIX ст. виступив прихильником буржуазних перетворень в Росії. Відкинуті урядом, його записки і проекти обговорювались таємно і явно, сприяючи залученню численних прихильників до радикально мислячого середовища.

Не можна погодитися з порівняльною оцінкою поглядів Балуг'янського та Сперанського, що дається в монографії (стор. 84—86). Під впливом «писань» царського історіографа Корфа авторка стверджує, ніби Микола I більше довіряв Балуг'янському, ніж Сперанському. Тимчасом відомо, що після воцаріння Миколи I Сперанський, за влучною оцінкою його біографа Середоніна, «став офіційним юрисконсультом російського уряду». Відомо, що Сперанський — член Верховного кримінального суду над декабристами, а Балуг'янський зачислений до алфавіту декабристів як підозрюваний співучасник.

Звичайно, Балуг'янський, Лодій, Орлай, Венелін були далекими від революційних висновків декабристів, але їх діяльність увійшла органічною частиною в революційну творчість дворянського етапу визвольного руху в Росії. При цьому слід урахувати своєрідність конкретно-історичної обстановки і пам'ятати слова В. І. Леніна, який писав: «Про історичні заслуги судять

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 86, спр. 30, арк. 1—2.

⁵ Полное собрание законов Российской империи, т. XXVIII, № 21 498, 21 499, 21 500 та ін.

не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»⁶.

На жаль, у капітальній монографії Байцури не досить чітко проведено лінію, що об'єднує діяльність окремих представників закарпатоукраїнської інтелігенції. Всі вони, як правило, виступають самостійно. Насправді ж (і про це в ряді місць, особливо в закінченні, згадує й авторка) майже всі вони були зв'язані єдністю думок і дій. За рекомендацією Орлая Балуг'янський, Лодій та Кукольник прибули до Росії одночасно. Вони разом співробітничали в педагогічному інституті та університеті, зустрічались удома (спочатку жили в будинку 12 колегій), обмінювались посібниками та авторськими конспектами.

У формулярних списках Балуг'янського, Лодія та Кукольника у графі «національність» зроблено однотипні записи. Під час суду над професорами Петербурзького університету, Балуг'янський і Лодій діяли як одностудійці проти реакції. Ідея освіти для всіх станів, яку Балуг'янський відстоював у проєкті статуту Петербурзького університету на початку 20-х років XIX ст., виношувалась і обговорювалась у колі земляків і пізніше розвивалась Орлаєм у його записці «Думка про перебудову училищ в Росії».

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 173.

Є. М. Косачевська

ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА.
АНГЛО-ТУРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

1933—1939,
«Наука и искусство»,
София, 1971, 218 с.

ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА.
АНГЛО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ

в 1933—1939 рр.,
вид-во «Наука и искусство»,
София, 1971, 218 с.

Історія виникнення другої світової війни продовжує привертати неослабну увагу дослідників. Особлива роль у цьому відношенні належить історикам-марсистам. Вони, слідуючи настановам В. І. Леніна, покликає «пояснити людям реальну обстановку того, яка велика таємниця, в якій війна народжується...»¹.

У світлі цього значний науковий і політичний інтерес становить рецензована монографія болгарського історика Л. Живкової. Адже в ній, по-перше, йдеться про сусідню нам країну — Туреччину, по-друге, автор опрацювала велику кількість документальних матеріалів, зокрема й ті, що

В рецензованій праці мають місце неточності та помилки в написанні. Назвемо деякі з них. Не міг Балуг'янський — ректор університету — інспектувати середню школу, як пише на 99 стор. авторка. Не зовсім точно твердження Т. Байцури, що «більшість своїх праць Балуг'янський писав або німецькою, або французькою мовами» (стор. 63). Всі чорнові проєкти і записки вченого, починаючи з 1819 р., написані його рукою російською мовою. Ручкопис, що зберігається в архіві АН СРСР (ф. 117, оп. 1, № 2), не належить перу Балуг'янського (стор. 67), а є конспектом лекцій професора в записках його учня К. Арсенєва. Чорнова записка Балуг'янського, адресована Сперанському, знайдена нами в ЦДІА СРСР, ф. 1251 (Сперанського), оп. 1, спр. 89, не є офіційним документом, як стверджує авторка на стор. 71.

Та всі ці зауваження жодною мірою не применшують достоїнств книги Т. Я. Байцури, фундаментальне дослідження якої становить значний інтерес і суттєво заповнює прогалини у вивченні історії науки та освіти Росії першої половини XIX ст. Книга, безсумнівно, приверне також увагу славістів, які знайдуть у ній багато цікавого з історії розвитку слов'янських взаємозв'язків на початковому їх етапі.

зберігаються в англійських архівах. В її ґрунтовному дослідженні розкривається чимало нових сторінок історії тієї «великої таємниці», що передувала другій світовій війні.

Докладний аналіз етапів розвитку англо-турецьких відносин, дипломатична боротьба імперіалістичних держав за Туреччину і зв'язаний з цим великий комплекс міжнародних подій, що відбувалися на Балканах, Близькому та Середньому Сході, у Південно-Східній і Центральній Європі в драматичний передвоєнний час, — все це становить предмет дослідження болгарського вченого.

У книзі аргументовано показано, що світова економічна криза 1929—1933 рр. і загострення міжнародної обстановки на початку 30-х років істотно вплинули на зовнішньополітичний курс Турецької республіки. Вміло використавши страх турків перед можливою агресією фашистської Італії, британська дипломатія доклала чимало зусиль, щоб «переконати» Анкару в тому, що тільки Англія зможе гарантувати безпеку Туреччині в басейні Середземного моря. Втягнувши Турецьку державу в орбіту своєї зовнішньої політики, англійський імперіалізм тим самим намагався зміцнити власні позиції в цьому районі земної кулі. Висвітлюючи зовнішньополітичний курс

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 395.

правлячих кіл Туреччини, автор дійшов висновку, що їх орієнтація на західні держави зумовлювалася насамперед класовою природою турецької національної буржуазії, в політиці якої дедалі відчутніше брала гору реакційна тенденція. В середині 30-х років, як зазначається у праці, в Туреччині в основному завершився процес зрощування верхівки національної буржуазії з реакційними компраторськими елементами, що відігравали істотну роль у керівництві державою.

Так звана «джентльменська угода» Туреччини з Англією (грудень 1935 р.), її блокування з Великобританією на конференції в Монтрі, скликаній для вироблення нового режиму чорноморських проток (червень—липень 1936 р.), прихована та явна підтримка мюнхенської політики «невтручання», нарешті, укладення англо-франко-турецького пакту про взаємодопомогу (19 жовтня 1939 р.) — такі основні віхи еволюції турецької зовнішньої політики, що детально проаналізовані автором рецензованої монографії. «Відносини з Англією стали наріжним каменем турецької зовнішньої політики». «З'явилася Туреччина, яка дивиться на Лондон і не дивиться більше на Москву або Париж, а ще менше на Берлін...», — так хвастовито доповідав у 1936 р. посол його величності в Анкарі Персі Лорен своєму шефу, міністрові закордонних справ Антоні Ідену. Архівні документи Форін офіс, які містять ці повідомлення, наводяться у спеціальному додатку до тексту книги (стор. 188, 192).

Однак даремними були сподівання Алкари на всесилля англійського «друга» — зазначені акції турецьких правлячих кіл не лише не забезпечили країні жаданої безпеки, а, як показали наступні події, навіть заподіяли шкоди її національним інтересам. В монографії викривається двоїста, лицемірна політика Великобританії щодо Турецької республіки, наводяться яскраві приклади небажання Лондона протягом тривалого часу брати конкретні зобов'язання щодо останньої. Переконливі факти свідчать про те, як під приводом досягнення з Туреччиною так званого «недокументованого взаєморозуміння» Форін офіс неодноразово відхиляв її пропозиції про укладення Середземноморського пакту, спрямованого проти італійської агресії (стор. 36, 59, 86, 112). Коли ж влітку 1938 р. міністр закордонних справ Туреччини Арас, стурбований погіршенням міжнародної обстановки, звернувся до англійського уряду з проханням про підписання англо-франко-турецького союзного договору (Франція погодилась на це), то Лондон відповів: «Існують серйозні причини проти нашої участі в трійстому союзі...», оскільки він (союз) «буде розцінений Італією як провокаційний і ще більше ускладнить англо-італійські відносини...» (стор. 110, 197—198).

Повчальна історія з так званими англійськими «гарантіями», що були дані деяким

балканським та східноєвропейським країнам у переддень другої світової війни. В зв'язку з цим Л. Живкова справедливо зазначає, що тільки під впливом міжнародних обставин Англія була змушена демонструвати перед світовою громадськістю свою «рішучість» протистояти фашистській агресії, використовуючи для цього «політику гарантій» як єдину форму, що може прикрити на певний час її справжні цілі та наміри (стор. 146).

Ціна вказаних «гарантій» добре відома. Численні застереження і умови, що передбачали їх реалізацію, зводили нанівель можливість втілення їх у життя. Про ставлення самої Англії до цих «гарантій» свідчив хоча б такий факт. Коли в березні 1939 р. Наркомат закордонних справ СРСР звернувся з запитанням до англійського посла в Москві, якою буде позиція Великобританії на випадок гітлерівської агресії проти Румунії, останній ухилився від відповіді, зазначивши при цьому, що Румунія географічно ближче до СРСР, ніж до Англії. Водночас Радянський уряд запропонував негайно скликати нараду представників зацікавлених країн (СРСР, Англії, Франції, Румунії, Польщі і Туреччини) для вироблення спільних заходів проти можливої фашистської агресії. Проте Лондон відповів, що вважає радянську ініціативу передчасною². І в світлі цього являє певний інтерес вміщене в книзі Л. Живкової висловлювання Ісмета Іненю (після смерті Кемаля Ататюрка 10 листопада 1938 р. його було обрано президентом Турецької республіки) про політику західних держав. У бесіді з заступником наркома закордонних справ СРСР В. П. Потьомкіним у травні 1939 р. він говорив про те, що західні держави не тільки не протидіяли німецькій експансії в Східній Європі, але й вбачали в ній засіб залишитися осторонь воєнного конфлікту, а малі країни, переконавшись у бездіяльності західних держав, втратили будь-яку надію на їх допомогу (стор. 153). Зрозуміло, що подібне становище штовхало Туреччину на шлях балансування та лавірування, використання конкурентної боротьби між імперіалістичними державами, зокрема між Англією і Німеччиною.

Важливе питання, якому автор приділяє чільну увагу, — балканська політика Англії, тим більше, що Туреччині (вона — не тільки азіатська, а й європейська країна) відводилась роль активного провідника англійського впливу на Балканах (стор. 96, 167). Це яскраво проявилось під час

² Фальсификаторы истории (Историческая справка). Внешняя политика Советского Союза, 1948 год, ч. I, М., 1950, стор. 90—91; Людмила Живкова. Англотурските отношения 1933—1939, стор. 124, 126; СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 — август 1939). Документы и материалы, М., 1971, стор. 246—247.

утворення (лютий 1934 р.) і діяльності так званої Балканської Антанти в складі Туреччини, Греції, Югославії та Румунії. Ризиковані дипломатичні комбінації, до яких вдавався Лондон щодо країн цього району, його намагання всіма силами не допустити Радянський Союз до участі в організації справи колективної безпеки в Південно-Східній Європі зробили неідеальним це об'єднання перед лицем фашистської загрози.

Провокаційною була британська політика щодо Болгарії. Спроби Англії, зауважує Л. Живкова, втягнути цю балканську країну в зазначений політичний блок, добитися легалізації її переозброєння пояснювалися не наміром виправити несправедливі статті договору, підписаного в Нейї*, а бажанням зміцнити свої політичні позиції в Болгарії (стор. 96, 140).

Значна увага в дослідженні приділена Радянському Союзу, його миролюбній зовнішній політиці, радянсько-турецьким відносинам. І це не випадково. Адже перемога національно-визвольного руху 1918—1923 рр. у Туреччині, створення тут незалежної республіки стало можливим під благотворним впливом Великого Жовтня, завдяки дружній підтримці і допомозі Країни Рад. Радянсько-турецьке співробітництво, основи якого були закладені великим другом народів Сходу В. І. Леніним і керівником нової Туреччини К. Атаюрком, протягом майже двох десятиліть успішно розвивалося в інтересах обох сусідніх країн, служило важливим фактором збереження миру на Балканах та Близькому Сході.

Л. Живкова звертає увагу на ту обставину, що процес зближення Туреччини із західними державами, передусім з Англією, супроводжувався поступовим відходом Турецької республіки від політики дружби і співробітництва з СРСР (стор. 11, 95, 181, 207, 209). В зв'язку з цим у монографії наводяться переконливі приклади, як під тиском англійської дипломатії Туреччина робила кроки, що суперечили її життєвим інтересам та ускладнювали відно-

сини з Країною Рад. Так, невдовзі після конференції в Монтрі турецький уряд, усвідомлюючи, що запроваджений новий режим чорноморських проток не міг достатньою мірою гарантувати безпеку СРСР в цьому районі, запропонував йому укласти додаткову спільну угоду про заборону проходження через протоки військових кораблів держав, які чинили б агресію проти Радянського Союзу. У відповідь на цю пропозицію Радянський уряд висловив готовність на випадок агресії проти Туреччини в басейні Середземного моря подати їй необхідну допомогу, в тому числі військово-морськими та військово-повітряними силами. Проте перспектива досягнення такої важливої для справи миру угоди аж ніяк не влаштувала імперіалістичні кола Англії. Використавши свій вплив на Анкару, вони добилися відмови останньої від своєї ж ініціативи (стор. 79—87, 194). Так само внаслідок дипломатичних інтриг Лондона і Парижа Туреччина не використала сприятливих можливостей для підписання запропонованого радянською стороною пакту про взаємодопомогу (стор. 175). У рецензованій праці переконливо викрито буржуазних фальсифікаторів справжніх причин пересорієнтації турецької зовнішньої політики в 30-х роках. У монографії Л. Живкової зміщено докладний історіографічний вступ, у якому аналізується широкіше коло англійських, турецьких, болгарських, радянських, американських, німецьких, французьких, югославських джерел і літератури (автору пощастило використати нові неопубліковані архівні матеріали Форін офіс), а також дається розгорнуте резюме російською, англійською і турецькою мовами.

Звичайно, в цій книзі не всі питання досліджуваної теми всебічно висвітлені, водночас подекуди зустрічаються зайва деталізація, а також окремі неточності в написанні прізвищ (стор. 112, 142), географічних назв (стор. 45) тощо.

Оригінальна праця Л. Живкової, яка є першим марксистським дослідженням цієї важливої і складної проблеми, актуальна й цінна як в науковому, так і в політичному відношенні. В ній знайдуть багато корисного всі, хто цікавиться історією дипломатії та міжнародних відносин.

І. Ф. Черніков

WITOLD KULA. MIARY I LUDZIE.
*Państwowe wydawnictwo naukowe,
Warszawa, 1971, 667 s.*

ВИТОЛЬД КУЛЯ. МИРИ І ЛЮДИ.
*Державне наукове видавництво,
Варшава, 1971, 667 с.*

Широка постановка питань, схильність до синтезування фактів, що взагалі властиве працям Вітольда Кулі, характеризує й

рецензовану книгу. Вона ніби моделює в основних рисах метрологічні явища періоду розвинутого феодалізму, визначає зв'язки між ними і накреслює тенденції розвитку. До висвітлення основних проблем, поставлених у дослідженні, В. Куля підходить, коротко простежуючи основні етапи історії мір з найдавніших часів. Основна ж увага автора зосереджена на системах вимірювання в європейських країнах у XVI—XVIII ст. Автор переконливо дово-

* Один з договорів Версальської системи, який був нав'язаний Болгарії імперіалістичними державами в листопаді 1919 р., мав винятково грабіжницький характер.

дить пережитковість і застійність феодальної метрології у зазначений час. Зрештою вимогу радикальних метрологічних змін було записано на прапорах буржуазних революцій.

У книжці, що є підсумком багаторічних історико-економічних студій ученого¹, дістала дальший розвиток і узагальнення його метрологічна концепція. Остання заслуговує того, щоб на ній, бодай коротко, зупинитися.

В історіографії метрологічної науки побутує як аксіома положення про надзвичайну різноманітність одиниць виміру, що передували метричній системі. Фахівці звичайно пояснювали цю різноманітність феодальною роздробленістю. Йшлося про територіальні розбіжності у величинах одиниць або відповідних за значенням мір. Тимчасом існують інші, більш глибокі причини цього явища. На думку вченого, вони полягають у функціональному і значеннєвому характері дометричних мір. Дослідник підкреслює, що «у примітивному мисленні міра є чимось, що виникає з якості предмета, і, в усякому разі, перебуває з цією якістю у тісному зв'язку. Звідси майже кожний предмет слід вимірювати іншою мірою, і жодна з цих мір не може бути зведена до інших» (стор. 162)*. Саме тут автор бачить першопричину різноманітності давніх мір уже на зорі історії людства. Розкриття функціонального змісту і суспільного значення давніх мір, крім того, відкриває можливість для вірного тлумачення багатьох інших метрологічних явищ. Саме тому В. Куля справедливо вважає його першочерговим завданням фахівця-метролога, про що свідчать й інші спеціальні праці вченого².

Відомо, що за часів феодалізму більшою, порівняно з господарськими, стійкістю відзначалися торговельні міри. Потреби внутрішньої і міжнародної торгівлі вимагали стабільності й тривалості дії основних одиниць виміру, інакше купцям годі було й сподіватися на порозуміння з контрагентами з іншого міста, землі чи країни. Тому першочерговим з погляду історика української метрології уявляється дослідження мір, що застосовувалися у торгівлі. Розв'язання автором рецензованої книги питань торговельної метрології викликає особливий інтерес. Важко сказати, чи на Україні мали місце абсолютно всі з реконструйованих В. Кулею явищ практики торговельного вимірювання феодальної

Польщі (наприклад, зміна мір при стабільності ціни — стор. 185; різні способи вимірювання однією мірою і використання різних однойменних мір у торговельних транзакціях** — стор. 186, 260). Але деякі загальні положення дійсно знаходять чіткі аналогії в українських джерелах. Наприклад, теза щодо залежності географії мір від географії ринків, яка доведена в рецензованій книзі матеріалами про торгівлю у Краківському воєводстві XVI—XVIII ст., підтверджується нашими спостереженнями над великим обсягом архівних джерел з території Лівобережної України XVIII ст. Особливо перспективним уявляється застосований В. Кулею метод картографування мір, який, до того ж, збагачує методіку історичної метрології взагалі.

Докладно висвітлені у книзі питання інертності мір та їх змінюваності. У теоретичному плані вони досліджуються фахівцем-метрологом уперше. На широкому порівняльному ґрунті автор доводить, що стабільність багатьох мір, яка за часів феодалізму іноді утримувалася віками, пояснюється причинами економічного та політичного порядку.

Визначальним для метрології міст був їх статус у феодальній державі. Наприклад, незалежний торговельний Гданськ не тільки широко користувався правом на незмінні міські міри, а й активно впливав на вимірювальні системи територій, що були пов'язані з ним економічно. Зовсім інший вигляд мала справа у містах, повністю залежних від великих феодалів. Загалом можна сказати, що на торгах міст Польщі стикалися метрологічні інтереси магната та шляхтича, феодального власника міста і міської торговельної верхівки. Рівнодіюча цих сил у кінцевому рахунку й визначала стан і напрямки розвитку міської метрології.

У сільській місцевості застійність і змінюваність мір докладно аналізуються В. Кулею на великій джерельній основі — польських XVI—XVIII ст. і французьких XVIII ст. письмових пам'ятках. Це дало змогу авторові прийти до висновків, дійсних для періоду розвинутого феодалізму в цілому. Основним чинником руху вимірювальних систем на селі вчений визнає феодальний визиск селянства. Так, міри сипучих тіл і ваги, особливо невеликі, у яких селяни сплачували натуральні податки на користь пана, виявляють повсюдну тенденцію до зростання. Зміни мір довжини об'єктивно пояснюються процесами формування феодального маєтку. Наприклад, у XVI — на початку XVII ст., коли за рахунок селянських господарств розширювався фільварок, прагнення феодалів до зменшення мір поверхні спричинилося до зменшення мір довжини. І, навпаки, у другій половині XVIII ст., коли розміри се-

¹ W. Kula. Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII w., Warszawa, 1956; його ж. Metrologia historyczna (Uwagi o jej zadaniach badawczych) — "Przegląd historyczny", t. L, zeszyt 2, Warszawa, 1959, стор. 248—272; його ж. Problemy i metody historii gospodarczej, Warszawa, 1963.

* Тут і далі в дужках подаються сторінки рецензованої книжки.

² W. Kula. Metrologia historyczna, стор. 250—253.

** Транзакція — угода.

лянських господарств були вже мінімальними і, крім того, поширювалася відробіткова панщина, міри довжини зростали (стор. 241).

Причини уніфікаційних тенденцій феодальної метрології автор книжки справедливо вбачає, перш за все, у потребах торгівлі, а вже потім — у державних заходах. Важливим об'єднуючим фактором В. Куля слушно вважає саме магнатське господарство, яке стандартизує міри на своїй території, хоч одночасно й відділяє їх від мір інших володінь, приватних і державних (стор. 208). Думку автора варто врахувати при вивченні метрології магнатського господарства на Україні. Варто принагідно згадати, що, будучи значною мірою натуральними, магнатські господарства у той же час об'єднувалися загальнодержавними економічними зв'язками. Це позначалося на формуванні виміривальних систем: з одного боку, на їх локальних відмінностях, з іншого — на подібності, а також на виділенні загальнодержавних стандартів.

На численних прикладах В. Куля демонструє, що уніфікація мір торкалася тих сфер вимірювання і взагалі питань метрології, у яких був заінтересований пануючий клас. Спроби упорядкувати цю сферу у Польщі з боку держави обмежувалися міськими ринками. Уряд залишав магнатам і шляхті свободу впливу на міри у власному господарстві (стор. 281, 295—296).

Сказане вище не вичерпує кола питань, порушених дослідником у перших розділах книжки, які мають теоретичний характер і ґрунтуються, перш за все, на польському матеріалі XVI—XVIII ст. Польській метрології безпосередньо присвячений другий розділ, який для українського історика являє особливий інтерес. Оскільки українські землі довгий час перебували у складі польсько-литовської держави — Речі Посполитої, головні висновки, до яких дійшов автор у цьому розділі, можна більшою або меншою мірою віднести й до України, насамперед Правобережної. Крім того, письмові джерела свідчать про значний вплив польської метрології на формування українських систем місцевих мір. Одночасно історико-метрологічні дослідження останніх років дають змогу говорити про значну подібність у виміривальних системах Лівобережної та Правобережної України. Тому особливо перспективним у вивченні процесів становлення українських систем виміру можуть бути дослідження історичної метрології України у складі Речі Посполитої, починаючи саме з другої половини XVI ст. (після Люблінської унії 1569 р.).

У другому розділі книжки увагу історика привертають основні, проблемні питання метрології: боротьба на селі навколо мір, конкуренція між шляхтою і міщанством на місцевому ринку в площині систем вимірювання і взагалі історія уніфікації мір на польських землях XVI—XX ст.

Історико-метрологічні дослідження об'єктивно передбачають врахування ситуації у виміривальних системах сусідніх країн. Процеси, що відбувалися у них за часів феодалізму, могли бути і паралельними, і несхожими, але, як правило, пов'язувалися взаємовпливами. Останні іноді доходили до безпосередніх запозичень у мірах, перш за все торговельних, до яких тяжіли ті, що використовувалися у господарстві. Це позначалося на загальному стані метрології (великою мірою це стосується феодальної України, яка підтримувала активні торговельні зв'язки з багатьма країнами Європи). Саме добрим розумінням ролі паралелей в історії взагалі і метрології зокрема можна пояснити той факт, що автор книжки звернувся до виміривальних систем Франції напередодні буржуазної революції 1789—1793 рр. Спираючись на матеріали французьких архівів, В. Куля переконливо показав, що французькій метрології XVIII ст. властиві більшою або меншою мірою ті самі головні явища, що й польській (стор. 506—510).

Властивий Кулі підхід до вирішення проблем історії економіки позначився й на його ставленні до самого предмету історичної метрології. Автор книжки послідовно проводить думку, що завдання цієї галузі науки не слід обмежувати визначенням конкретних величин мір. Дослідник справедливо вважає, що явища історичної метрології тісно пов'язані із загальними закономірностями економічного і навіть політичного розвитку суспільства. Це переконливо доводиться аналізом змін мір в умовах таксації цін, у торгівлі збіжжям, хлібом і т. ін.

Термінологія книжки загалом не викликає заперечень. Однак, на нашу думку, термін «система» слід було б вживати у дещо вужчому значенні. Так варто називати, перш за все, послідовні ряди одиниць виміру, а не всі елементи, пов'язані з вимірюванням, як це робить В. Куля (системи лічби, знаряддя, способи вимірювання тощо — стор. 171). Дослідження метрології Лівобережної України XVIII ст. показали, що на більшій частині цієї території одиниці виміру відзначалися чіткими і стійкими співвідношеннями і становили єдине ціле, тобто систему. Можна думати, що подібні системи існували також в окремих регіонах інших пізньофеодальних держав.

Книга вражає надзвичайно широким використанням літератури з питань метрології всіх часів і народів. Вона побудована на ґрунтовному дослідженні польських, французьких та інших європейських джерел XVI—XVIII ст. Праця польського вченого, безперечно, є однією з найбільш яскравих подій в історіографії не лише даної допоміжної дисципліни, а й періоду феодалізму взагалі.

Хроніка та інформація

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ В ЧЕРНІВЦЯХ

30 листопада 1972 р. в Чернівецькому університеті відбулася науково-теоретична конференція на тему: «Торжество ленінської національної політики на Радянській Буковині», присвячена 50-річчю утворення Союзу РСР. У конференції, організованій Чернівецьким обкомом КП України, Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститутом історії АН УРСР та Чернівецьким університетом, взяли участь члени бюро обкому КП України, науковці з Києва, вузів і науково-дослідних установ Чернівців, викладачі суспільних дисциплін середніх загальноосвітніх шкіл і технікумів області, представники партійних і радянських органів, профспілкових і комсомольських організацій, промислових підприємств і колгоспів, учасники революційного підпілля, старі більшовики.

Конференцію відкрив вступним словом перший секретар Чернівецького обкому КП України В. Г. Дикусаров. З доповіддю «В. І. Ленін — засновник Союзу Радянських Соціалістичних Республік» виступив зав. каф. наукового комунізму Чернівецького університету, к. і. н., доц. М. Т. Шепета, який висвітлив основні положення ленінських настанов з національного питання, підкреслив неоціненний вклад В. І. Леніна у створення союзної держави нового типу на основі рівноправності і суверенності радянських республік.

«Утворення і розвиток Союзу РСР — торжество національної політики КПРС» — тема виступу зав. сектором Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, к. і. н., доц. В. І. Білоусова, який відзначив, що інтернаціональний союз народів нашої країни є закономірним наслідком розвитку соціалізму, що в Радянському Союзі розв'язання національного питання знайшло своє найсправедливіше вирішення, що послідовним проведенням ленінської національної політики КПРС забезпечила не тільки теоретично, але й практично утворення нової, вищої спільності соціалістичних націй.

У доповіді «Возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР — втілення в життя ленінської національної політики Комуністичної партії» проректор Чернівецького університету, к. і. н., доц. В. М. Курин-

ло розповів про героїчну боротьбу трудящих Північної Буковини під керівництвом комуністів за своє соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною.

Зав. каф. політекономії Чернівецького університету, к. с. н., доц. Г. С. Іванушко у доповіді «Комуністична партія — натхненник і організатор розквіту економіки Радянської Буковини» на яскравих прикладах, статистичних даних показав, як колись відстала аграрна окраїна Австро-Угорщини і Румунії при братерській допомозі народів Радянського Союзу за короткий час перетворилася в одну з розвинутих індустріально-колгоспних областей Радянської України.

Темі «Зростання матеріального добробуту трудящих Чернівецької області за роки Радянської влади» присвятив свій виступ голова виконкому Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих І. В. Мусієнко. Змалювавши коротко умови життя і побуту трудящих за часів румунської окупації, доповідач на значному статистичному матеріалі і життєвих прикладах показав невідпинне зростання матеріального добробуту трудящих області.

У своїй доповіді «Інтернаціональне виховання трудящих — важлива ділянка політичної роботи обласної партійної організації» секретар Чернівецького обкому КП України, к. і. н. О. Ю. Гаврилюк дав глибоке теоретичне обґрунтування необхідності інтернаціонального виховання радянських людей на сучасному етапі, показав основні аспекти і форми цього виховання.

Ст. н. с. Відділу історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР, к. філол. н. О. С. Романець виступив з доповіддю «Розквіт культурного життя Радянської Буковини в братній сім'ї народів СРСР». Він показав, якого злету досягла культура Радянської Буковини за роки Радянської влади, підкреслив багатогранність інтернаціональних зв'язків, що з найбільшою силою проявляються у розвитку творчості широких народних мас.

«Бойова і трудова співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» — тема виступу зав. відділом Великої Вітчизняної війни Інституту історії

АН УРСР, д. і. н., проф., Героя Радянського Союзу В. І. Клокова. Він підкреслив, що завдяки нерушимій дружбі радянських народів, безкорисливій братерській взаємодопомозі на фронті, в партизанських з'єднаннях і тилу здобута нелегка, але слава перемога у битві з фашизмом. Ця дружба й нині є грізною пересторогою для агресорів.

«Критика буржуазних фальсифікацій соціалістичних перетворень на Радянській Буковині» — тема доповіді зав. Відділом історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР (м. Чернівці), к. і. н., доц. П. В. Михайлини. Він на яскравих прикладах життя трудящих Радянської

Буковини переконливо спростував брехливі твердження буржуазної пропаганди, а також піддав критиці злісні вигадки буржуазних і буржуазно-націоналістичних наклепників про міжнаціональні взаємовідносини в Чернівецькій області.

Конференція стала важливою віхою у підготовці трудящих Буковини до всенародного ювілею; її учасники від імені всіх робітників, колгоспників та службовців орденоносної області ще раз висловили безмежні почуття вдячності рідній Комуністичній партії за її постійну турботу про невпинний розвиток матеріальних і духовних сил радянського суспільства.

В. М. Ботушанський

17—18 листопада 1972 р. у м. Чернівцях Відділ історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР разом з Чернівецьким державним університетом та краєзнавчим музеєм провів наукову конференцію «Радянська Буковина в братній сім'ї народів СРСР», присвячену 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

У роботі конференції взяли участь викладачі кафедр суспільних наук міста, працівники науково-дослідних установ, лектори міської та обласної організації товариства «Знання», історики шкіл міста, працівники обласних ідеологічних установ — загалом 150 чоловік.

Конференцію, що проходила в кінозалі Чернівецького краєзнавчого музею, відкрив його директор П. М. Зарванський. З вступним словом виступив зав. відділом пропаганди і агітації Чернівецького обкому КП України В. Л. Лопатюк, який проаналізував досягнення трудящих області, розповів про конкретні завдання, хід виконання зобов'язань, взятих на честь 50-річчя утворення СРСР.

На засіданні з доповідями виступили викл. Чернівецького державного університету І. С. Попов — «Теоретичні основи ленінської національної політики», зав. Відділом історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР, к. і. н. П. В. Михайлина — «Критика буржуазної фальсифікації історії Північної Буковини», співробітники Відділу історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР, к. філол. н. О. С. Романець та к. і. н. М. В. Загайний — «Радянська Буковина в братній сім'ї народів СРСР», мол. н. с., к. і. н. С. І. Комарницький — «Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни», ст. н. с. Чернівецького краєзнавчо-

го музею М. Д. Кронблат — «В. І. Ленін — патхенник і організатор утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Зав. відділом музею В. Д. Чорний присвятив свій виступ питанню дружби народів СРСР. Доц. Чернівецького держуніверситету М. О. Лішенко розповів про допомогу народів Радянського Союзу в здійсненні соціалістичних перетворень на Буковині у перші роки Радянської влади.

З повідомленнями виступили ст. н. с. Чернівецького краєзнавчого музею Т. М. Рудик, працівники Чернівецького облдержархіву Г. С. Цебенко та І. Г. Паладяна. Про перспективи розвитку Чернівецької області в дев'ятій п'ятиріччі повідомив голова обласної планової комісії М. Ф. Белов. «Митці Радянської Буковини — 50-річчю утворення СРСР» — тема виступу ст. н. с. краєзнавчого музею О. О. Тимофєєвої. Соціалістичне змагання трудових колективів області зі спорідненими колективами інших областей і республік висвітлювала ст. н. с. краєзнавчого музею В. І. Бурдяк. Про допомогу підприємств братніх республік у розвитку ордена Леніна Чернівецького виробничого текстильного об'єднання «Восход» розповів заст. директора цього об'єднання С. С. Лабінов.

Цікавими були повідомлення хірурга Чернівецької обласної лікарні В. І. Дутко та головного конструктора машинобудівного заводу Г. П. Тарасюка про участь буковинських спеціалістів у поданні допомоги народам соціалістичних і незалежних країн.

З підсумками про роботу конференції виступив зав. лекторською групою Чернівецького обкому КП України С. Д. Кобиланський.

С. І. Комарницький

V РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ

10 листопада 1972 р. в Києві проходила V республіканська наукова конференція істориків-архівістів, присвячена 50-річчю утворення Союзу РСР, на якій було підбито підсумки діяльності архівних установ республіки щодо підготовки до славного ювілею Радянської держави, обговорено ще не вирішені питання наукової роботи у державних архівах, визначено нові завдання дальшого поліпшення організації архівної справи на Україні.

На конференції були присутні керівні та наукові працівники архівних установ республіки, серед них — співробітники Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та центральних архівів республіки, архівних відділів обласних, державних архівів та їх філіалів, учені-історики Інституту історії партії ЦК КП України та Інституту історії АН УРСР, представники історичних кафедр Дніпропетровського, Донецького, Київського, Львівського, Одеського і Чернівецького державних університетів, багатьох педагогічних інститутів України, музеїв, бібліотек та інших культурно-освітніх закладів — усього майже 400 чол. Вступним словом конференцію відкрив заст. Голови Ради Міністрів Української РСР, доктор історичних наук П. Т. Тронько.

З доповіддю «Архівні установи республіки до 50-річчя утворення Союзу РСР» виступив начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, к. і. н. О. Г. Мітюков. Проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, д. і. н. М. О. Буцько зробив доповідь на тему «В. І. Ленін — натхненник і творець Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

«Історичне значення утворення СРСР для будівництва соціалізму і комунізму» — тема виступу зав. кафедрою історії СРСР і УРСР Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, д. і. н., проф. М. Д. Березовчука. Цікавою і змістовною була доповідь зав. кафедрою архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, д. і. н., проф. В. І. Стрельського про ідеї патріотизму, дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму в радянській державній емблематиці. Значний інтерес учасників конференції викликало повідомлення доц. кафедри історії КПРС Полтавського філіалу Львівського торговельно-економічного інституту, к. і. н. П. Х. Білого та начальника науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, к. і. н. П. С. Дишлевого «Допитання про воєнно-політичне співробітництво радянських республік».

Доповідь «Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і культурна революція в західних областях УРСР» зробив виконуючий обов'язки зав. кафедрою історії УРСР Львівського державного університету ім. І. Я. Франка, к. і. н. І. Я. Кошарний. Питання про вклад робітничого класу одного з найбільших промислових районів країни — Донбасу в боротьбу трудящих Радянської України під керівництвом Комуністичної партії за створення єдиної Радянської багатонаціональної соціалістичної держави висвітлив у своєму виступі доц. кафедри історії УРСР Донецького державного університету, к. і. н. Д. А. Першак.

Директор Дніпропетровського обласного державного архіву О. Г. Яременко зробила доповідь «Братерська допомога радянських республік трудящим Катеринославщини у перші роки відбудови народного господарства». Виступ лектора Полтавського обкому КП України, к. і. н. І. Н. Гальчука був присвячений одному з малодосліджених питань — ролі культурного співробітництва радянських народів як однієї з об'єктивних передумов утворення Союзу РСР. «Документи Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР про форми державних зв'язків РСФРР і УСРР на шляху до об'єднання в єдину союзну державу — Союз РСР» — тема повідомлення начальника науково-видавничого відділу цього архіву Є. П. Шагаліної, а питання про використання документів Центрального державного історичного архіву у Львові для пропаганди ідей дружби народів СРСР стало темою виступу директора цього ж архіву Н. Ф. Врадій.

Доповідь «Кінофотодокументи про дружбу і співробітництво трудящих Української РСР з радянськими народами у побудові соціалізму (1926—1941 рр.)» зробила начальник відділу Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР Н. М. Слончак, а про братні зв'язки діячів культури Української РСР з діячами культури радянських республік розповіла директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР Л. А. Проценко. Джерелознавчий аналіз документів Кримського обласного державного архіву про братерську взаємодопомогу народів нашої країни у перші роки Радянської влади (1918—1922 рр.) зробила начальник відділу цього архіву Т. О. Успенська. Огляд нових документальних матеріалів про спільну боротьбу трудящих українського і білоруського Полісся за владу Рад на початку 1919 р. — тема доповіді старшого наукового співробітника Ровенського обласного державного архіву В. О. Тищенко.

Про вплив утворення Союзу РСР на революційний рух у Закарпатті в 1922—1944 рр. розповів у своїй доповіді ветеран революційного руху, колишній член Крайового Комітету КПЧ, член КПРС з 1928 р., завідуючий архівним відділом Закарпатського обласного архіву Д. П. Попович. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук А. В. Санцевич присвятив свій виступ темі «Архівні документи в дослідженні сучасних проблем історії Української РСР».

Усі доповіді, які не ввійшли до збірника «П'ята республіканська наукова конферен-

ція істориків-архівістів, присвячена 50-річчю утворення СРСР», рекомендовано опублікувати у науково-інформаційному бюлетені «Архіви України».

На закінченні конференції начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюков тепло подякував усім присутнім за участь у роботі V республіканської наукової конференції істориків-архівістів, присвяченої 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

В. М. Солоник

XIV СЕСІЯ МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКОГО СИМПОЗІУМУ З АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

З 25 по 29 вересня 1972 р. в м. Гродно проходила XIV сесія міжреспубліканського симпозиуму з аграрної історії Східної Європи. На ній, вперше за останні 7 років, працювала секція з вивчення історії соціалістичного сільського господарства. Вона відзначалась актуальністю своєї проблематики, широким складом вчених та широкою географією її учасників. У роботі секції взяли участь учені-аграрники Москви, Ленінграда, Костроми, Пензи, Ростова-на-Дону, Свердловська, Куйбишева, Новосибірська, науковці з Прибалтики, Молдавії, України, Білорусії — всього понад 40 учених з 18 міст, 6 союзних та 2 автономних республік.

Доповіді та повідомлення учасників цієї секції розділялися за трьома проблемами: продуктивні сили та сільськогосподарське виробництво, етапи та форми класової боротьби в період побудови соціалізму, аграрна історія Білорусії в радянський період. Було заслухано 22 виступи, в обговоренні яких взяли участь 25 чол.

З першої проблеми доповідь «Основні етапи створення та розвитку матеріально-технічної бази соціалістичного сільського господарства» прочитав М. А. Вилцан (Москва). І. Е. Зеленина (Москва) та М. П. Богденко (Москва) розповіли про розвиток радгоспного виробництва (відповідно 1917—1940 рр. і 1946—1970 рр.) та його періодизацію.

Ряд доповідей і повідомлень з цієї проблеми був присвячений дослідженню регіональних особливостей розвитку продуктивних сил сільського господарства. Так, у виступі О. І. Полоси (Одеса) розглядалися особливості структурних змін продуктивних сил сільського господарства Степової України в доколгоспному селі, їх вплив на характер землеробства і рівень використання тягової робочої сили та потенціального запасу трудових ресурсів.

П. Г. Черопицький (Ростов-на-Дону) розповів про початок відбудови сільськогосподарського виробництва на південному сході Європейської частини нашої країни.

Повідомлення Ф. А. Каревського (Куйбишев) та Р. П. Толмачової (Свердловськ) присвячувалися дослідженню розвитку сільського господарства Куйбишевської і Свердловської областей в роки війни і післявоєнний період. К. І. Могильницький (Томськ) розглянув особливості розвитку сільськогосподарського виробництва Західного Сибіру в перші роки непу. Значний інтерес викликала доповідь Е. Е. Лаасі (Таллін), в якій автор проаналізував причини повільного розвитку тваринництва в Естонській РСР до колективізації сільського господарства.

В обговоренні цих доповідей взяли участь В. П. Данилов (Москва), Ю. О. Мошков (Москва), В. А. Цибульський (Ленінград) та інші.

Дискусію викликали доповіді та повідомлення з другої проблеми. «Класова боротьба на селі в період підготовки та проведення колективізації сільського господарства» — тема виступу М. О. Івницького (Москва).

В повідомленнях М. Я. Грушина (Новосибірськ), О. К. Шустова (Кострома), М. К. Ситника (Кишинів) йшлося про особливості класової боротьби на селі відповідних регіонів нашої країни.

Глибокий аналіз класової диференціації селянства в роки доколгоспного розвитку Білорусії (третя проблема) зробив В. А. Неділько (Гродно).

На заключному пленарному засіданні прийнято рішення продовжити роботу секції з вивчення історії соціалістичного господарства на наступній XV сесії симпозиуму, яка відбудеться в 1974 р. в м. Вологді.

О. І. Полоса

ЗАГАЛЬНОПОЛЬСЬКА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ СРСР

Трудаці Польської Народної Республіки урочисто відзначили 50-річчя утворення Союзу РСР. Одним з найважливіших заходів у цьому відношенні була загальнопольська наукова сесія, яка відбулась у Варшаві 7 і 8 грудня 1972 р. Її організатором була президія Польської Академії наук.

В роботі сесії взяли участь співробітники інститутів історії, історії польсько-радянських відносин, слов'янознавства та історії науки і техніки ПАН, Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП, Варшавського, Ягеллонського і Лодзінського університетів, Польського інституту міжнародних відносин, Головної комісії розслідування злочинів гітлерівських окупантів у Польщі, а також члени спеціально прибулої до Польщі делегації радянських істориків на чолі з членом президії АН СРСР, академіком-секретарем Відділення історичних наук АН СРСР, Героем Соціалістичної Праці П. М. Поспеловим.

На відкритті сесії були присутні голова Державної Ради Польської Народної Республіки видатний історик Генрик Яблонський, член Секретаріату ЦК ПОРП Ришард Фрелек, представники керівництва ряду державних установ і громадських організацій, а також Надзвичайний і Повноважний Посол Радянського Союзу в ПНР С. А. Пілотович.

Вступним словом сесію відкрив міністр науки, вищої школи і техніки, науковий секретар ПАН Ян Качмарек. Від імені вчених Москви, Києва і Мінська учасників сесії тепло привітав академік П. М. Поспелов.

На пленарному засіданні з доповідями виступили директор Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН доц., доктор габілітований Влодзімеж Т. Ковальський («55 років польсько-радянських відносин»), заст. директора Інституту історії СРСР АН СРСР д. і. н. Ю. І. Корабльов («Генезис утворення СРСР»), про-реktor Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП, головний редактор історико-партійного журналу «З поля валькі», проф. Антоні Чубінський («Боротьба польської лівиці за нормалізацію міждержавних відносин з СРСР»), директор Інституту історії АН Білоруської РСР чл.-кор. АН БРСР І. М. Ігнатенко («В. І. Ленін — організатор Союзу Радянських Соціалістичних Республік») і зав. кафедрою історії народів БРСР Ягеллонського університету доц., доктор габілітований Владислав А. Серчик («Політичні передумови утворення СРСР як федеративної держави»).

Потім робота сесії проходила в секціях. На засіданнях першої з них, де розглядалися питання утворення Союзу РСР і де головували проф. Інституту історії ПАН Збігнев Вуйчик та заст. вченого секрета-

ря Відділення суспільних наук ПАН проф. Мар'ян Войцеховський, доповіді вголосили з польської сторони доц. Варшавського університету доктор габілітований Єжи Сухецький («ІЮридичні аспекти утворення СРСР») завідуючий відділом Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН, доц., доктор габілітований Алексі Деруга («Вузлові проблеми громадянської війни на території Литви, Білорусії та України 1918—1920 рр.»), вчений секретар Інституту історії ПАН доктор Піотр Лоссовський («Проблеми розвитку освіти і культури національних меншостей РРФСР в 1918—1922 рр.»), науковий співробітник Інституту історії ПАН доктор Ромуальд Война («Розв'язання аграрного питання в національних районах Радянської Росії»). Від радянських гостей виступили завідуючий відділом Інституту історії АН Української РСР акад. АН УРСР М. І. Супруненко («Утворення військово-політичного союзу радянських республік і його значення для перемоги в громадянській війні») і зав. відділом Інституту історії АН Білоруської РСР д. і. н., Герой Радянського Союзу О. А. Філімонов («Досягнення Радянської Білорусії в складі СРСР»).

В дискусії, що розгорнулася на секції, взяли участь чл.-кор. АН СРСР з академічного Інституту історії СРСР Ю. О. Поляков, доктор Кристина Кавецька з Варшавського університету і доц. Варшавського університету, доктор Мечислав Тантита інші.

Друга секція, яка проходила під головуванням проф. А. Чубінського, була присвячена радянсько-польським відносинам у 1917—1972 рр. Три із заслуханих на ній доповідей стосувалися економічних відносин: «Польсько-радянські економічні відносини в 1944—1971 рр.» (заст. зав. відділом преси, агітації і видавництва ЦК ПОРП, доктор Ян Пташек), «Польсько-радянські економічні відносини в 1917—1939 рр.» (наук. співроб. Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН, доктор Станіслав Лопатнюк) і «Допомога Радянського Союзу в будівництві і зміцненні народної влади в Польщі в перший період її існування» (наук. співроб. Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП доктор Ришард Гальяба). В ряді доповідей висвітлено питання відносин у галузі культури: «Зв'язки і співробітництво Радянської України і Народної Польщі в галузі науки та культури (1944—1972 рр.)» (зав. відділом Інституту історії АН УРСР д. і. н. П. М. Калениченко), «Польсько-радянські наукові відносини в 1918—1939 рр.» (наук. співроб. Інституту історії науки і техніки ПАН доктор Єжи Ружевич) і «Стан і перспективи розвитку польської русистики» (доц. Варшавського університету, доктор габілітований Базиль

Бялокозович). Доповідь наук. співробіт. Інституту історії польсько-радянських відносин доктора Анджея Скішипека стосувалася ролі Східного пакту в польсько-радянських відносинах у 1934 р.

В дебатах на засіданнях цієї секції виступили ст. наук. співробіт. Інституту слов'янознавства і балканістики АН УРСР к. і. н. П. М. Ольшанський (про польсько-радянські економічні відносини в 20-х роках), магістр Варшавського університету Войцех Матерський (про польсько-радянську залізничну конвенцію 1924 р.), доктор Александер Заторський (про допомогу МОДР Радянського Союзу політв'язням у Польщі в 1923—1928 рр.), вечний секретар Наукової ради з історії світової культури при Президії АН СРСР, канд. мистецтвознавства Т. Б. Княжевська (про національні особливості в розвитку радянської культури), наук. співробіт. Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН доктор Ежи Куманецький (про роль польських комуністів, які в міжвоєнний період перебували в СРСР, у поверненні пам'яток польської культури на батьківщину), викладач кафедри історії народів СРСР Лодзінського університету доктор Мар'ян Вільк (про участь Радянської Армії в розмінуванні полів, відбудові доріг, мостів тощо), викладач Келецького педагогічного інституту доктор Генрик Павлик (про польсько-радянське культурне співробітництво) та ін.

На засіданнях третьої секції, які відбувалися під керівництвом голови Головної комісії розслідування злочинів гітлерівських окупантів у Польщі проф. Чеслава Піліховського, розглядалися питання про історичну роль Радянського Союзу в боротьбі за мир, роззброєння і європейську безпеку. Було заслухано дев'ять доповідей. Д. і. н., проф. В. Т. Фомін (Академія суспільних наук при ЦК КПРС) розповів про головні принципи зовнішньої політики СРСР, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д. і. н., проф., Герой Радянського Союзу В. І. Клоков — про вплив перемог Радянської Армії на розвиток антифашистської боротьби в Європі, наук. співробіт. Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН, доктор, генерал бригади запасу Тадеуш Домбковський — про деякі аспекти визвольної місії Радянських Збройних Сил у другій світовій війні в Європі, заст. директора щойно згаданого інституту доц., доктор габілітований Тадеуш Валіхновський — про роль СРСР у нормалізації міждержавних відносин Федеративної Республіки Німеччини із соціалістичними країнами, наук. співробітник з того ж інституту доктор Еузебіуш Басінський — про співробітництво ПНР і СРСР в боротьбі за європейську безпеку в 1945—1955 рр., проф. Чеслав Піліховський — про співробітництво ПНР і СРСР у викритті й притяганні до відповідальності гітлерівських воєнних злочинців, завідуючий від-

ділом Польського інституту міжнародних відносин доктор Ежи Сулек — про післявоєнну політику СРСР і ПНР у питанні щодо роззброєння і європейську безпеку, доц. Лодзінського університету доктор габілітований Вальдемар Міхович — про роль Радянського Союзу в питанні щодо роззброєння (міжвоєнний період).

На цій секції, як і на двох інших, відбулася жвава дискусія. В ході її брали слово доктор Ришард Назаревич (Вища школа суспільних наук при ЦК ПОРП), доц. Інституту загальної історії Німецької Академії наук, доктор Ева Зебер (НДР), наукові співробітники Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН Тадеуш Лентоха і Піотр Ліппочі, аспіранти щойно названого закладу Ізабелла Заремба-Пекара і Ельжбета Качинська, доктор Вацлав Петш (Інститут юридичних наук ПАН), магістр Ян Сверчинський та інші.

Закриваючи сесію, на пленарному засіданні виступив президент Польської Академії наук Влодзімеж Тшебятовський. Він відзначив, що сесія пройшла на високому науковому рівні і є далішим етапом у зміцненні співробітництва радянських та польських істориків.

Після сесії В. Тшебятовський влаштував прийом, на якому були присутні учасники сесії, а також член Політбюро і секретар ЦК ПОРП Ян Шидляк, член Секретаріату ЦК ПОРП Ришард Фрелек, представники державних установ і громадських організацій ПНР, Посольства СРСР. Прийом пройшов у теплій і дружній обстановці.

* * *

Інститут історії польсько-радянських відносин Польської Академії наук та Комісія істориків СРСР—ПНР 16 і 17 листопада 1972 р. провели у Варшаві наукову сесію, присвячену радянсько-польським відносинам у 1917—1938 рр. На засіданнях сесії були присутні співробітники названої установи, Інституту історії ПАН, Військово-історичного інституту Міністерства національної оборони ПНР, Військово-політичної академії ім. Ф. Е. Держинського, Головної дирекції державних архівів ПНР, Варшавського, Лодзінського і Вроцлавського університетів та інших науково-дослідних і вищих учбових закладів. У роботі сесії взяла участь делегація радянських учених з Москви, Києва і Мінська.

На початку сесії виступили заступники голови комісії істориків СРСР—ПНР директор Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН доц., доктор габілітований Влодзімеж Т. Ковальський і заступник директора Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР д. і. н., проф. В. А. Дьяков.

Від польської сторони доповіді виголосили наукові співробітники Інституту істо-

рії польсько-радянських відносин доц. Вероніка Гостинська («Роль Ю. Мархлевського в польсько-радянських переговорах у 1919 р.»), доктор Станіслав Лопатнюк («Польсько-радянський договір про ненапад») і доктор Анджей Скушпек («Вузлові проблеми польсько-радянських відносин в 1933—1939 рр.»).

Радянські історики виступили з такими доповідями: «Велика Жовтнева соціалістична революція і здобуття Польщею державної незалежності» (зав. відділом Інституту історії АН УРСР д. і. н. П. М. Калениченко), «Радянсько-польські відносини в 1921—1924 рр.» (ст. н. с. Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР к. і. н. П. М. Ольшанський), «Проблеми європейської безпеки в зовнішній політиці СРСР у міжвоєнний період» (зав. відділом Інституту історії СРСР АН СРСР д. і. н. В. Я. Сіполс), «Радянсько-польські культурні зв'язки в міжвоєнний пе-

ріод» (доктор мистецтвознавства проф. Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР І. Ф. Белза), «Солідарність народів СРСР з революційною боротьбою трудящих Польщі» (зав. відділом Інституту історії АН БРСР д. і. н., проф. О. М. Мацько).

В ході сесії відбулась жвава дискусія, в якій взяли участь Вальдемар Міхович (Лодзінський університет), Казімеж Собчак (Військово-політична академія ім. Ф. Е. Дзержинського), зав. відділом Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН доц., доктор габілітований Алексі Деруга, доц. Варшавського університету доктор габілітований Базиль Бялокозович та інші, всього 7 чол.

В останній день відбулося засідання Комісії істориків СРСР—ПНР.

П. М. Калениченко

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ В. О. РОМАНЦОВИМ І Н. Ю. КОСТРИЦЕЮ

17 листопада 1972 р. на засіданні Вченої Ради історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом Київського технологічного інституту харчової промисловості В. О. Романцовим на тему: «Зміни в чисельності та складі робітничого класу Української РСР (1946—1970 рр.)».

Офіційні опоненти — д. і. н. В. М. Довгопол, д. і. н., проф. П. Т. Рущенко і д. і. н., проф. І. Ш. Черномаз та неофіційний опонент проф. кафедри історії КПРС О. О. Воскресенський (всі з Харкова) відзначили, що дисертація В. О. Романцова є першою узагальнюючою працею з історії робітничого класу України 1946—1970 рр. В ній автор на великому документальному матеріалі дослідив питання зростання чисельності передових загонів робітничого класу УРСР, їх розподіл і перерозподіл по галузям народного господарства, вплив зростання робітничого класу на соціальну структуру суспільства, ґрунтовно дослідив питання про джерела й форми

його поповнення, підготовку і підвищення кваліфікації робітничих кадрів, зміни, що сталися в його складі по статі, стажу роботи, національності, піднесенню політичної і трудової активності, росту культурно-технічного рівня, зростанню ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму.

Опоненти дали високу оцінку дослідженням В. О. Романцова. Зокрема, було відзначено широке висвітлення діяльності партійних організацій у формуванні робітничого класу України. Особливу увагу було звернуто на джерельну базу дисертації: для написання роботи автор використав матеріали майже 100 фондів архівів Москви, Києва, Донецька, Ворошиловграда та ін. міст. Значна їх кількість введена в науковий обіг вперше. По даній темі дисертант опублікував монографію і близько 30 наукових праць.

Вчена Рада історичного факультету ХДУ одноголосно ухвалила присудити В. О. Романцову вчену ступінь доктора історичних наук.

М. З. Бердута

1 грудня 1972 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Н. Ю. Кострицею на тему: «Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійс-

нення ленінських ідей електрифікації на Україні (1945—1965 рр.)».

Офіційні опоненти — доктор історичних наук, професор Ю. В. Воскресенський, доктор історичних наук, професор Г. М. Окладний, доктор історичних наук А. В. Санцевич, а також усі, хто виступив на Вченій раді високо оцінили дисертацію.

В дисертації, як підкреслили у своїх зв'

ступах офіційні опоненти, показано процес плідного співробітництва Української РСР з іншими соціалістичними республіками, зокрема у сфері постачання електроенергії.

Цінність дисертації, відзначив у своєму виступі начальник будівництва Київської комсомольської ГЕС, Герой Соціалістичної Праці Г. І. Строков, у тому, що в ній з марксистсько-ленінських позицій показано, як Комуністична партія, спираючись на ленінське мистецтво керівництва масами, мобілізувала їх колектив на боротьбу за створення і розвиток міцної енергетичної бази на Україні. Автор зумів узагаль-

нити те нове, передове в будівництві і експлуатації електростанцій, що складало основу науково-технічного прогресу в електроенергетиці.

Академік АН УРСР І. Т. Швець відзначив у своєму виступі актуальність дисертації, яка допоможе вченим та спеціалістам в їх практичній роботі над перспективним планом розвитку електрифікації країни.

Вчена рада Інституту історії партії ЦК КП України одноголосно ухвалила присудити Н. Ю. Костриці вчений ступінь доктора історичних наук.

М. О. Навроцький

ПЕТРО ГРИГОРОВИЧ СНІТКО

На 54-му році життя раптово помер завідуючий кафедрою історії КПРС Київського автомобільно-дорожнього інституту д. і. н. доцент Петро Григорович Снітко.

П. Г. Снітко народився 30 вересня 1919 р. в с. Зорині Чорнобильського району. Трудову діяльність почав у 16 років. 1938 р. став студентом КДУ ім. Т. Г. Шевченка, потім працював комсоргом ЦК ВЛКСМ та викладачем історії в середній школі у місті Рені Ізмаїльської області.

З початком Великої Вітчизняної війни П. Г. Снітко — боець винищувального батальйону, політрук роти, курсант мінометного училища. В 1942 р. він став членом Комуністичної партії Радянського Союзу. З 1942 по 1945 рік Петро Григорович Снітко перебуває в діючій армії.

Після демобілізації П. Г. Снітко з відзнакою закінчив історичний факультет КДУ, а потім і аспірантуру. В 1952—1958 рр. він завідував відділом пропаганди і агітації Київського міськкому КП Украї-

ни, обирався депутатом міської Ради. З 1958 р. й до кінця свого життя П. Г. Снітко очолював кафедру історії КПРС Київського автомобільно-дорожнього інституту.

Всюди, де працював Петро Григорович, він був активним пропагандистом ідей марксизму-ленінізму. Його перу належать монографія, присвячена діяльності Комуністичної партії України по зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства, та багато інших праць з історії КПРС.

Петро Григорович користувався великою повагою і любов'ю у викладачів і студентів.

За героїзм, виявлений на фронтах, і доблесну працю П. Г. Снітко був нагороджений орденами Вітчизняної війни, Червоної Зірки, багатьма медалями.

Світла пам'ять про Петра Григоровича Снітка назавжди збережеться в серцях усіх, хто його знав.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

КОЛИ Ж ПРИПИНИЛИ СВОЄ ІСНУВАННЯ ЦЕХИ У ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ?

У першому томі «Історія Української РСР» зазначається, що на початку ХХ ст. на Буковині ще існували ремісничі цехи¹. Виявлення нових документальних матеріалів дає можливість уточнити час остаточного занепаду цехів у краї.

1804 р. у Північній Буковині виникло 13 ремісничих цехів (знаходились у Чернівцях), які об'єднували 43 ремесла², і значно відрізнялися від середньовічних, наприклад, Львова³. У Північній Буковині вони виникли саме тоді, коли в Австрії цехи були повністю підпорядковані державній владі, без відома якої не можна було відкривати нових і закривати існуючих. Цілим рядом урядових розпоряджень обмежувалася цехова монополія, практикувалася вільна конкуренція.

Архівні джерела свідчать, що цехи Північної Буковини не були привілейованими, це були своєрідні «цехоподібні товариства», як професійні організації виробників⁴, що не мали «прав примусити ремісника вступати до цеху» і не мали впливу «на давання дозволу для заняття ремеслом». Але цехи вели значну боротьбу за збереження своєї монополії, виступали проти ремісників, що діяли поза цехом. Вони вважали своїм «законним обов'язком і повним правом» — як про це писалося в листі кравців до міського магістрату в квітні 1859 р. — «слідкувати за тим, щоб будь-якому прибулі не давалося право майстра. Бо це вийшло б на шкоду цеховим майстрам». Цехи вели боротьбу за повне використання місцевого ринку, виступали «проти вільної торгівлі», стежили, щоб майстер виконував лише своє ремесло і не займався нічим іншим⁵.

Діяльність виробників, що об'єднувались у цех, визначалася статутами, які затверджувалися Крайовим управлінням і міністерством. Вони характеризувалися значною консервативністю. Цехова регламентація встановлювала три ремісничих ступені: майстер, підмайстер і учень. Причому майстер був хазяїном як над підмайстром, так і над учнем. Тим самим створювалися можливості для збагачення майстрів, умови для соціальної диференціації ремісників. Але цехові порядки суперечили новим соціально-економічним тенденціям, затримували складання вищих форм виробництва.

Невпинний процес розвитку капіталістичних відносин призводив до постійного занепаду цехів. У 1851 р. секретар буковинської торговельно-промислової палати визнавав, що вони «ледве животіють». Остаточний занепад цехів прискорив промисловий закон від 20 грудня 1859 р., який вступив у дію з 1 травня 1861 р.⁶ Він скасував цехи як виробничі корпорації зі своїми регламентаціями і дав право всім вільно займатися ремеслом. Але у Північній Буковині цехи ще деякий час продовжували існувати.

До кінця 70-х років переважна більшість цехів припинила своє існування. У грудні 1876 р. торговельно-промислова палата доповідала Крайовому управлінню, що «колишні цехи уже не існують»⁷. Однак цехи столярів і шевців продовжували існувати аж до вступу в дію промислового закону від 15 березня 1883 р.⁸.

Отже, остаточне припинення існування цехів у Північній Буковині слід віднести до 80-х років XIX ст.

М. Г. Кукурудзяк

¹ Історія Української РСР. У двох томах, т. 1, К., 1967, стор. 652.

² Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 3, оп. 2, спр. 620, арк. 28; Berichte über öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz, Jänner—December, 1895, стор. 157—159.

³ Я. П. Кісь. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.), Львів, 1968, стор. 49—156.

⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 620, арк. 28.

⁵ Там же, спр. 1402, арк. 15; спр. 2667, арк. 1 зв.; спр. 101, арк. 2; спр. 633, арк. 3; спр. 1415, арк. 2; спр. 2265, арк. 7; спр. 2671, арк. 1, 3; оп. 4; спр. 375, арк. 1; оп. 2, спр. 2261, арк. 3—4; спр. 99, арк. 1—2, 19.

⁶ Berichte..., стор. 159.

⁷ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 10406, арк. 1.

⁸ Berichte..., стор. 160—161.

П. А. Рудик. XXIV съезд КПСС о возрастании роли первичных партийных организаций в коммунистическом строительстве. — Выполнение решений XXIV съезда партии зависит от боевитости, организующей и мобилизующей роли первичных партийных организаций. В статье показано дальнейшее усовершенствование форм и методов работы парторганизаций на всех участках экономической и социально-политической жизни.

Н. М. Матийко. Вклад трудящихся Советской Украины в научно-технический прогресс социалистической промышленности. — В статье освещается вклад в научно-технический прогресс важнейших отраслей промышленности коллективов научно-исследовательских организаций и передовых заводов, авторов важных научных открытий и изобретений, творцов новых технологических процессов, машин, аппаратов и материалов; говорится о претворении в жизнь решений Коммунистической партии и Советского правительства по вопросам научно-технического прогресса.

В. И. Туваев, Б. А. Гуськевич, В. А. Иванова. Критика современных ревизионистских извращений ленинского учения о партии. В статье на основе марксистско-ленинской методологии, трудов В. И. Ленина, документов международных Конференций (1957, 1960, 1969 гг.) коммунистических и рабочих партий, решений XXIV съезда КПСС и съездов ряда братских партий дается аргументированная критика современных право- и леворевизионистских, оппортунистических фальсификаций и извращений ленинского учения о партии нового типа, показано торжество марксистско-ленинских идейных и организационных принципов строительства партии.

SUMMARIES

P. A. Rudik. The 24th Congress of the CPSU on the Growth of the Role of Primary Party Organizations in Communism Construction.—The fulfilment of decisions of the 24th Party Congress depends on the fighting spirit, organizing and mobilizing role of primary party organizations. The paper shows a further improvement of forms and methods in activities of Party organizations in all the fields of economical and social and political life.

N. M. Matiyko. The Contribution of Scientists of the Soviet Ukraine to Scientific and Technological Progress of Socialist Industry.—The paper deals with the contribution to scientific and technological progress of the most important branches of industry made by the collective bodies of research organizations and advanced plants, by authors of important scientific discoveries and inventions, creators of new production techniques, machines, apparatuses and materials; it deals with the realization of decision of the Communist Party and Soviet Government on the problems of scientific and technological progress.

V. I. Tuvaev, B. A. Guskevich, V. A. Ivanova. Criticism of Modern Revisionist Misinterpretations of the Teaching of Lenin on the Party.—On the basis of Marxist-Leninist methodology, V. I. Lenin's works, documents of International Conferences (1957, 1960, 1969) of Communist and working parties, decisions of the 24th Congress of the CPSU and a number of fraternal parties congresses, the article presents argumented criticism of modern right- and left revisionist, opportunist falsifications and misinterpretations of the teaching of Lenin on the party of a new type, the triumph of the Marxist-Leninist ideological and organizational principles of the Party construction is shown.